

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Vald. Andersen

Den jyske hedekolonisation

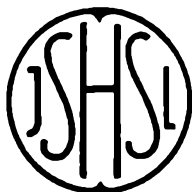

Opfølgning paa Vaaningshøuset

Jysk Selskab for Historie
Universitetsforlaget i Aarhus

VALDEMAR ANDERSEN

DEN JYSKE
HEDEKOLONISATION

Skrifter udgivet af

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

24

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1970

AARHUUS STIFTSBOKTRYKKERIE A/S 2522.70

ISBN 87 504 0221 8

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Heden og hedesagen	9
Hvem ejede hederne?	16
Teorier og praksis. Kongenshus	25
Opmåling og skelsætning	42
Hvervning af kolonister. Joh. Fr. Moritz	50
Kolonisternes ankomst	65
Kolonisationens ledelse og administration	75
Bosættelse	84
Byggeri	100
Skuffelse og opsætsighed	114
Administrative problemer og fejlgreb	124
Kolonisterne	134
Konsolidering 1763	148
Opdyrkningsresultater og økonomi 1760–64	161
Reformer og opbrud 1765	171
Nye folk i kolonierne. Stabilisering. Status	180
Kritik og kendsgerninger	194
Europæisk perspektiv	207
Fortegnelse over kolonister	218
Kilder og litteratur	231
Noter og henvisninger	235
Registre	241

Forord

Hedeopdyrkningen er i dag et afsluttet kapitel, og mange af det sidste århundredes hede bønder er på forskellig måde blevet hædret for en sej og opslidende arbejdsindsats. Men forud for denne epoke ligger en anden – hede kolonisationen.

Tanken om at få hederne bragt under kultur ved hjælp af fremmed, udenlandsk arbejdskraft, således som det skete fra 1759 og i årene efter, var ud fra tidens nationaløkonomiske teorier uangribelig, men skulle i sin realisation vise sig behæftet med mange problemer. De tyske kolonister og hedeopdyrkere blev stillet over for en opgave, hvis vanskelighed ingen af hedesagens forkæmpere rigtigt havde forstået, og det var den egentlige grund til, at hede kolonisationen ikke blev det, man havde ventet. Kolonisterne, der var af et andet temperament end de jyske bønder, havde også ventet sig en anden tilværelse end den, der blev dem budt på de jyske heder. De fleste gav op og forlod skuffede den nye hjemstavn. Men nogle blev tilbage og fortsatte, med resignation, tilværelsen som hede bønder. Nogen anerkendelse for pionerindsatsen fik hverken de indvandrede selv eller deres efterkommere i de første slægtled, og hertil kunne der nævnes flere grunde. Da kolonisationen senere blev omtalt i den historiske litteratur, skete det med en understregning af alt det negative ved hele sagen og med fortielse af den positive kendsgerning, at kolonisationen faktisk satte en opdyrkningsproces i gang, som førte til betragtelige resultater, men hvis tempo måtte bestemmes af omstændighederne. Fra den »fejlslagne« hede kolonisation førte udviklingen kontinuerlig frem til de – velfortjente – sølvbægres tidsalder.

Der er med denne bog forsøgt, så fuldstændigt som muligt, at kaste lys over hede kolonisationens problemer.

Jeg vil gerne takke Rigsarkivet, Landsarkivet i Viborg, Landsarkivet i Åbenrå, Landsarkivet i Odense for hjælp ved afbenyttelsen af det arkivaliske kildemateriale. Ligeledes takker jeg Det kgl. Bibliotek samt Dansk Centralbibliotek, Flensborg, som med stor imødekommenhed har fremskaffet udenlandsk litteratur.

Tak til professor *Harry Thorpe*, M. A., M. Litt., Ph. D., Birmingham, for brevveksling vedrørende mit emne samt for tilladelse til at benytte billedmateriale fra hans publikationer. Dr. *Hermann Brunn*, Schriesheim, Heidelberg, vil jeg ligeledes takke for breve og oplysninger samt tilladelse til at bruge hans billeder.

En særlig tak til *Jysk Selskab for Historie*, Århus, der har påtaget sig at udgive min bog, som jeg med glæde ser optaget i rækken af selskabets publikationer.

Statens humanistiske Forskningsråd takker jeg ærbødigst for den bevilgede støtte til udgivelsen.

VALD. ANDERSEN

Heden og hedesagen

I vort landbrugs lange historie har *heden* gennem århundreder gjort sig gældende som en betydningsfuld faktor, der til enhver tid afspejlede fremgang eller tilbagegang i den landøkonomiske status. Overalt i landet lå lyngen parat til erobringer, når den menneskelige aktivitet af en eller anden grund svækkedes.

Hedelandbruget med stadig ny opbrydning og den dertil hørende askebrænding har været i høj grad arbejdskrævende. Svigtede arbejdskraften, den menneskelige eller den dyriske trækraft, måtte det straks virke ind på driften, der gik i stå med alle heraf følgende konsekvenser.

Mens den gensidige hjælpsomhed vel kunne afbøde følgerne af en isoleret trangssituation, så gårdens drift holdtes i gang, stod man afmægtig over for ulykker som epidemiske sygdomsangreb på mennesker og dyr eller krigens hærgen. Her var ingen hjælp tilstrækkelig. Resultatet blev af-folkning, hastigt forsvindende boliger, lyng over plovens spor. Middelalderpesten, den sorte død, var utvivlsomt en sådan dybtgående katastrofe, selv om den skete udtynding af befolkningen ikke lader sig angive i tal. Da pesten 1351 efter tre års rasen ebbede ud, var en genoprettelse af det tabte, i befolkningen og dermed i landets hele driftsresultat, et fjernt mål, idet genopbygningsreserverne var få og små. Der var her tale om et europæisk problem, og en landbrugskrise af længere varighed synes at være fulgt efter. Inden udgangen af 1400erne var kornprisen i Vesteuropa dalet til det halve ¹.

De mange nye bebyggelser, torpdannelser, som indtil slutningen af middelalderen opstod spredt over landet, var kulturens fremstød mod de lyng- eller skovklædte udmarker. En forudsætning for de nye bebyggelser har givetvis været et befolkningsoverskud. I hvor høj grad konjunkturerne, kvæg- og kornpriser, kan have spillet ind i denne forbindelse lader sig næppe påvise, men sandsynligheden taler for, at en forøgelse af dyrkningsarealet har været betinget af økonomiske opgangstider.

Tilsvarende har dårlige tider med økonomiske vanskeligheder utvivlsomt kunnet udlette indvundne landvindingsresultater. Vi træffer i ældre arki-

valier navne på forsvundne bebyggelser, uden at det i øvrigt er muligt at tidsfæstne undergangen. Når der for et begrænset område i Tyskland har kunnet angives, at ca. 40 % af gårde og steder ved middelalderens slutning var forsvundet, kan denne høje procent ikke uden videre lade sig overføre til danske forhold. At der her i landet har været et ødegårdsproblem omkring 1500 fremgår af, at regeringen udlovede ti års skattefrihed for den, der opbrød ny jord ².

Det må antages, at regeringsmagten til enhver tid har været opmærksom på den fare, lyngens fremtrængen betød for nationens økonomi. Efter gammel germansk retsopfattelse var de store heder eller almindinger jo krongods, og når en gård blev øde, hvilket ville sige, at ingen ville svare skat og afgifter af den, hjemfaldt gården til kongen. En sådan forøgelse af krongodset var dog på ingen måde ønskelig; ødegårdene var set ud fra et statsøkonomisk synspunkt tabt land, og dertil kom, at denne hjemfaldspraksis ofte blev en hindring for, at den ødeblevne gård igen kunne komme i drift. Noget jorddrodigt initiativ til at genvinde tabt dyrkningsareal repræsenterede regeringsmagten egentlig ikke ud over løftet om skattebegunstigelser, og denne ansporing har næppe været tilstrækkelig.

Med storgodsdannelsen og -driften, som fra middelalderens slutning tog et opsving, måtte ødeliggende arealer, heden, komme i betragtning. »Jorderne til de i forvejen bestående hovedgårde udvidedes i en hidtil ukendt målestok, både ved opdyrkning af rå jord og ved tilegnelse af bønderjord ³.« Også denne udvikling havde europæisk perspektiv. Hvorvidt disse storgodser gjorde virkelig betydende indhug i hederne, kan næppe afgøres, idet bestræbelserne mere gik ud på at inddrage og nedlægge bestående gårde og småbyer. Alt i alt må det vist siges, at storgodsejerne, mens denne stand begunstiget af konjunkturerne havde sin store tid og alene repræsenterede pengemagten, ikke gav sig af med hedeopdyrkning i større omfang.

Skulle heden erobres eller generobres til dyrkning, måtte initiativet dertil findes hos *hedebonden* selv. Mange ting kunne nævnes som forklaring på, at dette initiativ kun gav sig svage udslag. Tilværelsen havde lært bonden, at en vis forsigtig tilbageholdenhed betalte sig. Over for husbonden og hans foged stod man sig bedst ved at kunne træde frem med et fattigdommens gråt skær over sin person, og i de fleste tilfælde var det fattige præg jo ægte nok. Sad man på egen jord – af 29.820 jordbrugere, som 1651 fandtes i Nørrejylland, var 1.346 selvejere ⁴ – var der vel bedre betingelser for at kunne udvide sit dyrkningsareal med fordel. De gamle *eneste-*

gårde, der særlig hører hedeegnene til, vil i denne forbindelse have krav på opmærksomhed. Mange af disse stod sikkert som et resultat af frisk mod og arbejdsindsats i heden, kulturens forposter, hvoraf en del siden måtte bukke under i kampen, mens lyngen stiltfærdigt lukkede sig over byggestedet. Bemærkelsesværdigt er det dog, at en sådan gammel gård kunne tåle den hårdeste modgang for omsider, når tiden var inde, igen at rejse sig i de lyngklædte marker. Hver gang dette skete, kunne der noteres en landvinding i heden, en indsats af arbejdsmod og fremskridtsvilje, men eksemplerne var dog kun få og isolerede; om noget angreb på heden i videre forstand blev der ikke tale, fordi en ødebleven gård igen kom under plov.

For hdebonden, der stod som en særlig type blandt landbefolkningen, når hans gård lå omklamret af heden, ville en særlig indstilling til problemet *hedens opdyrkning* være rimelig. Han kunne indtage et stykke af heden til dyrkning, når han fandt det umagen værd, og han kunne lade være, om det passede ham. Ud fra denne retningslinie havde hdebonden altid drevet sin gård. Inden han skred til en større opbrydning i heden, spurgte han sig selv, om arbejdet kunne betale sig. Hvis der ikke var rimelig udsigt hertil, foretog han sig intet ekstraordinært. Den daglige tilværelse var i sig selv krævende nok, og tiden indebar adskillige usikkerhedsmomenter, som kunne advare mod mere langsigtede planer.

I heden kunne man hente flere af livets fornødenheder, brændsel, tækkeling til huset, foder til husdyrene, alt forekom i overdådighed. Lidt vildt kunne der, trods det strenge jagtforbud, vel også falde af. Heden var den store, uudtømmelige reserve. Når hdebonden skuende ud over de lyngklædte vidder kunne sige, at han dårligt nok vidste, hvor langt hans hede strakte sig, var det så langt fra en beklagende indrømmelse. Bag en sådan ytring lå den primære ejerstolthed, stærk og oprindelig i bondesindet. Kom der trange tider, og hdebonden afmægtigt måtte se på, hvordan lyngen krøb nærmere og nærmere hans hus, tog han også dette med sindsro. Der kom vel en dag, da en velforspændt plov igen kunne genoprette tabet, så den *udhvilede* jord igen kunne frembære en god afgrøde.

Om hedens arealomfang 1660–1680, da dette formentlig var størst, savnes nærmere oplysninger. Af ødegårdenes antal, således som dette på grundlag af matriklen 1688 er fremdraget, vil der kunne tages et vist skøn, som dog er behæftet med flere forbehold⁵. Uden her at komme nærmere ind på, hvor afvigende begrebet ødegård kunne opfattes, vil man se, at af Jyllands 29.110 gårde var 1.267 øde, 4 $\frac{1}{2}$ %. I de amter, hvor man ville

forvente at finde en højere procent, f. eks. i Lundenæs, Bøvling, Silkeborg og Hald amter, er denne lavere end gennemsnittet. Dette har vel sin forklaring i, at vi intet får oplyst om gårdenes faktiske størrelse, arealet. Da gårdene i hedeegnene i almindelighed havde et tilliggende af hundreder, undertiden tusinder af tønder land, vil antallet af øde gårde derfor ikke sige noget eksakt om hedens virkelige udstrækning. Når markbøgerne fra først i 1680erne bemærker om en gård, at bygningerne er borte, og »marken er med store lyng begroet«, er dette sprog lettere at forstå. Medtages så, at mange ikke øde gårde utvivlsomt har måttet afgive dyrkningsareal til lyngen, måtte billedet af det jyske landbrugsland omkring 1680 tegne sig foruroligende mørkt.

Blandt århundredets mange krige med invasioner og udplyndring havde krigen 1657–60 bragt det jyske bondesamfund den mest dybtgående ødelæggelse. Man skulle erfare, at krigens skader ikke alene lod sig måle ved en optælling af afbrændte bygninger osv., men at det mere kom an på, hvilke genopbygningsreserver der ved krigens afslutning måtte være i behold. Efter 1660 var disse reserver svigtende, først og fremmest fordi mange godsejere under krigen var blevet forarmede og ude af stand til at yde den økonomiske støtte til fæstebønderne, som disse under normale forhold kunne regne med, når det kneb, alt ud fra det gældende synspunkt, at fæstebondens skade også var husbondens. Men også – og især – den moralske reserve hos bønderne var efter 1660 i betydelig grad svigtende ⁶. De tre krigsår havde fremkaldt demoralisation, og der kunne nævnes flere grunde til, at genopbygningsinitiativet gennem mange år var ringe. Længst trak det ud med genopbygningen i de jyske egne, hvor pesten 1659 havde bragt alvorlige befolkningstab ⁷. Den skærpede beskatning, som landets finansielle situation efter 1660 havde nødvendiggjort, gjorde det yderligere betænkeligt at overtage øde gårde, som var behæftet med mange års skatterestancer.

De jyske heders voksende omfang og den økonomiske stagnation, som herigennem kom til udtryk, måtte ses som et resultat af 1600årenes krige, dvs. af statens fejlslagne udenrigspolitik, ligesom den enevældige regerings politik indadtil ved at forøge skattebyrden, og særlig ved oprettelsen af det nationale forsvar 1670, mere tilsigtede en militær revanche end en op- hjælpning af nationens økonomi gennem en forøget landbrugsproduktion. Alt i alt foranstaltninger som i stedet for at virke ansprende til en forøget landbrugsindsats stillede bønderne over for nye usikkerhedsmomenter. Samtidig må siges, at tanken om, at staten skulle gribe ind i den national-

økonomiske udvikling, den merkantilistiske idé, jo på samme tid var almindelig udbredt, også her i landet. Heri lå så afgjort en tilskyndelse til at rette opmærksomheden mod landets uproduktive arealer. Efter at de optagne markbøger var indkommet, og den foreliggende ødemarkssituation kunne gøres op – hvis en sådan statistisk undersøgelse overhovedet blev foretaget og fremlagt – måtte resultatet uvægerligt fremkalde bekymring. Var det tilfældet, synes enhver reaktion hos regeringen i hvert fald at være trængt tilbage af krigsplanerne, og der måtte indhøstes endnu en række dyrekøbte erfaringer, inden den danske regering flyttede blikket fra den militære skueplads til de landøkonomiske problemer.⁸

Da den danske udenrigsminister *Kristian Sehested* den 3. juli 1720 skrev i sin dagbog: »I eftermiddag blev freden undertegnet, hvorfor Gud være evig velsignet!«⁹, gav han udtryk for en taknemlighedsfølelse, hvori den hele nation måtte tage del.

Den 23. maj 1723 udsendte en kgl. forordning om »*frihed for dem, som ville bygge og sig nedsætte i heden udi Jylland.*«

Frihed var et helt nyt ord og med en særlig tillokkende klang netop nu efter de mange års knugende krigsbyrder.

»Vi . . . gør herved vitterligt, at såsom udi vor provins Jylland og fornemmelig i Lundenæs og Bøvling amter befindes megen hede, som udi lang tid har henligget uden at være brugt til en eller anden agerdyrkning, så har Vi af særdeles kongelig nåde til vore kære og tro undersåtters tarv og opkomst, samt til bemeldte vores provins Jyllands desto mere *peublering* allernådigst for godt befundet at bevilge og tillade . . . at alle og enhver, som skulle have lyst udi heden sig at nedsætte og lade bygge, samt jorden efter dens godhed til agerdyrkning lade ompløje, dog så, at ingen af de lodsejende udi heden derved sker ringeste præjudice eller fornærmelse, må nyde efterskrevne friheder udi 20 år efter hinanden fra den tid at regne, som heden bliver dem anvist, og de derpå bygning lader oprette.«

Frihederne var: Ingen skatter eller kontributioner. Ingen udskrivning til soldatertjeneste. Ingen pligtkørsel eller indkvartering. Arvefæste. Tilladelse til krohold, til at brygge og brænde (brændevin) uden nogen afgift, såfremt der ikke fandtes købstæder eller privilegerede kroer inden for to miles afstand.

»Når nogen således på foranførte måde skulle ville lade bygge og nedsætte sig udi heden, da har han eller de sig først at adressere til *Christopher Falck*, regimentskvartermester ved vores oberst Amthors anførte dragonregiment, og som vedkommende i alle måder tilhåndegår,

og dem de belejligste pladser udi amtmandens nærværelse anviser . . .«

Et par måneder før denne forordning blev givet, havde kongen modtaget en henvendelse fra Christopher Falck, hvori han udførligt gjorde opmærksom på, hvor nyttigt det ville være, om hederne kunne blive opdyrket. Hans konstruktive forslag til planens gennemførelse pegede på 16 års friheder, som skulle lokke de lysthavende frem, og som også kom til at figurere i forordningen¹⁰. Ny var metoden ikke. Lignende friheder for de reformerte emigranter havde et par år forinden ført til kolonidannelsen i Fredericia, en velset befolkningsforøgelse udefra med udsigt til negotiens fremme, alt i overensstemmelse med den merkantilistiske idé.

Rent teoretisk var den udtænkte opdykningsplan dog noget andet, da den ikke lovede nogen umiddelbar befolkningstilvækst, men en omplacering, idet der formodentlig med forslaget var tænkt en del på det militære mandskab, som efter krigens afslutning var blevet aftakket og nu stod uden erhverv. I denne gruppe synes Christoffer Falck i øvrigt selv at befinde sig, idet han bød sig til som amtmand i Lundenæs-Bøvling amter, hvor indsatsen i første omgang skulle gøres.

Det blev Christopher Falcks opgave at finde folk, som ville slå sig ned i heden. Denne praktiske side af sagen forudsatte for det første, at den kgl. forordning blev bekendtgjort i de rette kredse, men hvilke? Nogen særlig virkningsfuld publicering formåede datiden ikke at foranstalte ud over oplæsning ved herredstinget og måske fra prædikestolen. Den agitatoriske virksomhed, som Falck skulle præstere, måtte ligeledes falde tungt under tidens omstændigheder. Til disse hindringer kom desuden en mere direkte modstand mod opdykningsplanen. Amtmanden over Koldinghus amt, *Ludvig Ernst v. Woyda*, skrev således sidst på året 1723 til Rentekammeret, at Falck havde sendt ham en liste over personer, som var interesseret i at blive hedeopdyrkere. Amtmanden gør opmærksom på, at listen bl. a. nævner gården Rankenbjerg i Vorbasse sogn, »den han (Falck) sig har bemøjet om at søge folk til, af mig og amtsforvalteren alt den 4. oktober sidst afvigte er bortfæstet til en bonde, navnlig Mogens Christensen i Klink, med 12 års frihed og derefter at svare skat og landgilde. Og Knurborg (Vorbasse) ligeså til Hans Stephansen i Vorbasse med 7 års frihed den 10. juli næst tilforn og efter den tid at svare landgilde og skatter, hvoraf vil forstås, at højstbemeldte Hans Majestæts interesse mere er befordret end ved hr. regimentskvartermester Falck er søgt eller søges kan, og det øvrige deraf heden forhåbes og på sådan måde at erlange bortfæstet med det første, dersom ellers de vedkommende aleneste 10 à 12 års frihed derpå

måtte forundes. Det var dog langt bedre . . . , end derpå skulle gives 20 års frihed . . . «¹¹.

Det fremgår jo tydeligt af dette brev, at Falck ikke kunne vente støtte i sit hvervningsarbejde hos amtmand Woyda. Det værste var dog, at amtmandens synspunkt sikkert udtrykte en almindelig modvilje mod opdyrkningsstanken. Den anviste vej, at bortfæste en øde gård mod, at fæsteren fritoges for at svare skat og landgilde i nogle år, var på den tid langtfra ukendt. Når man fra myndighedernes side søgte at gøre friheden kortest mulig, tilgodeså man pligtskyldigst den kongelige kasse; men fremgangsmåden savnede perspektiv og havde karakter af nødforanstaltning, hvorimod de 20 års frihed, ens for alle, i højere grad havde den langfristede plans tillokkelse. Set med hedebondens øjne var det dog så som så med et sådant tilbud. Når man selv skulle bygge det nødvendige husrum, selv anskaffe husdyr osv., kunne starten blive vanskelig nok, og under sådanne betingelser kunne man i 1723 sikkert let få et stykke privatejet hede overladt til opdyrkning.

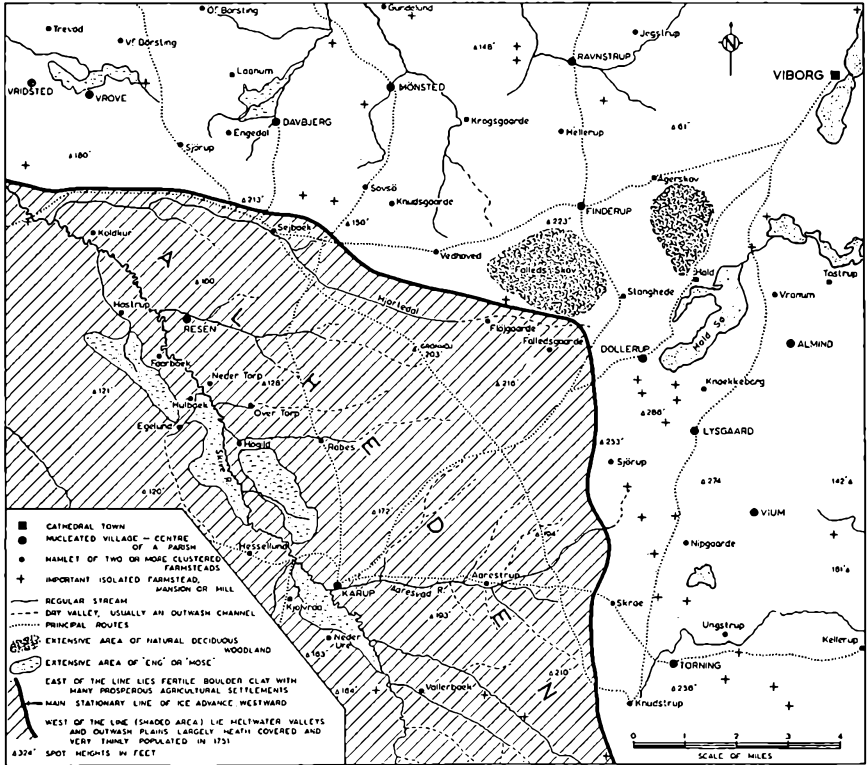
En kolonist i Bøvling amt og tre i Koldinghus amt var vistnok alt, hvad forordningen formåede at kalde frem. Falcks initiativ og agitation gav altså intet nævneværdigt praktisk resultat, men *hedesagen* var rejst og skulle i den kommende tid blive et tilbagevendende emne i den offentlige debat. Den interesserede offentlighed var dog sikkert kun en meget begrænset kreds, hvoriblandt de jyske herremænd og proprietærer repræsenterede et lodsejerstandpunkt, ligesom der, navnlig i hovedstaden, var patrioter, som med tilfredshed så spørgsmålet om hedernes kultivering taget op. Alt i alt må dog siges, at forordningen 1723 fremkom lidt forhastet og savnede det aktualitetsgrundlag, der skulle bane vej for planens virkeliggørelse.

Hvem ejede hederne?

Selv om opdykningsforordningen ikke i første omgang viste sig i stand til at mobilisere den arbejdskraft, som et mere omfattende angreb på heden ville kræve, stod forordningen dog stadig ved magt, og gennem en menneskealder indkom der til regeringen flere forslag om, hvordan sagen bedst kunne gribes an, ligesom der kom forespørgsler fra enkelte reflektanter. Regeringens holdning til disse henvendelser synes at have været afvisende. Man indlod sig næppe i nogen nærmere kontakt, men måtte i øvrigt se problemet *hedens opdyrkning* spalte sig op i flere detailspørgsmål:

1. Hvordan kunne man blive klar over, hvem der ejede hvad af hederne.
2. Hvor skulle arbejdskraften, nybyggerne, komme fra.
3. I hvilket omfang kunne man fra statens side støtte opdyrkingen ud over den lovede frihed, der jo ikke syntes at være tilstrækkelig ansporende.
4. Hvorledes kunne i øvrigt hedesagen gennemføres, uden at det blev nabolodsejerne, der sikrede sig fordelene?

Blandt de jyske heder var *Alheden*. Som en del af den kongelige vildtbane var den naturligvis kongens ejendom, krongods, og herom synes der aldrig at være rejst tvivl. En anden art hede var den *ødeblevne jord*, der havde hørt til gårde, som under tidernes ugunst, oftest på grund af skatte-restancer, var hjemfaldet til kongen. Som en tredje slags kunne noteres *privatejede hedearealer*, der tid efter anden havde været under dyrkning, men igen havde antaget urhedens præg. Bortset fra de gamle vildtbane-pæle, hvoraf mange var forsvundne, var der *ingen skel* i heden, og der var ikke ved de foretagne matrikuleringer gjort forsøg på at afhjælpe denne mangel. Interessen for skel var blandt de tilgrænsende bønder og lodsejere ikke stor, så længe alt forblev ved det gamle. Fædrift og tørveskær foregik efter gammel tradition og uden gnidning. Men blev der rørt ved denne hævdvundne brugsret, ville der straks blive spurgt om skel og ejendomsret.

Ud fra et kort, som regimentskriver Niels Schelde i 1751 tegnede, er ovenstående kort over Alheden og de mod nord og øst tilgrænsede egne fremstillet. Der er foretaget supplerende tilføjelser. Den angivne grænse var dog langt fra så markant som vist på kortet.

(Efter H. Thorpe: Heath reclamation in the Alheden district of Jutland).

Forordningen 1723 tager i sin ordlyd hensyn til disse spørgsmål. Med udtrykket »- hede, som udi lang tid har henligget uden at være brugt ...« synes der at være tænkt på det tabte tidligere dyrkede område, selv om der næppe heri må ses en principiel opfattelse af opgaven. Nok så klar står bemærkningen »- dog så, at ingen af de lodsejende udi heden derved sker ringeste præjudice eller fornærmelse ...«; men alene tanken om, at en opdyrkning kunne foretages uden skeldragning, måtte virke urealistisk.

Rentekammeret måtte 1725 efter at have erfaret Falcks resultater fastslå, »at der er ikkun ganske få, som sig til dette værk har villet enga-

gere.« Nogen nærmere analyse af denne situation lod sig ikke gennemføre. Var regeringens tilbud ikke fristende nok, eller var der simpelthen ikke folk til opgaven? 1732 modtog regeringen fra en anonym indsender et brev, hvori der henvises til de vældige jyske heder med mile imellem hytterne. Opdyrkede kunne disse lyngklædte strækninger give næring til mindst 1000 familier alene på Alheden. Atter måtte man i regeringen gøre noget, men hvad var der at gøre? Der måtte indhentes oplysning hos de midtjyske amt-mænd, hvoriblandt stiftamtmand *Christian Güldenchrone* i Viborg vel havde de bedste forudsætninger for at kunne udtale sig. Ikke 1000, men vel en 30-40 familier i det højeste kunne efter hans skøn finde deres næring på Alheden. Fra samme amt indberettedes 1736, at der var *mere end folk nok* til landbruget, der ikke skønnedes at kunne forbedres ret meget, fordi bonden var uformuende og ikke i stand til at gennemføre en opdyrking i heden, da han ikke magtede »at bringe samme jord under gødning«. Men det skete ikke så sjældent, at en bonde tog et stykke hedejord ind til dyrkning, hvorefter det siden blev liggende upløjet og groede igen til med lyng. I disse oplysninger fra Viborg amt kommer sandheden helt åbent til udtryk, og fremtiden skulle bekræfte dette.

Som talsmænd for »afdankede og permitterede ryttere, dragoner og soldater, der i geworbene regimentter eller landmilitzen kunne have tjent . . .«, skrev krigskommissær *Hans Folsach* og general *Christoffer Stürup* 1735 til regeringen og henviste til heden, som brugtes af naboerne til fædrift uden adkomst eller rettighed, men som i stedet *af regeringen* burde opbygges med huse, der skulle være forbeholdt de aftakkede soldater »hvoraf de fleste er som inderster eller omløbere landet og sig selv til byrde og besværing.« Forslaget forbigår de mere praktiske omstændigheder ved en sådan bosættelse af udtjente soldater i hederne. Men det bemærkes, at regeringen først må tage affære – først huse, så beboere. Også heri lå der et varsel om fremtiden.

Et tilbud fra *Carsten M. Bang* i København gik ud på, at han ville bygge og opdyrke 4 bøndergårde på Alheden. Denne indsats, der formentlig ville virke som en reklame for hedeopdyrkningen, kunne han gøre mod at få 1000 rdl. af den kongelige kasse. Foreløbig bad han om at få rejsepenge, så han kunne tage til Jylland og se nærmere på forholdene. Han fik ingen af delene. Heller ikke, da han 1739 androg om at få et stykke af *Randbøl Hede* til oprettelse af et schæferi.

Hans Rosborg, en af Viborgegnens velkendte proprietærer, fremkom på samme tid med sit tilbud. Han ville gerne have et stykke af Alheden ved

Grønhøj, som han ville opdyrke og forvandle til en bondegård. Ligeledes til eksempel for andre og til gavn for sagen. Rosborg forlangte ingen penge, men assessor-titlen eller dog i det mindste at blive kammerråd. Kendt som bondeplager og en uhyrlig procesmager havde navnet Hans Rosborg ikke den bedste klang, rimeligvis heller ikke i Rentekammeret, der ikke levede ham et svar. Lige så resultatløs blev hans direkte henvendelse til kongen nogen tid efter ¹.

Af disse forslag, der alle krævede noget for noget, måtte regeringen drage den slutning, at man nok måtte finde nye veje. »I øvrigt er det en sag, som behøver nøjere underretning og overvejelse, hvad der med Alhedens bebyggelse i Jylland kan være at foretage.« Den tilbageholdenhed, man i regeringen hidtil havde vist over for de fremkomne forslag, var sikkert velbegrundet. Kendskabet til denne mørke del af det fjerne Jylland var utvivlsomt ringe. At rådspørge det i hovedstaden beroende skriftlige materiale, matrikler, landmålingsprotokoller m. v. var ørkesløst, da disse kilder som nævnt ikke omfattede heden. Man var hermed nået til *kommissionsstadiet*.

Allerede Falck havde foreslået, at der nedsattes en kommission omfattende to mand til at undersøge hederne, men Rentekammeret kunne, med Falcks hvervningsfiasko in mente, ikke anbefale kongen dette skridt.

Siden da var der i den nationaløkonomiske diskussion lagt stadig større vægt på landbrugets betydning, en opfattelse, der omkring 1750 fandt udtryk i de fysiokratiske grundsætninger. Ved Frederik Vs tronbestigelse 1746 havde *A. G. Moltke* gjort kongen opmærksom på landbrugets svage og tilbagestående standpunkt, en henstilling, som ikke blev gjort forgæves ². Der indhentes fra alle landets amter oplysninger om landbrugets tilstand samt forslag til forbedring. I denne forbindelse måtte problemet *hedernes opdyrkning* trænge sig på, og det kan meget vel tænkes, at *A. G. Moltke* var inspiratoren, da kongen 3. maj 1751 beordrede nedsat en kommission, som skulle undersøge de jyske heder med opdyrkning for øje. De tre kommissionsmedlemmer blev *Chr. Fr. Levetzau* til Store Restrup, borgmester *Chr. Solberg*, Ålborg, samt regimentskriver *Niels Schelde* fra Randers. De skulle se på Alheden, jordens bonitet, mulighederne for bebyggelse og i givet fald foreslå, hvorledes denne bebyggelse kunne ske uden at gå naboerne for nær.

»Og ville Vi allernådigst ikke alene, at vedkommende Vore amtmænd og andre betjente skal gå eder herudi efter eders forlangende til hånde, men endog de til heden grænsende proprietærer og lodsejere ligeledes på eders forlangende skal være pligtige deres grænser at anvise.«

Efter forberedende møder på Store Restrup og i Viborg mødtes kommissionen 10. juni 1751 ved Karup, hvor herredsfoged *Jens Laasby Lunow* samt fire mænd fra Karup efter ordre havde indfundet sig, ligesom *Steen Steensen* fra Avnsbjerg var mødt som repræsentant for faderen, *Sten Jørgensen*, der ejede Karup og Årestrup. De fire sognemænd og deres husbond forklarede, at byens mark gik »til heden«. Deres fædrift og tørvegrøft »havde de stedse haft i heden så langt, som de ville uden enten at forhindre andre byers beboere eller af andre bleven forhindret i sådan brug, men skel vidste de ikke, dog for det meste drevet til den store landevej, som går fra Skive til Kolding.«

Videre gik rejsen til Skræ i Torning sogn, tilhørende *J. Friedenreich* til Palstrup og Kærsholm; til Vium, der hørte under Avnsbjerg; til Lysgaard, hvis ejer var den nye herremand på Hald, *Fr. Schinkel*. Man fortsatte nu i Hald amt, hvor Fallesgårde og Fløjgård ejedes af frøknerne *Eleonora og Anne Marie Reenberg*. Efter at have beset Resen, Rabis og Høgild, der havde forskellige ejere, havde man været rundt om Alheden. *Overalt* havde man gjort gældende, at stederne og byerne havde fædrift i heden. Samtlige lodsejere blev derefter spurgt, om de havde nogen hjemmel eller adkomst at fremvise, og *alle* måtte erkende, at det havde de ikke. Derimod henviste de til landmålingsprotokollen fra 1680erne, til hvilken man havde opgivet at have fædrift m. v. i Alheden; men da landmålerne ikke ved denne lejlighed havde krævet nogen dokumentation, som for øvrigt ikke fandtes, kunne kommissionen ikke tage hensyn til denne påstand. Man meddelte samtlige lodsejere, at dersom nogen af dem havde nogen adkomst på »deres godes angivne grænser til eller i Alheden, de da ville sende sligt til mig, grev Levetzau, inden én måneds forløb. *Thi hvad, som inden den tid ikke indsendes, anses som noget, der ikke er til.*«

Kommissionens nøjere betragtning af forholdene måtte gå ud på, at Alheden, hvor man hverken havde fundet »rudera af nogen bygning eller så meget som en grundsten, ej heller furskåren jord som på mange heder her i Jylland«, aldrig havde været bebygget på grund af jordens ringhed, men ligget under den kongelige vildtbane i Skanderborg og Silkeborg len. I Resen omtalte man endnu Alheden som *vildtbanen*. Om dennes grænser på disse egne måtte kommissionen skønne, at grænsen var flyttet siden landmålingstiden. »Imidlertid har de pågrænsende som venteligt tid efter anden bebyggt heden så nær, som de kunne.« Særlig påfaldende fandt man det forhold, at Fløjgårds hede strakte sig langt ind i Alheden til Horsrøgelhøj, »er noget nær en halv mil fra gården. Når de øvrige pågrænsende skulle

proportionaliter have del i heden, enten efter hartkorn eller hoveders græsning, så var *Alheden langt fra stor nok til lodsejerne.*«

Skulle den påberåbte græsningsret respekteres, skønt den alene støttede sig til hævdvunden brug gennem lange tider, og enhver beholde, hvad hans gård var matrikuleret for, hvilket jo var majestætens vilje, blev der intet tilbage af den kongelige hede. Lagde man derimod beslag på heden, og de nuværende ejere, som i god tro havde erhvervet deres gods med de omhandlede rettigheder, da ville søge regres hos tidligere ejere, ville en sådan erstatning tilbageføres til den kgl. kasse, idet Karup, Årestrup, Fallesgårde, Fløjgård m. v. i sin tid var solgt fra kronen.

»Ikke desto mindre er vi og flere med os af den mening, at om enhver by og gård var tildelt deres andel i proportion af *hartkorn* eller *hoveders græsning* og den almindelige fælle (*fælles område*) over den ganske hede således indskrænket, måtte der blive noget til overs, som endnu kunne kaldes *kongens andel i Alheden*. Sådant kunne ikke ske uden ved en ordentlig matrikulsrevision, hvortil allernådigst måtte udmeldes og befales mænd, som til slige forretninger haver den fornødne kyndighed, men om det kunne være bekostningen værd bliver at dømme af det følgende. Thi . . . jorden er vel på mange steder af sådan beskaffenhed, at den særdeles i våde somre kunne give korn, fornemmelig rug og boghvede; men da heden fast overalt er opgravet, dels til ildebrændselstørv, dels tørv, som brændes på stedet i sammenlagte stakke for at gødske agrene med asken, og dels tørv, som hjemføres for at blande i gødningen i gården og siden at føre på agrene, så er mange steder så flået og flækket, at den blotte sandbund er alene tilbage og andre steder så tynd jord eller tørveskjold til overs, at den ikke med plov kunne vendes uden at opløje den røde gruede sand.

Man havde med spader og et $2\frac{1}{2}$ alen langt bor undersøgt jorden i heden og fundet den temmelig forskellig, dog bedst i den sydlige del mod Årringsvad og mod øst mod Sjørup.

»På heden, som i almindelighed er høj og jævn, findes *mange høje*, hvoraf kortet som Niels Schelde havde tegnet viser de navnkundigste; men skønt samme anses at være sammenført i ældgamle hedenske tider til begravelser, ligesom der og i mange er fundet urner med aske, så er de dog af ringe og ufrugtbar jord.« Græs havde man ikke fundet meget af, kun nogle steder, hvor der om vinteren stod vand »så og ved siderne af Skive landevej, hvor jorden arbejdes ved vogne som kører uden vejen i ondt føre.«

Den hele undersøgelse varede fra torsdag den 10. juni til og med fredag den 18. juni. Allerede andendagen, da man beskæftigede sig med jordbundsundersøgelser, blev kommissionen nødt til at afbryde og »søge hus for regn og ondt vejrlig.« Lørdagen sluttede man på Kærsholm, hvor man

formentlig også tilbragte søndagen. Den 14. juni sluttede man på Hald, og det synes, som om kommissionen resten af tiden har nydt gæstfrihed hos Fr. Schinkel. Det er i det mindste givet, at de nævnte godsejere har haft de bedste muligheder for at fremlægge deres synspunkter angående hedens fremtid for kommissionen.

Kommissionens beretning fastslår i sin konklusion:

Selv om der kunne blive hedeareal til overs, efter at naboerne havde fået hver en part mod at afstå græsningsretten i øvrigt, kunne denne opmåling og deling næppe betale sig. Det må frarådes kongen at lade bygge sin del af heden, da jorden selv efter mange ompløjninger vil være en skarp jord, der efter få års brug vil kræve mange års hvile. Under denne hvile vil der et år eller to vokse lidt græs på agrene, hvorefter lyngen vil brede sig. Græsningen kunne bruges til får og geder, dårligt nok til kvæg og slet ikke til heste.

Ler, der var så nødvendigt til bygningerne, fandtes ikke på heden.

Der måtte regnes med stadige stridigheder mellem nybyggerne og deres naboer på grund af den indskrænkede fædrift. Den ringe forekomst af vand ville alene være en hindring for bebyggelsen.

Kun folk, der var vant til bondearbejde, kunne blive hedeopdyrkere; men »enhver jorddrot holder sine folk, som duer noget, fast ved godset.« Den, som ejede noget, lod sig aldrig friste til at slå sig ned på heden. Den, som intet ejede, skulle have alt udleveret, ja, endog underholdes med familie og børn og yderligere være fri for skat, tiende osv.

Disse vanskeligheder kunne dog nok overvindes, »dersom de – i det foregående – anførte omstændigheder ikke håndgribelig viste, *at denne hedes bebyggelse for Deres Majestæts regning er et foretagende, hvoraf hverken kunne ventes bestandighed eller nytte*«, hvorfor kommissionen heller ikke ville gøre forslag til vanskelighedernes overvindelse.

»Sluttelig ville vi endnu allerunderdanigst erindre, at om noget af heden nogen sinde skulle ventes bebygget, ser vi ikke, det kan ske på anden måde, end at Deres Majst. ved allernådigst reskript til amtmændene over Hald og Silkeborg amter, lodsejerne til foranførte byer og enestegårde, så mange som efter matriklen har ret til græsning og fællig i Alheden lader forstå, at såfremt de indbyrdes kunne forenes om at udse nogle tjenlige steder på bemeldte hede til at bygge huse eller gårde, hvor nogle familier sig kunne ernære, ville Deres Majst. ikke alene renoncere på sin ret til heden, såvidt disse nybyggere til agerdyrking, græsning og brug kunne have fornøden, vildtbanen og anden kgl. regalie uforkrænket, men endog at de og deres efterkommere skulle for så vidt have sædegårds frihed, at de hverken med skat eller tiende skulle blive besværet og alene svare efter 20 års

forløb en personel skat som en kendelse til Hans Majestæts kasse, nemlig halvt så meget som møllere eller sædedegne svarer efter konsumtionsforordningen. Skulle en eller anden af lodsejerne ikke have lyst eller lejlighed *sin jordebog til forbedring* sådan bygning og folkeplantning at foretage, da måtte den lysthavende dog ikke der udi forhindres, så vidt han ikke derved forebygger andres ud drift til heden, efterdi enhver fuldkommen kan beholde al den græsning og brug i heden, som hans gods findes matrikuleret for.«

Kommissionen nævner til sidst, at eventuelle nybyggere måske nok med tiden kunne svare skat; men derimod ville det blive næsten umuligt for dem at svare tiende på grund af afstanden til nærmeste præstegård og kirke, hvor tienden skulle leveres.

Endelig foresloges det at oprette en kro ved Benslehøj. Kromanden skulle have lov at bruge af heden, hvad han behøvede til opdyrkning samt græsning til sine kreaturer. Med dette forslag – det eneste positive i den lange beretning – satte kommissionen egentlig sit stempel på den sag, man havde beskæftiget sig med. Afværgende og afvisende den centrale tanke: en omfattende kultivering af heden som statsopgave, kom de tre mænds ærligste overbevisning sikkert til udtryk. Når de endelig i al forsigtighed foreslår at lægge udviklingen i de lokale lodsejeres hænder, *deres jordebog til forbedring*, kunne også denne tanke i sin typiske form være rimelig nok. Noget andet var, hvordan man i regeringskredse ville bedømme et sådant forsøg på at fremme lokale godsejerinteresser³.

Den 30. november 1751 kom en ny kgl. forordning om hedernes opdyrkning, ny af dato, men i sit indhold svarende til forordningen af 1723. Regeringen havde hermed vist, at den trods kommissionens ringe optimisme agtede at føre sagen videre.

På flere måder var tiden siden 1723 blevet en anden. Med udgivelsen af den første danske avis fra 1749 var der skabt grundlag for, at en offentlig mening kunne danne sig og komme til udtryk. »Avertissementet« betød en hidtil savnet kontakt mellem den averterende og det læsende publikum, og selv om dette på daværende tid kun udgjorde en begrænset del af befolkningen, kan der ikke være tvivl om, at forordningen 1751, bekendtgjort i »gazetterne«, fik en ganske anderledes vidtrækkende publicering, end forordningen 28 år tidligere havde fået.

Fr. Schinkel på Hald fandt 1753 tiden inde til et forsøg på at købe hele den kgl. del af Alheden. Bag dette skridt lå formodentlig en følelse af, at der før eller siden ville ske et eller andet med heden. Schinkels tilbud – 1.000 rigsdaler – nævner, at han i givet fald vil fremme »Al-

hedens bebyggelse og dyrkning, såvidt mulig er, og jeg tid efter anden kan overkomme og bestride.« Rentekammeret svarede med et afslag; men ville han begynde et opdykningsarbejde, måtte han efter forordningens anvisning henvende sig til amtmanden herom. Også ejeren af Herningholm, *Hans Adolph Høeg*, henvendte sig til regeringen med et forslag til opdykning af Kragssø Hede. Men han fandt det dog for vanskeligt at begynde hermed, før der var sat skel i heden. »Derimod har andre i denne vidtløftige hede ej alene græsset sine kreaturer, men endog for betaling taget fra andre steder meget kvæg til græs« Med denne bemærkning er der utvivlsomt tænkt på Fr. Schinkel, der i 1753 havde købt *Grovegård* i Haderup sogn og straks praktiserede en omfattende fædrift i den omliggende hede. Da Høeg foreslog skelsætning, og nabolodsejerne af regeringen blev spurgt om deres syn på denne sag, kunne Schinkel ikke støtte dette forslag.

Man vil heraf se, at de to naboherrenænd hver for sig var parate til en mere intens udnyttelse af heden, og at de ret nøje overvågede udviklingen. Høeg var tydeligt nok blevet betænkelig ved at have fået den aggressive Schinkel så nær ind på Herningholms enemærker.

Når Rentekammeret imidlertid holdt sig så klart afvisende over for disse godsejertilbud, må man ikke overse det principielle i kammerets og regeringens standpunkt. Nok så man gerne heden opdyrket, men helst ikke ved godsejernes hjælp og til deres jordebøgers forbedring. Enhver småherremand stræbte jo mod komplettering af gården, nemlig samling af 200 tdr. htk. og den heraf følgende skattefrihed.

Over for den lokale foretagsomhed, som Fr. Schinkel vel nok mest åbenlyst repræsenterede, kunne 1750erne samtidig opvise talsmænd for det almene vel, der af patriotisk drift ønskede at bidrage til hedesagens løsning, nogle ved blot løseligt at fæstne deres teorier til papiret og indsende disse til Rentekammeret; andre ved en mere dybtgående udformning af de fremsatte planer. Blandt disse må især nævnes kaptajn Ludvig Kahlen.

Teorier og praksis. Kongenshus

Ludvig Kahlen var født o. 1700 i Sachsen-Lauenburg, var til sit 20. år ved landbruget, hvorefter han lærte sig geometri, dvs. landmåling. Derefter kom han til militæret og blev 1734 fændrik i det holstenske geworbne infanteriregiment, hvor han var avanceret til premierløjtnant, da han 1753 gjorde sig bemærket blandt hedesagens forkæmpere ved at indgive sit »*Versuch wie ein immerwährende Fond zu den Anbau derer Heiden in Jütland könne erhalten werden.*«¹

Ludvig Kahlen havde med sit »forsøg« valgt at anvise, hvorledes der kunne skaffes penge til hedeopdyrkningen, nemlig ved at lægge stempelafgift på spillekort, ikke bare en løst udkastet tanke, men et udførligt og velgennemtænkt program. Hans udgangspunkt var, at der i Danmark årligt brugtes 201.600 spil kort, og selv om dette tal synes stort, ville Kahlen næsten tro, at alene København havde et så vældigt forbrug. Pålagt samme afgift som stemplet papir ville kortene kunne indbringe en nettoindtægt til den kgl. kasse på 8.374 rdl. årlig, når afgiften efter tre års forløb kom på fuld højde. Skønt grundlaget for Kahlens plan nok kunne synes noget usikkert, var selve opbygningen af projektet til gengæld godt gennemtænkt, og endelig var formålet, at skaffe penge til kongens kasse, inden hedeopdyrkningen sattes i gang, i høj grad bemærkelsesværdigt. Rentekammeret lod sig dog ikke påvirke i denne omgang, men Kahlen lod sig lige så lidt standse, så endnu samme år fik kammeret præsenteret hans »*Reflection über der Anbau und Bewohnung derer Heyden in Jütland.*«

I denne henvendelse fastslår han til indledning, at hvad enten hederne tidligere havde været opdyrkede og beboet, eller de aldrig havde været det, så måtte de dog kunne bringes under kultur. Spørgsmålet var derfor, hvorledes dette lod sig gøre uden store bekostninger. Kahlen foreslog, at landets indbyggere, med undtagelse af de allerfattigste, årligt svarede en afgift af mellem 2 skilling og 2 rdl. alt efter den enkeltes evne, hvilken man »den *Heyde-Groschen* nennen könnte.« Herigennem ville der formodentlig indkomme penge nok til nærmere undersøgelse af heden samt til indretning af fire gårde årlig. Allerede hermed havde Kahlen vist sig som en forsigtig

og mådeholden forslagsstiller, og han skriver (her oversat) »Al begyndelse er svær, men gennem flid og en mindre årlig understøttelse kan lidt efter lidt meget nyttigt blive udrettet.«

I sine refleksioner kommer han ind på næsten alle tænkelige forhold vedrørende kolonisters bosættelse på heden. Han tegner en gård, en typisk saksergård, 36×24 alen, og opstiller en inventarliste over nødvendige møbler og husgeråd til en familie på fem medlemmer. Der måtte regnes med kostpenge samt løn til familien i $1\frac{1}{2}$ år, i alt $304\frac{1}{2}$ rdl. Hertil kom besætningen, 2 heste, 6 stude og 4 køer. Bygningen ansloges til at ville koste 800 rdl., og den samlede udgift til en gård ville blive 1.532 rdl. 16 skilling.

Til en familie regnedes mand, kone, karl, dreng samt en hyrdepige. Kahlen ville tro, at de nødvendige folk kunne skaffes fra Mecklenburg, Sachsen-Lauenborg osv., altså fra hans hjemegn.

Kahlen beklager sig over ikke at have tilstrækkeligt kendskab til de omhandlede hedeegne:

»Jeg kan kun forestille mig dem lig den, hvor mine forældre har boet i 25 år, og hvor jeg har levet til mit 20. år, og som jeg har set kultiveret med godt resultat, nemlig efter disse maksimer, som fremstillet i refleksionerne. Dertil har jeg lært praktisk geometri den tid, jeg opholdt mig på godset *Wotersen* i fyrstendømmet Sachsen-Lauenborg (hvor der på samme tid synes gennemført visse reformer) og øvet mig så meget heri, som fordres til landmåling.«

Det fremgår af denne henvendelse til Rentekammeret, at Kahlen stærkt ønskede at foretage en rejse til hederne for at lære lokaliteterne at kende. Med sine klart opstillede teorier og tilmed uddannet som landmåler ville han, såfremt Rentekammeret overhovedet agtede at foretage sig noget, være den rette mand til at udføre et forberedende arbejde. Man skulle nu se regeringen tage det første skridt til en investering i hedesagen. Den 27. maj 1754 fik Ludvig Kahlen udbetalt 200 rdl., så han kunne foretage den ønskede rejse til Alheden, og allerede dagen efter tog han fra København med skib til Nødenæs færgested ved Mariager, hvorfra han fortsatte til Viborg. Hans undersøgelser varede fire måneder. I 30 dage havde han lejet en bondevogn, og i 14 dage havde han haft en karl til hjælp. Ellers havde han hjulpet sig selv og foretaget sine opmålinger ved at afskridte arealerne. Sine personlige udgifter havde han holdt på 1 rdl. om dagen. Ved tilbagekomsten, hvor han først var på Hirschholm og Frederiksborg Slot, kunne han af de 200 rdl. tilbagebetale 41 rdl.

Som det var at vente, aflagde Kahlen en udførlig rapport, dateret 30.

september 1754, omfattende Alheden, Knudstrup eller Skygge Hede samt Kragssø Hede. Især havde han dog rettet opmærksomheden mod Alheden. Han omtaler til indledning naturforholdene og har bemærket, at der hist og her fandtes en sparsom trævækst. Jordbunden var af vekslende bonitet, men flyvesand fandtes ikke på Alheden. Som særlig egnet til placering af de første fire gårde ville Kahlen foreslå Storedalen (også kaldet Hjortedalen) i den nordøstlige del af Alheden under Hald amt.

Af største vigtighed var det at få fastlagt skel mellem den kgl. del af Alheden og nabolodsejerne. Disse burde ved kgl. befaling pålægges at opsætte hver især 3-4 egepæle, 6 fod over jorden, som angivelse af de formentlige skel. Pælene skulle forsynes med de kgl. »cifre« (initialer) samt den tilstødende lokalitets navn. Siden skulle grænserne endelig fastslås efter nærmere undersøgelser samt lodsejernes »examination«, hvilket skulle foretages af »einer Person hohen Ranges«, f. eks. af amtmanden. En dertil udnævnt landmåler samt en mand fra egnen skulle medvirke ved examinationen. Derimod måtte enhver *advocatus* undgås, men tvistigheder afgøres ved kommitterede fra begge sider.

Landmålingsmatriklen af 1683 måtte danne grundlag for skelsætningen. Med hensyn til lodsejernes græsningsret i heden måtte denne ikke overstige, hvad der svarede til deres hartkorn, således at der *til 4^{1/2} td. htk. måtte græsse 14 stykker stort og småt kvæg samt 24 får.*

Om lodsejerne 1754 og deres hartkorn havde Kahlen skaffet udførlige oplysninger, og om sit hovedemne, Alheden, havde han gjort sig sine tanker:

»Hvordan skal man egentlig opfatte navnet Alheden? En stor landevej i Nordjylland kaldte man: Den store adelvej, skønt den hverken førte gennem Alheden eller til Ålborg, men lå mange mile herfra. Efter min mening må navnet Alhede betyde en stor hede eller adelhede, dvs. alles hede.«

I sine *Remarquen*, indsendt til A. G. Moltke 26. oktober 1754, fortsætter Kahlen sine betragtninger. Belært af sin hederejse bemærker han, at der må skelnes mellem 1) Den kgl. hede. 2) De øde gårde, tilhørende kongen. 3) Proprietærgodset. Bedst ville det være først at få den kgl. del skilt fra proprietærernes, herefter ville disse lodsejere efter hans formening bestræbe sig for på egen regning at bebygge og kultivere deres part af heden. Hvad den kgl. hede angik, ville denne sikkert kunne befolkes uden større bekostning, hvis man lod nybyggerne blive selvejere og lod dem have nogle års frihed. Der kunne blive tale om såvel danske som udenlandske koloni-

ster; men for dem alle måtte det gælde, at hver familie skulle have 181 rdl. 1 mark årligt i fire år samt 30 års frihed. I modsætning til sit tidligere projekt, der omfattede bygninger til kolonisterne, kommer Kahlen her i sine bemærkninger til noget lavere tal. Efter at have omtalt ubemidlede danske som kolonister, beskæftiger han sig med de udenlandske, som måtte forsynes med alt nødvendigt, så de kunne komme godt i gang med dyrkningen.

Kahlen synes ikke, at deserterede soldater skulle komme i betragtning som kolonister. Han skriver (oversat): »Jeg kender efter næsten 29 år ved militæret disse soldater og véd, at de fleste holder af lediggang og derfor har valgt at blive soldat.« Heller ikke folk, som var lovligt afskediget fra militæret, ville være egnede som kolonister, da en sådan tidligere soldat ikke gerne arbejdede bestandigt »nur ab und zu, wenn er Geld bedarf«. Han slutter sine bemærkninger med nogle ord om, at han ikke kan vide, hvorvidt de i udlandet hvervede kolonister vil være bemidlede eller ej; nogle håndværkere og fabriqueurs ville der nok være iblandt de hvervede ².

Det må antages, at A. G. Moltke har ydet sin støtte til fremme af Kahlens så dygtigt fremførte initiativ. Inden 1. november 1754 havde kongen approberet det forelagte forslag, og vejen var fri til, at Kahlen det kommende forår kunne påbegynde sin selvvalgte opgave i heden. Det skulle nu vise sig, om den altoverskuende teoretiker også magtede den praktiske side af opgaven.

Kahlen slog sig ned på det allerede udsete sted ved Storedalen. Nær op ad landevejen Skive-Kolding valgte han pladsen, hvor han i sommeren 1755 lod opføre sin gård, der af de danske naboer blev kaldt *Kongenshus*. Forinden havde han til Moltke indsendt tegning samt fortegnelse over det anskaffede inventar. Det næste skridt var at fremskaffe fornøden arbejdskraft til hedens opdyrkning. Om Kahlen havde forsøgt at interessere danske for opgaven vides ikke, men foreløbig var stedet og betingelserne

Adam Gottlob Moltke (1710–92), født i Mecklenburg. Hans udnævnelse til kammerpage hos kronprins Frederik (Frederik V) i 1730 blev indledning til en glansfuld karriere, der bragte ham i nært forhold til Frederik V. Hans indflydelse hos kongen var utvivlsomt stor og netop dette forhold blev afgørende for, at hedekolonisationen kom i gang. A. G. Moltke synes at have foretrukket rollen som »grå eminence«, men oprigtig drift til at ville sit (nye) fædrelands vel og hans troskab mod Frederik V står som fremtrædende træk i hans karakteristik, der dog får tilføjet nye nuancer ved hans placering i hedekolonisationens historie.

ADAM GOTLOB

*Lib. Baro de Lindenborg et Altep.
Ord. Eleph. Equ. Auratus S. R. M. D. S. N.*

MOLTKE Comes in Bregevent

*holm. Dominaus de Fryggerwilde & Afflow.
Confil. Int. & Supr. Car. Mare. Scallus.*

*En. J. P. Posterioris Gentis Reparator in Acto
Moltkian. Ne. J. P. M. S. P. C. S. P. C. S. P.
Conclita. M. S. L. S. P. C. S. P. C. S. P. C. S. P.
Quo. p. e. s. t. n. o. v. o. s. d. i. c. t. A. p. o. l. l. o. C. h. o. r. p. s.
C. P. S. P. C. S. P. C. S. P. C. S. P. C. S. P. C. S. P.*

*Mon. a. v. e. t. G. e. n. t. i. s. h. u. s. i. n. t. r. o. s. e. f. a. s. t. o.
S. i. C. o. m. p. a. t. a. v. i. t. D. i. o. m. i. n. u. s. P. a. n. c. i. n. i. s.
t. a. m. C. a. n. o. n. e. s. t. q. u. o. d. p. r. o. v. a. t. C. r. i. s. t. i. n. u. s. A. g. r. i. b. a. p. o. l. i. t. a.
L. e. x. l. o. q. u. i. T. e. l. i. t. a. p. o. s. s. i. t. I. n. p. e. r. a. t. e. s. v. i. t. a.
G. R. T. a. n. n. o. 1. 7. 5. 1. i. n. C. o. n. s. t. a. n. t. i. n. o. p. o. l. i. t. a. n. a.*

R. S. P. C. S. P. C. S. P.

ikke synderlig tillokkende. Efter at gården 1. december 1755 stod færdig, måtte Kahlen af sted til Mecklenburg for at hverve kolonister. Muligvis var der ikke her den rigelighed af rejselystne, som han i sine projekter havde forudsat. Det lykkedes dog Kahlen at hverve følgende: Heinrich Müller og kone, Hans J. Dunchelmann med kone samt ægteparrets to sønner og to døtre, Hartvig Dunchelmann med kone samt en søn og en voksen pige, og med disse indgik Kahlen en akkord, dateret Lübeck 6. april 1756. Noget nærmere om indholdet af denne akkord kendes ikke. Derimod fremgår det, at de nævnte personer var nært beslægtede og i realiteten én familie. I maj 1756 må mecklenburgerne være ankommet til Kongenshus; men allerede efter 8 dages forløb var de rede til at rejse igen. Kahlen søgte at hindre dette og lod dem til sidst indsætte i Viborg tugthus. Denne udvikling, der i løbet af en uges tid antog så drastiske former, må have fremkaldt gensidig skuffelse, uden at det dog er muligt at se anden forklaring, end at parterne hver for sig havde ventet sig noget andet. Sandsynligvis har Kahlen indberettet det skete til Moltke, som i august s. å. sendte sin forvalter *Chr. Fr. Roosen* på Dronninglund til Kongenshus for at danne sig et indtryk af situationen. Han konstaterede, at såvel bygning som inventar forefandtes, således som Kahlen havde indberettet det til Moltke. Også opbrydning af heden var påbegyndt; men boghveden, der var sået, var ikke rigtig kommet i vækst, fordi jorden endnu ikke var forrådnat, hvilket ville vare ca. tre år. Roosen beså heden om gården og kunne fastslå, at der var forskel på boniteten, men dog eksistensmuligheder.

»Jeg erfarede af hr. kaptajn Kahlen, at han er en fornuftig mand, gør sig og al umage at få dette værk fremmet, (hvad) altsammen mig og blev berettet af andre uvedkommende. Men ved sådanne foretagne indretninger falder nogen modstand, allerhelst, når det er imod nogens interesse. Desuden berettede han mig, at vedkommende anså denne indretning for hans egen og ej Deres Kongelige Majestæts, hvorover de er ham desmere imod. Han indstillede derfor, om det ikke var tjenligst, at han erholdt kongelig ordre, at han for Deres Kongelige Majestæts regning skulle med al mulig flid fuldføre dette værk. Han kunne da tillige have indseende med, at der ej, når forbud var sket, blev skåren tørv eller lyng på heden, med mindre samme enten blev betalt efter en vis takst, eller og vedkommende derfor til ham i stedet for forrettede arbejde med pløjning osv. til hederens nytte; thi han har betalt en del penge for pløjning og andet pligtsarbejde.«

Roosen fik også talt med mecklenburgerne, der hver for sig havde erklæret, at Kahlen ikke havde holdt, hvad han havde lovet dem. Han havde således sagt, at der ved Kongenshus fandtes sort hedejord, hvilket ikke var

tilfældet. Heller ikke syntes de om drikkevandet. Sproget forstod de ikke, men havde dog forstået af naboernes udsagn, at der aldrig ville kunne dyrkes korn på heden. Derfor ville de ikke blive hos Kahlen, men ønskede at rejse tilbage, selv om de skulle lade deres tøj, der var 40 rdl. værd, i stikken.

Kahlen forsikrede, at han havde gjort, hvad han formåede, for at stille sine kolonister tilfreds, men naboerne, der frygtede indskrænkning i den tilvante afbenyttelse af heden, havde forført mecklenburgerne til at rejse. De kom da heller ikke mere til Kongenshus, men ved løsladelsen fik hver familie udbetalt 6 skilling til rejsepenge, så de kunne vende hjem, medbringende deres fattige ejendele³.

Undgås kunne det imidlertid ikke, at der hermed faldt et skær af fiasko over Kongenshus og over Kahlen som hedeopdykker. Tanken om at få en familie fra Dronninglund gods som medhjælp på gården blev ikke til noget, og planen om, at Kahlen skulle tillægges et inspektorat over lyngbjergningen, bortfaldt ligeledes. Skønt dommen over Kahlens foretagende således synes fældet i 1756, skulle man dog se ham fortsætte opdykningsarbejdet i endnu en række år, en aldrende mands seje og stædige indsats for at bringe sin sag til sejr; men triumfens dag kom dog aldrig. I 1763 bad Kahlen, træt og udslidt, om at blive løst fra Kongenshus; han måtte dog vente endnu et par år, inden tilladelsen blev givet.

Om Ludvig Kahlens beskæftigelse som landmåler henvises til det følgende.

1771 modtog de jyske stifters kontor i Rentekammeret fra Kammerkancelliet en pakke dokumenter, som var afleveret til kancelliet fra afdøde etatsråd *Esmarch*, der havde været kabinetsekretær hos Frederik V. Heriblandt var de af Kahlen tid efter anden indgivne »såkaldte refleksioner og rapporter angående de jyske heders bebyggelse og peublering, hvilket formodentlig har været anledning til, at samme heder er blevne etablerede.« Dokumenternes vej må bekræfte, at Kongenshus-forsøget blev foretaget i snæver tilknytning til hoffet og med Moltke som den drivende kraft. Den vedføjede bemærkning, at Kahlens initiativ skulle have fremkaldt den egentlige kolonisation udtrykker måske samtidens, måske kun penneførerens opfattelse. Blandt Kahlens dokumenter findes arkiveret »*En patriots velmente og alleruforgribeligste tanker om mulighed og måden til at gøre hede-egnen i Jylland dels til agerjord og fædrift, dels til nyttige skove,*« samt en dertil føjet »*Continuation*«.

Forfatteren indleder med at fastslå, at hederne strakte sig fra Nørre-

Jylland til Harzen. Der var tidligere dyrkningsspor. Beboerne var forsvundet enten »ved de ældre tiders emigrationer til Engeland og Tyskland eller også siden ved den såkaldte Sorte Død, som 1348 overgik ganske Europa«. Alhede og Randbølhede ansloges til at være 8 mil lang, 3 mil bred, altså 24 kvadratmil; på hver kvadratmil kunne etableres mindst 100 familier à seks personer, ialt 14.400 mennesker. Grunden (i heden) var sandagtig »dog ikke ganske uovervindelig ved tid og flid for dem, som Gud har skikket til at æde brød i deres ansigts sved.« Det forudsættes, »at ler nu geme­nlig og på de fleste steder (findes) 2 à 3 fod dybt under sandets stratum. Men leret kunne opløjes med den ej ubekendte Kretmarschske Royal plov.« Der kunne udsendes folk til Bag-Pommeren og andre brandenburgske provinser, hvor nylig er anlagt mange kolonier på lige så sandige og slette grunde som vore jyske heder.« Der måtte de som uskyldige spioner nøje erfare, hvad hine havde fundet for obstracula, og hvorledes de var overvundne.« Naboerne, der foregav mangel på vand som en uovervindelig hindring og »dermed afspiser de til besigtelsen udsendte kommissærer, ville selv beholde overdriften i hederne.« Der kunne sås esparette-græs, som trivedes bedst på sand og skød sine rødder en alen dybt ned i jorden. På den udyrkbare del af heden kunne anlægges skove, gran og fyr, i øvrigt pil, hvor der var fugtig bund. »Lodsejernes lange hævd og brug af heden til overdrift er vel de facto den største forhindring, men burde de jura falde bort, uanset, at landmålingsprotokollerne ufejlbart anfører enhvers fædrift til en vis distance og reserverer resten under navn af Kongens Alhede. Alt hvad man kunne indrømme Alhedens naboer uden for deres afpælede grænser, var dette, at de skulle være nærmest til ejendommen, når de også ville være de første til at lægge hånd på dens dyrkelse og ellers ikke.«

Det nyttede efter forfatterens mening ikke at ville fremme hedens opdyrkning ved kommissioner og kgl. befalinger, snarere ved at vise et eksempel på, hvad der kunne udrettes – hvorefter egenkærligheden ville være drivkraft for en fortsættelse. Der kunne begyndes med en koloni på Alheden og en på Randbøl Hede, hver koloni på ti familier, der skulle have håb om at få stedet til ejendom, desuden 30 års skattefrihed, hjælp til husbygning og de tre første år sædekorn.

Der kunne måske fås kolonister fra de to i det Lüneburgske anlagte kolonier Zarendorf og Witzendorf. Måske også fra grevskabet Rantzau og andetsteds i det Holstenske »hvor man allerede temmelig har begyndt dermed.« Der kunne også læres af de »Fransøiske voudies (valdensere) ved

Fredericia, hvor et stykke jord, »som i min ungdom« kostede 50 rdl., nu kostede 300 rdl.

»Visselig vore bønder fattes ikke jord, men vor jord fattes mangesteds bønder, og bønderne fattes den slags flid og munterhed, som gemenlig rejser sig af emulation og andres eksempel.«

Disse »en patriots« betragtninger angiver at være fremsat »efter aller-nødigst befaling«, men er anonyme og udaterede. Heller ikke den efterfølgende *Continuation* afslører forfatteren; den er dateret 4. januar 1755, København. Heri ses, at forfatteren, efter at have »gennemlæst, hvad såvel hr. løjtnant Kahlen som tvende andre unævnte skribenter har projekteret angående hederne i Jylland,« foreslog – som tidligere –, at man lod undersøge forholdene ved kolonierne i Tyskland, »som salzburgere, pfalzere, bøhmere, mæhrere, voudies (valdensere) og deslige dygtige emigranter havde opdyrket . . . Angående kolonister deri er jeg nu ikke af velbemeldte hr. løjtnants (Kahlens) tanker om at lade dem opsøge ved landløbere eller hverve ved underofficerer, hvilket ville have skjulte suites.« Forfatteren af det danske projekt, v. Justi, der regnede med 1000 familier, »viger langt af fra min mening.« Til en begyndelse var tre eller fire kolonier nok, og i hver af disse ikke over 10 familier. Bygningerne, som efter Kahlens plan skulle være store og brede holstenske bondehuse, skulle rejses af træ fra egnens skove, »hvor bønderne dog stjal mange skønne egetræer.« Forslaget om at lægge afgift på spillekort »må jeg bekende at være godt fundet på, såfremt det ikkun kan erholdes. Thi at gravere spillekortene med højere pris er ikkun at gravere dens pung, som har noget at spille med, og tilstår, han kan tåle det tab med håb om at vinde endda. Om nu de årlige 8.370 rdl. kunne ventes af den fond, ved jeg ikke, efterdi jeg på den måde intet kontribuerer dertil, da jeg ellers har al min liden ejendom parat til almindelig velfærd . . .« Efter nogle betragtninger over, hvorledes indtægten af spillekortene bedst kunne udnyttes til kolonisationens fremme fortsætter »patrioten«: »Af betjente tænker jeg ikke ret mange skulle udkræves flere end en kasserer, som tillige kunne være Kgl. Majst.s forvalter eller ridedoged. Inspektionen over ham og hans embede måtte med alvorlig indskærpelse betros amtmanden i det (pågældende) distrikt (også for at amtmanden ikke skulle føle sig stødt for hovedet)«.

Kunne kolonisationen komme i gang, ville ikke blot Alheden blive opdyrket, men omegnens bønder ville få et godt eksempel til efterfølgelse⁴.

Man bemærker, at denne patriots tanker fremkommer på det nærmeste samtidig med Kahlens forslag. Da der omtales »tvende andre unævnte

skribenter«, som havde beskæftiget sig med hedesagen, samt et »projekt«, må det stå klart, at der omkring 1754 har været flere forslag for regeringen at vælge imellem. I hvert fald tre af disse fremkom altså anonymt, hvilket dog næppe har udelukket, at Moltke, såfremt han havde ønsket det, kunne have fået disse forslagstillere i tale. I modsætning hertil holdt Kahlen sig ikke tilbage for at lægge navn til sine henvendelser. Skønt patrioten giver udtryk for megen sund fornuft, savner hans forslag den konstruktive udbygning, hvormed Kahlen vandt opmærksomhed.

Hvem var da denne patriot? Det lader sig næppe gøre at identificere manden, og hans beskedne rolle i hedesagen vil næppe heller kræve det; men hans adgang til de omtalte dokumenter peger mod inderkresen omkring hoffet.

Omkring 1756 måtte de skete fremskridt i hedesagen af regeringen gøres op med et lidet opmuntrende resultat. Nogle indkomne papirprojekter, holdt på et bredt almindelighedernes plan, samt Kongenshus-forsøget, hvorom realiteterne talte et tydeligt sprog. Efter således at have ladet problemerne belyse ved kommissionsundersøgelse og derefter underhånden påkaldt den offentlige mening stod endnu en mulighed tilbage, nemlig at inddrage *videnskaben* i diskussionen om heden. Dette initiativ skyldtes tilsyneladende *J. H. E. Bernstorff*, landets udenrigsminister, som, naturligvis med majestædens billigelse, i 1757 engagerede den tyske kameralist og mineralog *J. H. v. Justi*. Denne var 1755 blevet ansat ved universitetet i Göttingen som bjergråd og professor i naturvidenskaberne. Han skulle nu foretage en sagkyndig undersøgelse af hederne samt give forslag til opdyrknin-gen. Formelt var der intet at indvende imod Justis antagelse til denne opgave, idet man ikke her i landet havde folk med samme kvalifikationer, men i virkeligheden blev hans hastigt afviklede engagement snarere til skade end gavn for hedesagen, idet han i sin beretning, »*Allerunterthänigste Gutachten wegen Anbauung der jütländischen Heiden*«, til regeringen lader en ganske uforsvarlig optimisme komme til udtryk⁵. Det var navnlig det uhyrligt store antal kolonister, et tusind familier eller flere, som Justi ville anbringe på heden, der siden blev ved at foresvæve regeringen og derved blev årsag til kolonisationens mest skæbnesvangre fejlgreb.

Den offentlige mening, som netop i 1750erne lavede op og fik sit litterære forum, fandt i hedesagen et aktuelt og samtidig passende neutralt emne for debat. Navnlig »*Oeconomisk Magazin*«, der siden 1757 blev udgivet af *Erik Pontoppidan*, stod til rådighed for de nationaløkonomiske skrivelser. Allerede i fortalen til 1. bind

»opgives endnu et par *problemata oeconomica* til nøjere overvejelse af kyndige landmænd og mechanici, med begæring, at de, ved den tilforn anviste vej, førend St. Hans-dag næstkommende, ville indsende deres betænkning derover, så og vente, at de tvende, som træffer hver sit problema bedst, skulle til andres opmuntring bæres med hver sin guldmedaille så god som tolv dukater.

Problema I.

Er det muligt, og på hvilken måde er det bedst gørligt at optage til agerdyrking og skovvækst de adskillige ødeliggende hedemarker i Nørre-Jylland? Hvilke er de sande forhindringer, og hvorledes kunne samme bedst ryddes af vejen uden nogen vedkommendes fornærmelse?«

Det var jo de gammelkendte toner, man her skulle høre på ny, dog ikke denne gang blot som et råb i ørkenen, men som en prisopgave, lokkende med gyldne medaljer. Var tanken Erik Pontoppidans egen, eller skyldtes den muligvis svogeren, den endnu kun lidt fremtrædende *Hans de Hoffmann* på Skerrildgård? Hvor stor opmærksomhed denne prisopgave vakte, vides ikke. I denne forbindelse kan nævnes et af *H. W. Kaalund* omtrent samtidig indgivet skrift: »*Oeconomiske anmærkninger over den jydskes hedes højst fordelagtige indretning*«. Forfatteren havde en kort tid været præst i Vorbasse, men var på grund af en paternitetssag blevet afsat. Hans arbejde var ikke synderlig originalt, men fastslog, at askebrændingen var en skadelig metode. I øvrigt burde biavlens tages op i hedeegnene, ligesom der kunne lægges flid på at dyrke roer, rødlog og hvidkål. »Hvor fordelagtigt ville det ikke blive for hele landet, om man af disse hedenske udørker stræbte at gøre et frugtbart Ægypten på rødlog etc.«⁶

Guldmedaljerne tilfaldt *Søren Thestrup* og *Jørgen Andersen Schiøt*. De kyndige landmænd og mechanici, som man først og fremmest havde villet kalde frem, var tilsyneladende ikke repræsenteret ved de nævnte vindere. Søren Thestrup var teologisk kandidat.

»Jeg er ikkun en lærling i nederste klasse i landvæsenet, men, når jeg betænk, at jeg er en dansk indfødt undersåt, hvis pligt er at ågre endog med det mindste pund til fædrelandets opkomst, haver nu i mange år ved det, jeg stedse haver været i kondition på landet hos præster, der tillige har været gode landmænd, samlet mig nogen forråd på indsigt i landvæsenet og agerdyrkingen, hvortil jeg altid haver haft stor lyst (gid jeg i min første ungdom havde udvalgt denne leve-måde, så var mit liv blevet mere lykosaligt og mit sind befriet fra så megen bekymring for at nyde et lidet embede i den vej, jeg nu i fjorten år med stor besværlighed haver gået, men nu muligt ikke obtinerer, førend jeg af alder og bekymring er bleven udelig dertil – dog, ske Herrens vilje!) og endelig, at jeg er født der på stedet ved disse heder, et par bøsseskud fra den såkaldte store Alhede,

og kan af erfaringen nøje give oplysning om denne egns beskaffenhed, så håber jeg, det gunstige optages, at jeg herom ytrer mine ringe tanker.«

Efter denne præsentation, der havde særlig interesse, fordi Thestrup siden kom til at indtage en vigtig plads i kolonisationen, kommer han ind på emnet.

Ganske vist var hedejorden sandet, men ikke så ringe endda. Øverst fandtes den såkaldte *skjold*, der afgravedes som hedetørv, dels til beboernes eget brug, dels (i Thestrup hjemegn) til salg i Viborg.

»Hvor dyb denne brune skjold, som enhver ved er god morjord, er, sluttet deraf, at da der for nogle år kom vådeild i Alheden, som på ingen måde kunne slukkes, efterdi lyngen på de fleste steder vokser så højt, at den når en karl til livet, brændte der på mange steder dybe huller to a tre alen ned i jorden så dybt, som denne skjold gik.«

Af hensyn til gødningsværdien burde lyngen ikke afbrændes, men hellere nedpløjes. Landmanden burde anlægge en forrådnelseskule, hvori skulle fyldes vekselvis lag af aske, ris, pinde, udfejning, hår, ben, horn, læder, gamle sko, lumper, blod og affald i slagtetiden, indvolde af fisk og deslige.

»Kunne man mage det således, at kulen var så nær ved heste- og fæstalden, at man derfra kunne lede hestenes og fårets urin ind i kulen, var det meget nyttigt . . . det var fordelagtigt, om privet-huset kunne være bygget over eller nær ved kulen, urin og *excrementa*, som ellers ikke komme til nytte, men anses med foragt, kunne heri samles . . .«

Med dette praktiske forslag bekræfter Søren Thestrup for så vidt sine forudsætninger for deltagelse i debatten, selv om han tilsyneladende ikke har følt sig bundet af opgavens direkte spørgsmål.

Jørgen Andersen Schiøt var litterat og versemager, og nogen nævneværdig sagkundskab kunne næppe tillægges ham. Siden 1755 havde han skrevet om heden, snart prosa, snart rim, og hans opgavebesvarelse måtte ses som et udtryk for en ikke ganske flygtig interesse i hedesagen, ligesom han i begyndelsen af 1750erne havde besøgt hedeegnene. Han giver, som Thestrup, praktiske anvisninger, f. eks., at »de bønder, som fra kalkbrænderiet (i Daugbjerg og Mønsted) og andre steder i Alheden henter lyng og tørv, skulle være forpligtet i stedet for penge, som kaptajn von Kahlen lader sig [betale?], for hvert læs brændsel at levere gødning efter advenant. Desuden skulle de, som driver deres kreaturer i græsning i Alheden, være tilholdt at lade deres kvæg holde nyttepladser udi en, to, tre à fire dertil

oprettede folde eller indhegninger på hedemarkerne, som hver fjortende dag med tørv og mosetørv iblandt kvægets gødning skulle meleres, og på den måde fik man den gødning, som for det første år behøvedes.«⁷

Heller ikke Schiøt formåede at anvise nye veje i hedesagen, men selv om han, som nationaløkonomisk forfatter, yndede at svøbe sine meninger i poesiens klædebon, var han næppe af sin samtid dermed diskvalificeret i debatten. Han må billigvis levnes en plads i den, i øvrigt temmelig konturløse, kreds, som i sidste halvdel af 1750erne og vel først og fremmest i hovedstaden var opinionsdannende i hedesagen. Når der kunne samles et *hedeselskab*, der tilvejebragte en fond på 1.000 rdl. til fremme af arbejdet for hedens kultivering, må dette utvivlsomt ses som et udslag af sand patriotisme, et ærligt ønske om at bidrage til det almene vel, ganske vist uden konkrete programpunkter, men måske netop derfor i stand til at udøve den mest virkningsfulde propaganda.

Hedeselskabet foranstaltede i sommeren 1757 en undersøgelse af samtlige midtjyske heder med opdyrkningen for øje. Heri deltog som selskabets kommitterede *Jørgen Andersen Schiøt*, salpetermester *Hammer* og *Mads Christensen Sinderup* samt *Hans de Hoffman*, der var den ledende. Her var tale om en privat inspireret kommission, der dog fik regeringens anbefaling til amtmændene om at være kommissionen behjælpelig.

Den 9. juli begyndte man, formentlig med Skerrildgård som udgangspunkt; og man besøgte Vrads Sande, Harbo Hede, Engesvang og Gråmose. Alheden undersøgte grundigt, og her var kaptajn *Kahlen* nærværende samt *Steuben* som repræsentant for den 1753 udnævnte mineralinspektør *Andr. Birch*. Knudstrup Hede blev derefter beset af den samlede kommission, som derefter delte sig, således at *Hammer*, *Schiøt* og *Sinderup* tog til Randbøl Hede, mens *Hoffman* og *Steuben* så på Kragssø Hede, hvorfra de fortsatte over Søby, Hjortsballe og Arnborg heder til Brande sogn, videre til Give og til Randbøl Hede, der forinden var undersøgt af de tre førstnævnte; og kommissionen sluttede her sit arbejde den 18. juli.

Samtlige heder indtegnedes på et kort, der dog givetvis måtte blive af skitsemæssig karakter. I øvrigt havde man fortrinsvis rettet opmærksomheden mod jordernes bonitet og vandforekomster og herudfra udpeget de steder, hvor man skønnede, at der kunne bygges gårde. Kommissionen havde mødt naboernes påstand om hævde på fædrift, »men hvorvidt den ting befindes, var ej vores sag at undersøge«, skriver *Hoffman* i sin udførlige »*Journal om hederne*«. Det ville dog være højst mærkeligt, om han, den praktiske og idérige mand, lod det blive ved jordbundsundersøgelsernes re-

sultat, og ikke tog hedesagens hele problemkompleks op til overvejelse. Vi finder da også en tilføjelse til kommissionens beretning: »*Allerunderdanigst forslag, hvorledes hederne i Jylland efter nøjeste undersøgning bedst kunne opbygges.*« Den beskæftiger sig med følgende punkter:

1. Naboerne gjorde gældende at have *hævd* i heden i følge Danske Lov. Desuden var de ved landmålingen tillagt et vist antal *høveders græsning* i heden. Angående hævd fandt Hoffman det bedst, om kongen ved et reskript befalede »at hævd i disse heder ikke ifølge lovens pag. 756 kan gælde, siden landet derved til evig tid ville blive udyrket«. Landmålingen måtte respekteres, og der måtte udlægges et bestemt areal til et høveds græsning.

2. Kolonisationen skulle finansieres. Hoffman foreslog, at kongen ved reskript bevilgede en kollekt. »Dog ikke ved at sætte bækkener for kirkedørene eller at lade tavlerne omgå i kirkerne«, da denne gammelkendte metode ville give for ringe et resultat. Derimod foresloges det, at der i København i hvert sogn måtte ombæres en bog, hvori først kongen selv og hele hoffet tegnede sig for et bidrag, og siden skulle bogen præsenteres i hvert hus, så enhver fik lejlighed til at yde sit bidrag efter evne. Dernæst skulle indsamlingen gå videre ud over landet, idet biskopperne skulle beordre provsterne og disse præsterne til at besørge bogen ombåret i købstæderne og blandt de mest formuende på landet, såsom proprietærer, præster og herredsfogder. I de fire jyske stifter skulle dog alle over 12 år i købstæderne og på landet yde to skilling, de fattige og almisselemmer undtaget. Da Hoffman mente, at der i Jylland »noget nær er 300.000 mennesker«, skulle indsamlingen alene her indbringe over 6.000 rdl., i hele landet 20.000 rdl. eller mere.

Hans de Hoffman (1713–93), født på Skerrildgård. Efter at have taget juridisk eksamen og været på udenlandsrejse stod han foran en løbebane, der pegede frem mod poster i retsvæsen og administration. 1743 blev han ved sit ægteskab med den rige købmandsdatter *Bodil Bering* økonomisk uafhængig, opgav embedskarrieren og overtog Skerrildgård. Allerede 1732 havde Hoffman begyndt en litterær virksomhed, der siden tog retning mod det historiske, og hans navn vil for bestandig være knyttet til værket »*Hoffmans Fundatser*«, der dog i det væsentlige var samlet af broderen, Tycho Hoffman. Ligeledes faldt det til ham at udgive 4–6 bd. af værket »*Danske Atlas*«, som var påbegyndt af svogeren, prokansler Erik Pontoppidan.

1760 blev Hoffman præsident i Fredericia, og på samme tid falder hans virke ved hedekolonisationen, en indsats, han selv – og med rette – fandt besværlig og byrdefuld, men som hans biografer går påfaldende let hen over.

3. Hvor mange gårde kunne der anlægges i de på kortet angivne heder, der vel udgjorde 40 kvadratmile? På Alheden, regnet fra Kongenshus til Klode Mølle, kunne lægges 18 gårde. På Harbo Hede kunne bygges mindst 10 gårde, »siden den er bedre end Alheden.« Kragssøhede eller Gråsand Hede, der betegnes som større og bedre end Alheden – angående kvaliteten var Hoffmans bedømmelse dog ikke rigtig – kunne nok afgive plads til ca. 20 gårde. Sammen med de øvrige berejste heder, herunder Randbøl Hede, måtte der alt i alt blive plads til rundt regnet 100 gårde. Men da hver gård med bygning og besætning måtte anslås at ville koste 500 rdl., kunne den ovenfor nævnte fond ikke strække til mere i første omgang end ca. 40 gårde, der efter Hoffmans mening burde placeres i Alheden, Kragssø Hede og Randbøl Hede.

4. Hvem skulle bebo gårdene? Dette væsentlige spørgsmål mente Hoffman til dels kunne klares ved, at de tilgrænsende proprietærer fik overdraget kongens part af heden med forpligtelse til at opbygge det antal gårde, hvert sted i heden var vurderet til. Hver gård skulle bestå af mindst 50 fag hus samt den nødvendige besætning, og når gården var bygget og besætningen anskaffet, og proprietæren lovede at ville lade jorden dyrke på den bedst egnede måde, skulle han have udbetalt 300 rdl. samt nyde de i forordningen 1751 lovede friheder. »Men,« tilføjer han, »som det er at formode, at proprietærene næppe vil profitere af den måde, siden de fleste holder for, at hvad man ej straks kan nyde indkomst af, vil de ej have med at gøre. Hovedøjemedet er og at få flere folk i landet, samt at fremmede tjenestefolk forskrives til at dyrke jorden.« Han måtte derfor foreslå, at nogle familier af den brandenburgske reformerte koloni i Fredericia, der havde vist sig egnet til hedeopdyrkning (i Brandenburg), kunne anbringes som kolonister. Desuden havde salpetermester Hammer ment at kunne skaffe kolonister fra Skåne. Videre kunne der blive tale om at indforskrive kolonister fra andre steder, f. eks. fra Brandenburg eller Lüneburg, hvilket dog ville blive den bekosteligste måde, da sådanne folk næppe kunne etableres for mindre end 500 rdl. til hver familie.

Endelig fandt Hoffman det nødvendigt at sende en habil person til Brandenburg og Lüneburg for at se, hvorledes man her havde grebet hedeopdyrkingen an. Efter sin tilbagekomst kunne denne mand give nyttige anvisninger og have indseende med kolonisationen.

»Dette er da alt, hvad jeg om hedernes opbyggelse og dyrkning har kunnet udfinde, men da en og anden post formodentlig ej så omstændig, som ske burde,

heri er forklaret, så ønskede jeg intet hellere end at derimod måtte gøre objek-tioner, da jeg håber at være i stand til at besvare samme.

Med Hoffmans journal og redegørelse havde regeringen fået et nyt og ikke uvæsentligt bidrag til det allerede foreliggende skriftlige materiale i hede-sagen. Mange fornuftige forslag var stillet, men stort set måtte papir-bunken for den ikke særlig landbrugskyndige virke temmelig forvirrende. De nævnte hedeområder var foruroligende store, og alene af den grund kunne de foretagne jordbundsundersøgelser være af tvivlsom værdi. Spørgs-målet om, hvor nybyggerne skulle komme fra, havde ingen af forslags-stillerne kunnet besvare synderlig overbevisende, bortset fra Kahlen, der til gengæld havde måttet høste bitre erfaringer. Man havde anvist måder til fremskaffelse af penge, Kahlen som den første og mest originale, men re-geringen havde aldrig efterlyst slige forslag om finansiering. Det var et fæl-les træk hos forslagstillerne, at der pegedes på *skelproblemet*, idet man indså, at dette måtte løses, før man kunne komme videre.

For regeringen måtte skeldragningen mellem den kongelige og den pri-vatejede hede ud fra enhver betragtning være det første skridt i løsningen af hedesagen.

Opmåling og skelsætning

Den 8. august 1757 udsendte Rentekammeret til amtmændene i Hald, Silkeborg og Lundenæs amter følgende ordre:

»Som det med hedernes bebyggelse udi Jylland hidtil ikke haver haft den fremgang, som har været at ønske, og hvorom de derom udgangne forordninger af 26. maj 1723 og 30. november 1751 hensigter, og Vi for at se dette værk såvidt muligt befordret, samt til al hinder derimod at forebygge, allernådigst have for godt befunden for det første angående Alheden tillige med den hede, være sig hvad navn den givet er, eller hvorledes den nævnes kunne, som med bemeldte Alhede – uanset et eller andet indbyggt sted – måtte have sammenhæng, så vidt samme strækker sig udi Hald samt Dronningborg, Silkeborg og Mariager samt Lundenæs og Bøvling amter at skal fastsætte(s), hvorvidt de derpå grænsende jordegods-ejeres brug strækker sig til og udi samme hede.«

For Hald amt dannedes landmålingskommissionen af stiftamtmand *Caspar Hermann v. Heinen* og rådmænd *Christen Lauridsen*, der også var herredsfoged i Middelsom-Sønderlyng herreder. Som landmåler i Hald amt skulle kaptajn *Kahlen* tiltræde. I Silkeborg m. fl. amter modtoges ordren af amtmand *Ditlev Trappaud* og kancelliråd *Hans Eilertsen Steenfeldt*, Demstrup hovedgård (siden afløst af *Steen Steensen*, Avnsbjerg). For Lundenæs amt skulle amtmand *Peter Albertin* samt *Jens Hvass*, Tvis kloster, danne kommission. Opmålingen skulle i de to sidstnævnte amter foretages af løjtnanterne *Bielhart* og *Holten*.

Opmålingen skulle foretages i overværelse af de dertil befalede kommissærer efter forudgående lovlig varsel til alle vedkommende. Alle på heden grænsende byers og gårdes *matrikulerede jorder* efter landmålingsforretning (1683) skulle opmåles. Desuden *heden i sig selv* »som den udi sin hele strækning der i amtet befindes«. Ligeledes skulle bestemmes, *hvilken græsningsret og anden brug* de tilgrænsende lodsejere kunne have i heden. Desuden skulle man inddele den øvrige hede til »nye bøndergårde« og ansætte disse til hartkorn. Endelig skulle der opsættes skel samt laves et geometrisk kort over jorden.

Kommissionerne fra de tre amter var samlet til møde i Viborg den 19. og 20. september 1757. Den forestående opmåling var unægtelig et kæmpearbejde, behæftet med vanskeligheder, som ikke alle kunne forudses, og

ingen kunne sige, hvor længe arbejdet ville vare. 10. oktober skrev man til Rentekammeret, at man foreslog skelsætningen begyndt ved Dollerup eller Trædbæk.

Man bad om nærmere instruks for opmålingen, som var anvendt 1683, samt tabeller over beregningen. Der burde sørges for fri befordring for kommissærer og konduktører, ligeledes skaffes »bekvemme folk til at afstikke en linie, at de ikke daglig skulle spilde tiden med at informere nogen tåbelige bønder, som endda ikke enten af vankundighed eller fortrædelighed kunne sætte en pæl, som den burde stå.« Der burde købes fem tylder lægter til pæle. Diætpenge forventedes. Man ønskede oplysning om ejernes navne ved landmålingen 1683 samt om hver ejendoms matrikulering og ansættelse til hartkorn, ligeså, om ejendommenes græsningsret og tørveskær. Vildtbanens grænser ønskedes angivet, »såsom mange konfunderer mod Alhedens grænser.«¹

Når kommissæerne spurgte om vildtbanens grænser, kunne de som fremtrædende embedsmænd næppe være uvidende om, at ingen i det ganske land nu i 1757 klart kunne angive disse grænser².

Hoffman fik, uden at være direkte engageret, lejlighed til at gøre sig bekendt med landmålingskommissionens forestilling, og i et pro memoria af 12. oktober 1757 skriver han om amtmændene og deres konduktører,

»at de til foråret ville begynde med deres ... forretning, gørende beregning på omkostningerne, som de vil have godtgjort. Og efter den plan, de agter at bruge, kan slige opmålinger ikke få ende i 7 år, og i deres instruks vil de have befaleet, at ej alene de pågrænsende matrikulerede jorder skal opmåles og afstenes, men endog den part, som måtte blive tilovers til byggeplads etc.«

»Dersom denne beretning er rigtig, så er det hele arbejde til større skade for Hs. Majst. og landet end til nytte ...«

Hoffman mente, det ville være farligt at ændre det mindste i landmålingen af 1683, og forudså, »at de lidende både overløber med klager, taber lysten og bliver misfornøjede.« Desuden befrygtede han, at »jordegods derved ville falde i pris, thi når landmålingen skulle forandres ved hederne, ville enhver tænke, det skulle overgå det hele land.« Den planlagte landmåling ville koste over en tønde guld, og »hvorfra skulle disse penge tages og til hvad nytte for landet?«

Og Hoffman fortsætter: »at det ej er Hans Majestæts vilje, at nogen skal miste sin ejendom, men alene det, som han *ved hævd har tilsneget sig*; det skal de igen udlægge Hs. Majst., og derpå kunne til et forsøg sættes beboere, og når de kom i stand, kunne Hans Majestæt være for-

sikret på, at de omkringboende straks forandrede deres agerdyrkning, og hvor der nu er en beboer, lod de (dvs. lodsejerne) sætte 2 à 3, når de først så, at derved var noget at fortjene . . .«³

Da Hoffman skrev dette, vidste han ikke, så lidt som nogen anden, hvor stort areal naboerne i tidens løb havde *tilsneget* sig af heden. Først 1763 kunne landmåler A. Grolau fremlægge opmålingsresultater fra sognene omkring Randbøl Hede:

	hartkorn	agre 1683	agre 1763	agrenes forøgelse
Randbøl sogn:				
Bindeballe	32-2-0-2	1.397	2.159	762
Daldover by	25-5-1-0	665	1.009	344
Randbøl by	6-0-2-1	182	438	256
Vandel by	19-7-2-2	538	2.112	1.574
Store og Lille Almstok	18-7-1-2	761	930	169
Egtved sogn:				
Nordbæk	6-3-0-0	316	536	220
Tågelund	6-5-0-2	233	459	226
Liegård	3-5-0-2	134	450	216
Vollundgård, Spjarup by	24-2-3-0	651	1.454	803
Nybjerg Mølle	7-0-3-1	40	60	20
Vorbasse sogn:				
Østerviggård	3-1-3-0	19	443	424
Fitting by	10-6-1-1	323	420	97
Skødebjerg	2-2-1-0	89	286	197
Vorbasse by	29-4-1-2	673	1.312	639
Slauggård	3-0-1-2	273	355	82
Rankenbjerg	3-4-0-0	161	290	129
Nebel by	14-2-2-2	574	764	190
Høllundgård	2-3-3-1	165	290	129
Hejnsvig sogn:				
Trøllundgård	6-2-2-0	127	538	411
Gilbjerggård		134	371	237
Grene sogn:				
Grene by	?	260	391	131
Plouglund by	?	426	1.448	1.022
Bække sogn:				
Bække by	51-2-0-1	1.513	2.242	729
Kragelund by	22-0-3-0	701	1.117	416
		<u>10.355</u>	<u>21.778</u>	<u>11.423</u>

Selv med det forbehold, at arealerne opgives i agre og ikke nærmere bestemte arealenheder, må tallene fra disse hedesogne virke absolut overraskende: *En forøgelse af det dyrkede areal på 110 % siden 1683*⁴. Det kunne med rimelighed antages, at der i andre jyske hedeegne var sket en noget lignende landvinding.

Ser man nærmere på tallene, viser de en vekslende intensitet i opdyrkingen fra sted til sted. Dette skyldes sikkert for en del, at ikke alle lokaliteter i 1683 var lige hårdt ramt af de forudgående vanskeligheder. Jo lavere man var sunket med driften, des større kom det gennem de 80 år indvundne resultat til at syne. Muligt er det også, at landmålingen 1683 her og der kunne være præget af ejernes og beboernes for lave angivelser af de faktiske arealer, idet man meget vel vidste, at opmåling og hartkornsansættelse jo skete med en kommende beskatning for øje.

Man kan spørge, hvilken betydning det ville have haft, om kolonisationen var blevet udsat, indtil landmålingen var afsluttet. Det ovenfor anførte, der viser, at der faktisk var foretaget en betydelig hedeopdyrkning i det nævnte tidsrum, en indsats, som synes ganske overset i debatten forud for kolonisationen, ville selvsagt have været en tungtvejende argumentation for det *jyske* standpunkt, at der burde fares med lempe i hedesagen.

Om begrebet »tilsneget« areal af heden henvises i øvrigt til det efterfølgende.

Ved at man fulgte den af kommissionen 1751 anviste metode: at forlange fremlagt dokumentation for den enkelte lodsejers brugsret i heden og i mangel af en sådan adkomst at fastslå, at vedkommende ingen ret havde, berørte man et vigtigt problem på en helt ny måde. Kunne man således fratage hedens naboer en rettighed, som de gennem århundreder havde haft. I tidligere tiders retsudøvelse, der var kendetegnet ved relativt få, men klare og uomtvistelige grundsætninger, spillede det *hævdvundne* afgørende ind. Det, som fra »arilds tid« var praktiseret »ulast og ukæret«, var erhvervet som en *ret*. Oprindelig har denne retsopfattelse formodentlig også været gældende, når en jordbruger mange århundreder tilbage i tiden tog ny jord ind af *almindingen* (dvs. hvad der er alle mands), altså ejerløst område, der kunne være skov eller hede. Med en tiltagende bebyggelse og befolkning måtte ejendomsretten imidlertid senere kræve en snævrere formulering. På et senere tidspunkt – ifølge Saxo og Svend Aggesen allerede under Svend Tveskæg, men i hvert fald inden udgangen af det 11. århundrede – havde kongen sikret sig ejendomsretten over almindingerne som et regale⁵. Dette medførte imidlertid ikke, at bønderne be-

røvedes retten til at bruge almindingen til græsning eller – hvor der var tale om skove – til hugst og til at drive svin på olden.

I Jyske Lov, fra 1241, siges, at »hvor alminding er, *der ejer kongen jorden og bønderne skoven*«. Om heden tales der ikke; men da hede og skov i denne forbindelse må få nogenlunde samme betydning, må det forudsættes, at lovens ord også omfattede de tilfælde, hvor lyngen dækkede et tidligere skovklædt område.

At Alhedens naboer, egnens bønder i almindelighed, i 1760 skulle kende ovennævnte passus fra Jyske Lov er vel ikke sandsynligt, men dette udelukker ikke, at selve det udtrykte princip kan have ligget forankret i bøndernes tankegang og retsbevidsthed. Derimod må det betragtes som en selvfølge, at en mand som Fr. Schinkel har kendt lovene, ligesom enhver af de interesserede lodsejere naturligvis har vidst, hvad der i den gældende Danske Lov fra 1683 stod 5-5-1 om *hævd*: »Hvis [dvs. hvad] gods og ejendom nogen haver haft i hånd og hævd i tyve år ulast og ukært til tinge, det beholder han uden anden adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevises, at han havde det enten til pant, eller i forlening, eller i forsvar.«⁶

Der kendes forud for kolonisationen næppe et eneste eksempel på, at heden naboer havde forsøgt ved rettergang at få fastslået nogen adkomst til brug af heden. Det havde simpelthen ikke været nødvendigt. Dels havde man kunnet udnytte de sparsomme goder, græsning og tørveskær, uden nogen som helst indskrænkning, dels havde man ikke nogen interesse i at sikre sig ejendomsret over yderligere hedeareal, da man i forvejen havde mere end tilstrækkeligt heraf i stedernes tilliggende.

Selv om det nu omkring kolonisationens forberedelse ville være en rimelig reaktion, om nabolodsejerne havde søgt at forsvare de truede rettigheder under påberåbelse af de forannævnte lovbestemmelser, kendes der kun et enkelt eksempel herpå.

Denne tilsyneladende eftergivenhed over for kolonisationens krav havde dog nok sin forklaring deri, at der til gennemførelsen var nedsat den i det følgende omtalte kommission. Den skulle ikke blot sørge for sagens praktiske afvikling, men var samtidig tillagt en dømmende myndighed. En retslig afgørelse ville således ikke kunne finde sted ved den sædvanlige herredsret, men pådømtes af kommissionen, hvorfra der var appel til Højesteret⁷. Da kommissionen samtidig måtte stå som den ene part i sagen, nemlig den, der gjorde krav på heden, var spillet jo på forhånd temmelig ulige, og

den utilfredse lodsejer, som vovede at søge rettens afgørelse, måtte forudse en højesteretssag med de deraf følgende omstændigheder.

I Randbøl Hede lå omkring 1760 en øde gård *Plovborg*, og den havde allerede i 1574 været genstand for stridigheder mellem beboerne i Knurborg, Vorbasse sogn, og i Gilbjerg i Hejnsvig sogn. Efter at Knurborg i 1600'årene blev øde, kunne Gilbjergfolkene alene udnytte Plovborg, der foruden hedearealer omfattede en eng. Efter kolonisationen blev der 1766 indgivet en klage til kommissionen fra to af beboerne i Frederiksnåde (Knurborg), der var utilfredse med, at Plovborgs eng ved skelsætningen var blevet tildelt Gilbjergfolkene. Under sagen fremlagdes gamle sandemands- og tingsvidner, men kommissionens dom af 12. november 1768 gik Gilbjergfolkene imod. Året efter skrev de til kongen og bad ham befale kommissionen at levere sagens dokumenter tilbage, da de påtænkte at lade sagen pådømme ved Højesteret. »Men da vi hidindtil ikke har kunnet erholde denne kongelige nåde og er fattige folk, der har lidet eller intet at anvende på sagen, ville vi hellere forlige den . . .« Papirerne angående Plovborg findes i dag i kommissionens arkiv⁶.

Det var i de kgl. forordninger blevet fremhævet, at hedens kolonisation måtte gennemføres, uden at man gik naboernes rettigheder for nær. Når sagen ses i sin helhed, må det erkendes, at dette princip blev håndhævet. Udviklingen krævede imidlertid, at spørgsmålet om *rettigheder* måtte underkastes en nærmere prøvelse. Som alle vidste, var denne sag intrikat, idet der jo ikke var eller nogen sinde havde været sat skel mellem stedernes tilliggende og heden. Som grundlag for naboernes faktiske rettigheder måtte man, som det da også flere gange var fremhævet, holde sig til landmålingsprotokollen fra 1683 (markbogen). Her møder man begrebet *høveders græsning*. Til den gamle landsby eller enestegård hørte jo overdrevet, et i naturtilstand liggende område uden for det egentlige dyrkningsareal. Overdrevet benyttedes til græsning, men omfanget af denne græsningsret var for den enkelte gård eller by fastsat til et bestemt antal høveder. Da de til heden grænsende steders overdrev flød sammen med denne, måtte græsningsretten og det i 1683 angivne høvedantal blive bestemmende for, hvor langt stedernes rettigheder rakte, idet tallet fastsattes i forhold til det ligeledes i 1683 ansatte *hartkorn*.

Ludvig Kahlen havde, som foran omtalt, allerede 1754 stillet forslag vedrørende forholdet mellem hartkorn og græsningsret, nemlig, at til 4^{1/2} td. htk. måtte græsse 14 stykker stort og småt kvæg samt 24 får. Dette vil

eksempelvis for Resen sogn, der i matriklen 1688 var ansat til htk. 40-4-0-0, blive græsning for 126 høveder og 216 får, mens markbogen kun angav 86 høveders græsning for sognet. Det ser da heller ikke ud til, at Kahlens beregningsplan toges i nærmere betragtning i kommissionen. I stedet henvendte man sig først på året 1760, da der fra Rentekammeret forelå en opfordring om fremme af landmålingen, til kammeret og bad om retningslinier for beregning af græsningsretten. Den 22. marts 1760 svarede Rentekammeret: »Hvad i øvrigt angår den af landmålingsarkivet begærede efterretning om, hvor meget hedeland til et høveds græsning behøves, såvelsom til ildebrand af tørvejord til 1 td. htk., da er i så måde ikke nogen videre efterretning herfra at erholde, end hvis (dvs. hvad) kommissionen allerede efter deres forlangende fra landmålingskonduktøren er blevet meddelt.«

Nogle måneder senere var Ahlefeldt*) på rejse med kongen og skrev fra Slesvig til Hoffman: »Det har allernådigst behaget Hans Majestæt at prøve, at den fornødne ildebrand, tørveskær og græsning i Alheden vorder på den foreslagne måde til vedkommende udlagt og taxeret, dog påtvivles ikke, at Du derudi nøje påser og observerer at ingen i så måde bliver udlagt eller tilmålt mere, end han tilkommer og efter sit brug nødvendig kan behøve, ligesom og ej heller nogen derimod haves at erindre, at skelsætningen imellem Hs. Majst.s og lodsejernes andel af heden således, som proponeret er, foretages, men hvad angår den hede, som vedkommende mere måtte have indtaget og dyrket, end ved landmålingen for sædeland er matrikuleret at udlægges til græsning, da eragtes det mere til nytte for landet, at den jord, som allerede er indtaget til sædeland og(-så) fremdeles til samme brug forbliver, ligesom og holdes betænkeligt uden vederlag at fratage vedkommende den jord, som de af kongens Alhede til pløjeland måtte have indtaget, i henseende til den derpå af dem anvendte møje og bekostning.«⁹

Den inkonsekvens, som Ahlefeldt hermed lader komme til udtryk, var vel samtidig et udslag af hans almindelige og i andre forbindelser viste tolerance; men det var en stillingtagen, som uvægerligt gjorde kommissærerne deres opgave besværligere, hvis de da ikke simpelthen overhørte henstillingen, hvilket synes at være tilfældet i dette og lignende spørgsmål.

Det fremgår af brevet, at kommissærerne forinden havde gjort forslag til en fastsættelse af naboernes græsningsret og tørveskær. Man havde fundet det rimeligt at inddеле græsningsarealerne i 3 klasser: god, middelgod

*) Rentekammerets chef.

og slet. Af første klasses græsning kunne et hoved nøjes med 3500 kvadratalen areal, af anden klasse med $6562\frac{1}{2}$ kvadratalen, mens der af tredje klasse måtte kræves 9800 kvadratalen. Der kunne dog være tale om så karrige græsningsarealer, at der skulle udlægges 11.200 kvadratalen til et hoved. Denne samvittighedsfulde fremgangsmåde nødvendiggjorde en vurdering fra sted til sted, hvorved landmålingen, der var meget tidkrævende, stadig må tænkes indledt med en diskussion om hedearealernes græsningsværdi.

Over for spørgsmålet om fornøden ildebrand og tørveskær stod man endnu meget usikker. Man fandt dog ud af, at en almindelig bondegård brugte 30 læs hedetørv årligt. Et læs var 120 tørv, hver tørv regnedes at være $\frac{5}{8}$ alen lang og $\frac{3}{8}$ alen bred. Det var herefter muligt at fastslå det årlige forbrug i areal, og da man erfaringsvis ikke kunne afgrave samme areal med mindre end 20 års mellemrum, måtte en gårds forsyning med hedetørv kræve 16.875 kvadratalen hede udlagt til formålet. Til en præstegård, der havde større forbrug, skulle udlægges det dobbelte areal ¹⁰.

Hvervning af kolonister. Joh. Fr. Moritz

Når Hoffman i sin »Journal om hederne« og i den foran citerede skrivelse angående landmålingen dels foreslår, at den egentlige hedeopdyrkning, efter at den første begyndelse var gjort med offentlig støtte, blev overladt til de lokale lodsejere, dels tænkte sig hederne befolket af jyske nybyggere, tilslutter han sig tydeligt nok det standpunkt, kommissionen af 1751 havde indtaget – en hedeopdyrkning for Hans Majestæts regning kunne man ikke anbefale. Kun hvis der ikke kunne skaffes dansk arbejdskraft, måtte man søge at indkalde folk fra udlandet. Men i så fald ville hedeopdyrkingen komme til at forme sig som en statsopgave.

Set fra hovedstaden kunne hedesagens talsmænd ikke lade sig nøje med det henholdende, sendrægtigt afviklede program, som ville lægge udviklingen i hænderne på de jyske lodsejere. Det lå i tiden, at *staten* i højere grad end tidligere måtte have hånd i hanke med den landøkonomiske udvikling. En bedre udnyttelse af landbrugsarealet, en forøget produktion med alle de perspektiver, som herudfra åbnede sig, stod i 1750erne som det vigtigste mål for den nationaløkonomiske stræben. At *staten* skulle gøre en investering i hedesagens løsning var ud fra samme tankegang en selvfølge.

Efter erfaringerne fra 1723 og 1751 ville det være urealistisk at håbe på, at jyske bønder nu efter få års forløb skulle melde sig som nybyggere. Det befolkningsoverskud, der i givet fald kunne have taget imod opgaven, var simpelthen ikke for hånden. Dette havde man måske gjort sig klart, da man lod Ludvig Kahlen forsøge med udenlandsk arbejdskraft ved Kongenshus, men udfaldet heraf blev jo lidet opmuntrende.

Skulle da manglen på arbejdskraft blive en uovervindelig hindring for hedesagens løsning?

Tilbagetrukket fra den offentlighed, som mere og mere højlydt krævede handling i hedesagen, sad overhofmarskal *Adam Gottlob Moltke* og udøvede som Frederik den Femtes nære rådgiver megen indflydelse. Allerede ved kongens magtovertagelse havde Moltke gjort majestæten opmærksom på »agerbrugets lave standpunkt«. I anledning af kongens fødselsdag udstedtes 1755 en almindelig opfordring til offentligheden om at skrive

afhandlinger, der kunne anvise veje til forbedring af nationens økonomi. Initiativet til denne opfordring kom fra Moltke, der modtog de indsendte bidrag ¹. Heraf måtte følge, at også hedesagen af Moltke omfattedes med største interesse.

Oprettelsen af en klædefabrik i Odense 1756 må ses som et led i de samme bestræbelser. Også til dette foretagende savnedes arbejdskraft. Man fik den fremskaffet fra Tyskland, hvor væve- og tekstilhåndværket var videre udviklet end her i landet, men synes i 1750erne at have et overskud af arbejdskraft ². Overførselen af tyske vævere til Odense var ud fra den herskende opfattelse, merkantilismens, en så betydningsfuld opgave, at man fra den danske stats side måtte tage et initiativ.

Den 6. februar 1756 udstedte *J. H. E. Bernstorff* et rejsepas for hofrath *Moritz* fra Frankfurt a. M., så denne kunne rejse til København for at forhandle om ovennævnte spørgsmål (nemlig fabrikanten) ³. Da *Moritz* 23. juli 1756 tiltrådte posten som dansk resident i den øvrerhinske og schwabiske kreds med sæde i Frankfurt, var hvervningen af tysk arbejdskraft utvivlsom en af de opgaver, man fra dansk side havde tiltænkt ham ⁴. Hermed var *Moritz* introduceret i dansk historie, og da han skulle komme til at spille en fremtrædende rolle ved kolonisationen, vil en lidt nærmere præsentation være rimelig. Det må dog siges, at de efterfølgende biografiske oplysninger har måttet bygges på sekundære kilder.

Johan Friederich Wilhelm Moritz var født i 1715 i Worms, hvor faderen var rådsherre. Om hans ungdom og uddannelse vides intet. 1747-49 var han *hofmeister* hos rhingreve *Karl Ludwig von Grumbach* i Göttingen. Siden blev han resident (gesandt) for rigsfyrste *Carl Philip von Hohenlohe*, Waldenburg, med residens i Frankfurt. I »Frankfurter Staatskalender« er han fra 1753 til sin død 1771 nævnt som hofråd og krigsgesandt for forskellige fyrster og stænder, deriblandt også som dansk legationsråd ⁵. Hvad denne titel dækkede, står ikke ganske klart, men nogen særlig høj charge var der næppe tale om. Snarere måtte vel *Moritz* betegnes som en slags agent, der stillede sig til tjeneste mod en betaling, der var afhængig af tjenestens omfang og karakter. I 1758 var *Moritz* atter i København. Intet tyder på, at denne rejse var påkrævet af særlige politiske eller kommercielle hensyn. Derimod kunne den øjeblikkelige situation i hedesagen meget vel motivere, at Moltke søgte personlig kontakt med *Moritz* for at høre hans mening om mulighederne for at skaffe folk til hedeopdyrkingen fra Rhinegnene. Det var sikkert ikke Moltke ubekendt, at der fra Pfalz gennem lang tid var gået en strøm af udvandrere, især til Nordamerika. 1709 drog ca.

14.000 protestanter fra Pfalz og Schwaben over London til den nye verden. I årene 1727–1775 skulle ikke mindre end 68.872 tyske udvandrere være landet i Philadelphia.⁶

Andre europæiske stater havde sikret sig kolonier i andre verdensdele, Tyskland ikke. Overskudsbefolkningen måtte derfor selv finde plads. Nogle fandt en ny hjemstavn i de nordtyske stater Preussen og Brandenburg. Alt i alt var hvervning af kolonister i Pfalz på den tid hverken for Danmark eller Europa noget egentlig nyt. Der kunne nævnes flere grunde til det store opbrud fra det kurpfalziske område. Under Tredivårskrigen blev landet hårdt ramt af krigens hærgen, mange døde, og mange udvandrede; der kunne tales om en affolkning af visse egne. Efter krigen skete der modsat en *indvandring* til Pfalz, navnlig fra det tysktalende Schweiz⁷. Den pfalziske befolkning, som udvandringsagenterne omkring 1750 henvendte sig til, var derfor i mange tilfælde kun lidet rodfast i landet. Hertil kom, at politisk uro, social nød og især religiøs undertrykkelse havde gjort tilværelsen besværlig for pfalzerne⁸.

Under Moritz' besøg i København, hvor han formodentlig også havde kontaktet udenrigsminister *Bernstorff*, blev han opfordret til at stille forslag om, hvorledes kolonisationen kunne gennemføres. Den 23. december 1758 daterede han sit skrift: *Projekt zu Anlegung den Dorfstätte vom den Colonisten in Jütland*. Heri fremhæves, at de gunstigste egne måtte undersøges, særlig hvor der fandtes vand. Der burde være 50 familier i hver by. En sal for de reformerte og en kirke for de lutherske samt skoler måtte findes i hver by. Den 3. februar 1759 indsendte han til såvel Moltke som *Bernstorff* skriftet: *Gedanken über die Verbesserung der Anbau in den Königliche dänische Staat*. *Bernstorff* svarede 24. februar 1759, at han endnu ikke havde haft tid til nærmere at studere indholdet af den fremsendte skrivelse og derfor ikke kunne erklære sig herom; men han ville ved første lejlighed forelægge sagen for kongen. Han omtaler den af Moltke fremsatte tanke, at tilstandene i Pfalz sikkert nu var gunstige for hvervning af folk til de jyske heder. Fra Moltke indkom et svar, dateret 13. februar. Heri bad han Moritz udarbejde en udførlig plan for kolonisationen. Derpå synes Moritz at have udarbejdet skriftet: *Nachtrag zu den allerunterhänigsten Vorschlag des Anbauung der oeden Gegend in Jütland*, hvori han blandt andet påpeger muligheden af silkeavl på heden, idet silken kunne forarbejdes på en fabrik i København. De ødeliggende egne måtte først og fremmest besørges inden kolonisationen blev påbegyndt. Hver familie, som ikke holdt tjenestefolk, burde have 30 mor-

gen land (11,3 ha). Inden kolonisternes ankomst måtte der skaffes nødtørftige huse eller hytter. Byggematerialerne skulle kolonisterne have gratis, men de skulle selv bygge husene. Afrejsen til Jylland burde foregå i april måned, så man kunne ankomme til bestemmelsesstederne i juli. Transporten måtte kolonisterne selv besørge, men de skulle have rejsepenge, hver familie 20–30 thaler⁹.

Det må i høj grad overraske, at man i den danske regering så stærkt opfordrede legationsråd Moritz til at stille forslag om, hvorledes de jyske heder kunne koloniseres. Hvorledes skulle denne lands- og egnsfremmede mand kunne anvise veje, som ikke allerede var kendt herhjemme? Praktisk kendskab til den forannævnte preussiske kolonisation havde Moritz næppe haft lejlighed til at skaffe sig. Gik man let hen over hans tanke om silkeavl, der var fremkaldt ved hans læsning om Nordamerika og hans sammenligning mellem denne verdensdel og Jylland, må det erkendes, at hans anførte forslag i øvrigt var uangribelige; på den anden side var de heller ikke særlig geniale. Muligvis havde man ved at lade Moritz udarbejde disse projekter villet vække hans iver for hvervningen og sikre sig hans aktive bistand, hvis det skulle vise sig nødvendigt. Det må her erindres, at der i de danske kredse, som i 1759 var optaget af hedesagen, ikke var synderlig stemning for at hente arbejdskraft udefra.

Nu blev resultatet, at Moritz måtte få en forestilling om sin personlige kompetence i kolonistsagen, som der ikke var dækning for i den danske regerings standpunkt, og som endnu mindre kunne anerkendes af de danske kommissærer, der fik ledelsen af kolonisationen overdraget, rimeligvis uden kendskab til de forudgående drøftelser med legationsråden. Allerede heri lå en væsentlig vanskelighed for det kommende samarbejde.

Da Moritz var kommet tilbage til Frankfurt a. M., var han utvivlsomt stærkt optaget af tanken om at komme i gang med hvervningen af kolonister til de jyske heder. Han forudså et nyt og mere spændende arbejdsfelt end det at skrive sine ugentlige relationer til Tyske Kancelli i København og berette om de militære bevægelser, der til stadighed foregik i Rhinegennene, og om de finansielle vanskeligheder, den stedlige regering kæmpede med. Mere undtagelsesvis var det, når han skaffede »Weisbader Wasser« til brug for Frederik den Femte.

Den 3. februar 1759 finder man i hans indberetning til kancelliet, som et forsigtigt post scriptum, en første omtale af kolonistspørgsmålet. Han bemærker, at tiden sikkert er gunstig til at skaffe folk til den jyske hedeopdyrkning. Mange, som ellers ikke havde tænkt på at udvandre, ville

sikkert med begge hænder gribe en sådan chance. For øvrigt håbede han snart at kunne fremlægge et projekt, hvorefter den danske konge kunne få de ødeliggende områder befolket med fortræffelige undersåtter, ligesom det var sket, da han skaffede folk til den Hübnerske fabrik i Odense.

Det kom nu an på, om kongen ville give ordre til hvervning af kolonister. Og Moritz mente, at en mundtlig fremstilling af sagen for kongen ville være bedre end en vidtløftig skriftlig redegørelse.

En skrivelse fra Moltke var kommet Moritz i hænde 8. marts, og allerede 10. marts svarede han, hvorledes han »mit innigsten Rührung meines Herz« havde læst, hvorledes hans fremsendte forslag til hedekolonisationen, fremlagt for kongen af Moltke, havde fået en meget nådig modtagelse af majestæten. Moritz erklærer sig i de underdanigste vendinger fuldkommen overbevist om, at han har Moltke at takke for det gunstige resultat. Han gentager sin forhåbning om, at tiden var den rette til hvervning, således at der foruden rene »landleuten« sikkert også kunne hverves håndværkere »manche nützliche manufacturen sich in das Land ziehen.«

Moritz afslutter sin skrivelse med en forespørgsel, om ikke kongen og ministrene ville finde det nyttigt, at han fik lejlighed til at bese de egne, der skulle bebygges. Moritz lægger ikke skjul på, at han gerne ville gøre rejsen til Danmark, også »for nok en gang i mit liv at få lejlighed til i dybeste ærbødighed at takke Deres Excellence og andre højkongelige ministre for den nåde, som blev mig vist, og som gjorde mit ophold i Danmark uforglemmeligt og til en af mit livs største oplevelser.«¹⁰

Den 17. marts giver Moritz en tilføjelse til det tidligere fremsendte kolonisationsprojekt. Han havde underhånden ladet sondere, om der blandt *mennonitterne* skulle være interesse for udvandring til de jyske heder, hvilket dog ville afhænge af, om kongen kunne bifalde tanken.

Den 7. april havde Moritz modtaget de kongelige forordninger af 1723 og 1751, fremsendt af Moltke. Han agtede nu at indrykke en bekendtgørelse i de offentlige blade og heri bringe det vigtigste indhold af forordningerne. Det ville da sikkert blive muligt allerede i sommeren 1759 at skaffe et antal kolonister – især hvis det kunne stilles dem i udsigt, at de kunne få et beskedent beløb i *rejsepenge*, hvilket Moritz håbede.

Montägige Frankfurter Kayserliche Reichs-Ober-Post Amtszeitung for 23. april 1759 bragte følgende:

»I følge en af Hans kongelige Majestæt i Danmark og Norge m. v. allernådigst herom udgiven forordning tilbydes personer, som vil nedsætte sig i ødeliggende distrikter i den til hertugdømmet Slesvig grænsende provins Jylland, vigtige fri-

heder. Da der allerede er flere familier, som har benyttet sig af denne kgl. nåde og er rejst til Danmark, så bekendtgøres hermed dette fordelagtige tilbud for alle, selv i de mindste byer, i denne egn, så alle heraf kan se, hvorledes man herigennem får lejlighed til at fremme velfærden for sig og sine, således at mange ved den kgl. beslutning nu vil kunne få opfyldt, hvad man i mange år så brændende har ønsket sig.

De allernådigst lovede friheder består hovedsagelig i følgende punkter:

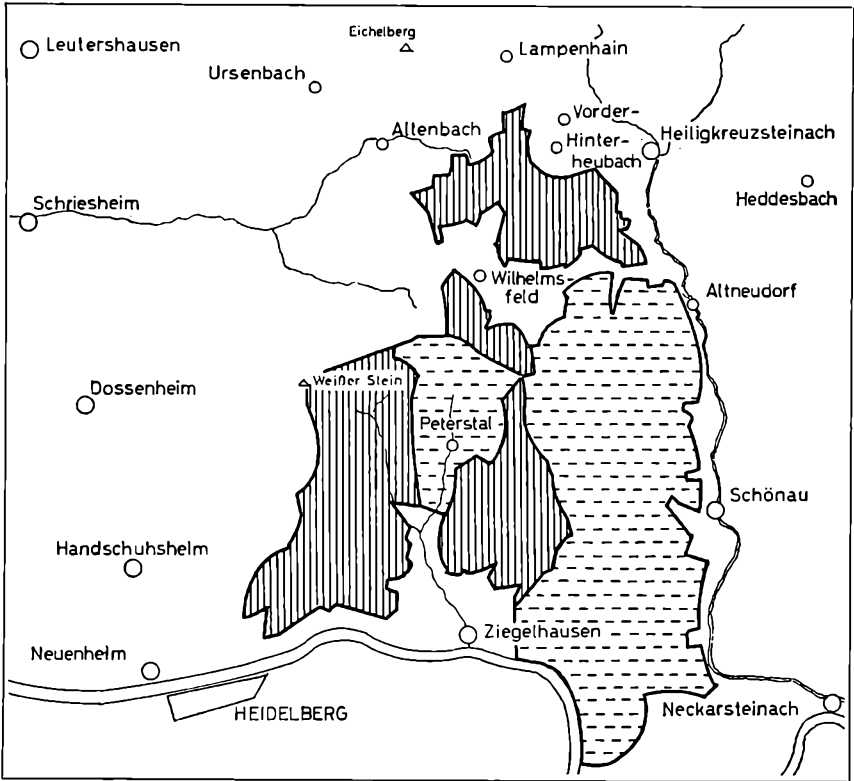
1. En kgl. dansk embedsmand vil modtage de ankommende kolonister og anvise dem de steder, hvor de med størst fordel kan bosætte sig. Enhver kolonist vil få fæstebrev på den tildelte jord.
2. Kolonisterne og deres efterkommere i kolonierne skal nu og for fremtiden være fri for alle frugt- (herunder forstået korn-) og kvægtiender.
3. Kolonisterne skal i 20 år være fri for alle kongelige skatter og afgifter, af hvad navn nævnes kan.
4. Frihed for alle udskrivninger (til soldatertjeneste).
5. Frihed for pligtkørsel af enhver art.
6. Frihed for indkvartering ved gennemmarch.
7. Når en kolonist dør, skal hans børn eller slægtninge, som efterfølger ham på gården, have udstedt nyt fæstebrev herpå (arvefæste).
8. Såfremt kolonisterne efter de 20 års forløb måtte have nødt, at frihederne forlænges yderligere, kan de gøre sig forhåbning om, at dette vil blive dem bevilget.

Skulle nu en og anden, som ønsker at blive kolonist, begære yderligere oplysning om det anførte eller andre forhold, kan man, og må i hvert fald inden afrejsen, henvende sig til undertegnede i Frankfurt am Main, hvor man vil få alle nødvendige oplysninger samt få udleveret det til rejsen påkrævede pas.

Johann Fried. Moritz.

Inden offentliggørelsen havde Moritz sendt sit manuskript til København. Om det her fremkaldte nogen reaktion, ses ikke. Den 28. april fandtes bekendtgørelsen optaget i bladet *Journals Anhang* i Frankfurt. Samme dag skrev Moritz til København, at han håbede snart at se hos sig »evangelische Ackerleuten«, som ville udvandre.

En mand i Tegelen, von Breundel, havde nogen tid forinden skrevet til Moritz for at få nærmere oplysninger om, hvor de omtalte øde distrikter i Jylland fandtes, og Moritz havde meddelt, at det var i Lundenæs og Bøvling amter. Da von Breundel ikke kunne finde disse steder, og heller ikke Fredericia, på sit kort, ville han gerne have nærmere besked og kunne tænke sig at rejse til Jylland for at se, om de pågældende egne overhovedet egnede sig til bebyggelse, da dette jo var hovedsagen. Videre skrev

Kortet viser egnen nord for Heidelberg, hvorfra mange kolonister kom.
(Efter H. Brunn: 1200 Jahre Schriesheim).

han, at han kendte en mand, der havde været preussisk løjtnant, men på grund af forskellige processer havde fratrådt tjenesten. Denne mand kunne efter v. Breundels formodning skaffe indtil 500 kolonister.

Moritz, der sendte denne skrivelse til Moltke, synes dog ikke at have benyttet sig af tilbuddet, men selve tanken at lade underagenter i de forskellige egne forberede eller foretage hvervning af kolonister synes ikke at have været Moritz fremmed. Det kunne forklares med, at der i de pågældende egne på den tid foregik en stadig hvervning til soldatertjeneste, i reglen af militærpersoner. Det kan da heller ikke overses, at de antagne kolonister af samme grund opfattede sig som *hvervede*, dvs., at man havde

indgået et kontraktligt forhold med gensidige rettigheder og pligter, hvad den senere udvikling med megen tydelighed skulle åbenbare.

En trykt *plakat*, dateret 28. maj 1759, havde samme indhold som foranstående, men desuden udlovedes rejsepenge, 30 danske rdl. til voksne mænd, 20 rdl. til kvinder, 10 rdl. til børn i alderen 12–16 år. Denne godtgørelse skulle først gives kolonisterne efter ankomsten til Danmark. Da emigranterne selv skulle befordre sig, dog efter en anvist rejserute, var afrejsen kun afhængig af fremskaffelsen af det kgl. pas. Det kom dog til at vare nogen tid, før passene, der var udsedt 12. maj, nåede frem, og Moritz gav gentagne udtryk for sin og de rejsefærdige kolonisters utålmodighed, inden han omsider 17. juli modtog passene, der synes at have været et par måneder undervejs – hvis ikke andre omstændigheder har spillet ind. Da nu det formelle endelig var i orden, var der for Moritz kun tilbage at minde kolonisterne om, at den danske konge kun ønskede flittige og ordentlige folk som kolonister. Han anviste dem at sætte kurs mod Haderslev, hvor man formentlig kunne vise kolonisterne, hvor de skulle opholde sig vinteren over. Skønt alt således synes klart til afrejsen, betænkte emigranterne sig endnu en gang, idet man gerne ville indbjerge høsten inden opruddet, som herved blev udskudt en måneds tid.

Altimens indløb der til Moritz meddelelser om flere rejselystne, især fra Pfalz. Blandt disse noteres en »mechanicus«, der forstod sig på at lave brandsprøjter og vandledninger samt at foretage brøndgravning. I øvrigt var der folk, som ejede gods af 1000 gyldens værdi, og disse rådede Moritz til lidt efter lidt at gøre effekterne i penge. Fra Leutershausen kom en skrivelse, signeret *J. C. Rau*, der meddelte, at der her fandtes mange husstande, som gerne ville være kolonister, men ikke kunne få rejsetilladelse af øvrigheden, hvorfor Moritz anmodedes om at udvirke en sådan tilladelse ved henvendelse til landets regering. Her er uden tvivl tale om livegenskab; i et andet tilfælde nævner Rau en mand, som ikke kan komme af sted, fordi hans kone er livegen og ikke kan løskøbes for 100 reichsthaler. Det ville være ønskeligt, om kolonisterne ved ankomsten kunne få udleveret brødkorn, da det var for sent at avle noget i dette år. De rejselystne fra Kur-Pfalz var stærke, voksne folk af begge køn, de fleste gifte, men også nogle ugifte. Blandt de sidste var en reformert skolemester, som kunne spille på orgel og ville egne sig som skolemester for kolonisternes børn i det nye hjemland.

Endvidere spørges, hvilken slags penge der var gangbare på rejsen til Jylland. Endelig søgte Rau om at få en gratis vogn til befordring af sine

kirurgiske instrumenter og »medicamenta«, idet han som tidligere feltskær mente at kunne være kolonisterne til nytte straks efter ankomsten*).

Fra anden side blev Moritz spurgt, om en mand, der for egen regning transporterede et antal kolonister til Jylland, kunne få de udlovede rejsepenge. En anden tilbød sig som hverver mod en passende dusør. Moritz mente dog, at når først udvandringen kom godt i gang, ville der melde sig flere mennesker, end man havde brug for¹¹.

Endelig 28. august 1759 brød den første kolonne af kolonister op fra Pfalz for at drage mod Jylland. Der var følgende familier:

- Augustus Kahrmann med hustru og 3 børn
- Thomas Faulhaber med hustru og 2 børn
- Joh. Georg Seymert »mit einer Frauensperson«
- *) Johannes Wegesser med hustru
- *) Mathias Herholdt med sin tilkommende hustru
- *) Theobald Øhlenschläger med hustru og 1 barn
- *) Joh. Zimmermann med hustru
- *) Joh. Betzer med hustru
- *) Joh. Jac. Würfel med hustru
- Joh. Paul Müller med hustru og 1 barn
- Michael Lautenschläger med hustru og 2 børn
- *) Georg Reuter med hustru
- *) Joh. Peter Keil med hustru
- *) Joh. Georg Eychner med hustru og 2 børn
- *) Balthazar Barthold med hustru og 2 børn

Efter anvisning fra Moltke var kolonnen beordret til at rejse over Lübeck til Jylland. Uden besværligheder kom rejsen næppe til at forløbe, og herom vidner, at kun de 9 familier (afmærket med stjerner) gennemførte turen og ankom til Viborg 17. oktober¹².

Allerede 31. august afrejste den næste flok kolonister fra Frankfurt, 18 familier. Foruden det kgl. danske pas havde Moritz skaffet denne kolonne pas til den franske kommandant i Frankfurt. De fik anvist følgende rute: Frankfurt, Gelnhausen, Kassel, Göttingen, Lüneburg, Slesvig, Flensborg og Haderslev, hvor man skulle henvende sig hos byens råd og få nærmere oplysning om den videre færd. Kolonnen anførtes af Joh. Christopher

*) Rau omtales som »ein geborener Unterthan von Ihre Königl. Majest.«

Rau. Fra Kassel skrev han til Moritz, at man 26. september var ankommet til denne by, men undervejs var man blevet frataget tre heste af de allieredes husarer, og man ville gerne have hestene erstattet ¹³.

Den 15. og 25. september afgik andre kolonner fra Frankfurt; deriblandt var familierne Heinrich Würtz og Michael Agricola, der hver havde to stærkt belæssede vogne med sig, hvilket Moritz noterer som udtryk for, at det ikke var helt ubemidlede folk, han sendte af sted. Han omtaler, at der havde meldt sig nogle fattige bønder, men dem havde han afvist, da de formodentlig havde ladet sig bestemme af de lovede rejsepenge. Da man var nået ind i oktober, fandt han det ikke tilrådeligt at sende flere kolonister af sted dette år, men der kunne ventes et betydeligt antal »wohlabende Leuthe« til næste forår.

I brev fra Rau meldtes, at man 6. oktober var nået til Celle. Herefter gik det mod Altona, hvor man agtede at opholde sig nogle dage. En mand, Joh. Adam Herholdt, en pfalzer med 6 voksne børn, havde sluttet sig til transporten, men havde intet pas. Da denne mand ikke ses at være bosat i nogen af de jyske kolonier, er han formodentlig blevet afvist ved den danske grænse.

Allerede i begyndelsen af februar 1760 havde Moritz mange henvendelser fra folk, der ville være kolonister. Hans formodning om, at det ville gå livligt med hvervningen, når først det hele kom i gang, viste sig således at være rigtig. Medvirkende hertil var, at de først afrejste, navnlig Raus kolonne, der overvintrede i Fredericia, havde skrevet til pårørende i hjemlandet, at man var blevet lovet heste, kvæg, vogne og markredskaber samt korn i to år. Dette var jo en væsentlig forøgelse af det, som var lovet ved hvervningen. Moritz havde intet hørt om den sag, hvorfor han måtte bede om nærmere besked i København, inden han kunne svare de interesserede i Pfalz ¹⁴. Blandt disse var mange gode agerbrugere, men desværre så fattige, at de næppe kunne bestride rejseudgifterne, hvorfor han mente dels at måtte afvise disse folk, dels holde dem hen og bede dem have tålmodighed, til han vendte tilbage fra en forestående rejse til Holsten og Jylland. Disse ubemidlede var selv af den opfattelse, at de nok kunne ernære sig i det fremmede som daglejere hos de mere velhavende kolonister, der fik gårde. Mange agtede at bryde op i marts, men Moritz havde allerede opbrugt de modtagne pas, hvorfor han nu måtte bede om en ny forsyning, da han faktisk havde stillet passene i udsigt. Ikke mindre end 130 familier var rejseklare, dog ville de »rigeste« bjerge deres afgrøde inden afrejsen. Andre var forhindret på grund af sygdom blandt deres børn.

Moritz bemærker, at der nok ikke ville mangle meget i, at 1000 personer i løbet af 1760 meldte sig som kolonister. De allerfleste var, skønt de til deres bedrøvelse måtte efterlade adskilligt, så bemidlede, at de kunne indrette sig efter ankomsten til kolonierne, hvad de mundtligt eller skriftligt havde erklæret over for Moritz. Den 1. marts kunne han takke for en bevilget permission, så han kunne foretage en rejse til Holsten. Et brev angående denne rejsetilladelse havde efter Moritz' opfattelse været åbnet undervejs fra København, en postbesørgelse, der gerne varede ca. 14 dage. Endelig midt i april kom en ny forsyning kgl. pas, og blandt disse var også det for Moritz bestemte. Om hans rejse til Holsten og Jylland henvises til det følgende.

En større kolonne kolonister var afrejst i marts, forsynet med danske pas. Moritz havde som tidligere forsøgt at skaffe pas fra den franske kommandant, *de Broglie*, der imidlertid svarede afvisende; det var imod rigsstændernes vilje, at indbyggerne førtes ud af landet. Moritz skrev igen og gjorde opmærksom på, at mange familier allerede var rejst, uden at deres herskab eller husbond havde hindret det, ligesom den tidligere franske kommandant havde udstedt pas. Alt dog forgæves, og kolonnen måtte nøjes med det danske pas, der må have været tilstrækkeligt, idet transporten nåede Fredericia 1. og 2. maj 1760.

Under 12. marts udsendtes i den øvrerhinske kreds en bekendtgørelse, som forbød den hemmelige hvervning og bortsendelse af rekrutter gennem familieskab osv., hvorved det blev vanskeligere at stille mandskab til landets egen styrker (Reichs-Contingenten). Moritz var ikke klar over, om der hermed også sigtedes til de »kongelige danske kolonister«, men dette måtte vel vise sig ¹⁵.

Fra de ankomne kolonister synes der i begyndelsen af maj 1760 at være ytre nogen utilfredshed med forholdene, især fordi der endnu ikke var blevet anvist jord til dem alle ¹⁶. Herpå kunne Moritz ikke svare, før han personlig havde set, hvorledes det forholdt sig, men det kunne nu forudses, at hans forestående rejse ikke ville blive den rene fornøjelse, idet han ved

Denne liste over kolonister, der midlertidigt var indkvarteret i Fredericia og Viborg, viser kommissærernes bedømmelse af den enkelte – god eller mådelig agerdyrker. Naturligvis måtte et sådant første skøn være behæftet med nogen usikkerhed. Her er tale om de 37 først ankomne familier. 16 af disse mentes at være agerdykere. Ikke alle – som det vil ses af den omstående liste over kolonister – opfyldte de stillede forventninger. Til gengæld skulle enkelte af de »mådelige« vise sig at være bedre end først antaget.

F. grammat. Callonister nr.

No

F. Fredericia

1. Christopher Ræse. Fædter med hustru og 3 sønabørn
2. Hendrich Wertz hustru og 4 børn fra 2 he 13 aar
3. Georg Brønners hustru og 6 børn - 3 he 21 aar
4. Johan møl. - - - - -
5. Leonhart Schneider, med hustru og 2 børn
6. Michael Agricola, med hustru og 3 børn
7. Nicolai Ewig med hustru
8. Herman Oetrich med hustru og 2 børn
9. Mathias Herholt med hustru
10. Christopher Wackerhaide med hustru og 4 børn
11. Jacob Smith, hustru og 3 børn fra 1 he 10 aar
12. Eberhardt, hustru og 2 børn
13. Peter Feilbert hustru og 9 børn fra 4 he 23 aar
14. Herbel Schmidt, hustru og 5 børn fra 8 he 22 aar
15. Adam Geist
16. Adam Mitzel
17. Valentin Necht
18. Georg Ewig
19. Valentin Brinn
20. Carl Sech, hustru
21. Albertus, hustru
22. Schvan, - - - - -
23. Nieter, hustru og 2 sønnes døtre
24. Ditmer, hustru og 2 børn
25. Sechler, hustru og 2 børn
26. Peter Helvig hustru og 4 børn fra 17 he 22 aar, hustru hustru og 2 døtre
27. Pfeiffel. - - - - - hustru
28. Bartmar med hustru

Formodent
 lig af
 L. Lyfts
 Agardtjers
 hustru

Maadlig
 hustru
 Agardtjers

og god usm
 = 22

F. Viborg

1. Richter med hustru
2. Lemmermand med hustru } gode Agardtjers hustru
3. Nichester med hustru
4. Pester og hustru
5. Weyfel og hustru
6. Rothod, hustru og 2 børn - sønnes døtre
7. Eiger hustru med 2 børn
8. Ole Pileger - hustru og 1 barn
9. Keil med hustru

maadlig Agardtjers hustru

det tidligere indgivne projekt havde engageret sig i løsningen af praktiske opgaver ved kolonisternes etablering.

Efter at være vendt tilbage fra sin rejse, der varede ca. 1½ måned, kunne Moritz 19. juli igen bringe nyt om flere rejselystne kolonister. Der tales om »geschickte Manufacturiers und Fabricanten«, som var erfarne i vævning af bomuld og uld og formentlig kunne blive såre nyttige i Danmark. Om dygtige agerdyrkere skriver han derimod ikke. Dette kunne skyldes, at han på sin rejse havde måttet konstatere, at der allerede var landbrugs-egnede kolonister nok til de forhåndenværende lokaliteter i hederne, ligesom han jo fra først af havde foreslået, at der oprettedes fabrikker eller væverier. At dette faldt uden for den givne anvisning og den danske regerings i forordningerne udtrykte plan om hedens opdyrkning, kunne han ikke være i tvivl om. Papirmageren *Megen* fra Reutlingen, der bevisligt ejede nogle tusind gylden, men på grund af tidernes ugunst og anden modgang ønskede at drage til Danmark med sin familie for at blive kolonist samt anlægge en papirmølle, blev i særlig grad genstand for Moritz' beivring¹⁷.

Båndvæver Joh. Fried. Dörfflinger og hans broder havde begge arbejdet ved den »hoflicher« silkefabrik i Stuttgart, men var nu ledige og havde hørt om udvandringen til Danmark. De kunne tænke sig at blive kolonister, hvis de kunne få mulighed for at drive deres kunstprofession. Det ville dog blive nødvendigt med et forskud på rejsepengene.

Samtidig med at tilbuddene om at blive kolonister stadig kunne notes, kom der dårlige nyheder fra Alheden. Man klagede over, at der endnu i oktober kun var 8 huse opført til 51 familier, og så var husene endda uden kakkellovne og gavlene lukket med brædder. Der tales om, at »es sehr confus gehen« med etableringen. Brevskriveren var J. C. Rau¹⁸. I november havde Moritz både *mundtligt* og *skriftligt* fået oplyst, at der på Alheden var anlagt 7–8 byer, men ingen huse var endnu beboelige. De herrer kommissærer havde ellers fået pålæg om at fremme byggeriet mest muligt.

Disse kendsgerninger, der gennem brevveksling og på anden måde nåede hjemlandet, måtte selvfølgelig lægge en dæmper på rejselysten, og så vidt ses sluttede året 1760 temmelig roligt for Moritz' hvervningsvirksomhed. Det var den naturlige udvikling i sig selv, der bragte hvervningen til at høre op. Der var allerede sendt for mange mennesker til de jyske heder, og det kunne antages, at mulighederne for at kalde egnede kolonister frem i Pfalz-Hessen på det nærmeste var udtømte.

Under 19. februar 1761 offentliggjorde Moritz følgende *plakat*:

De, som kunne tænke sig at rejse til den kongelige danske, til hertugdømmet Slesvig stødende, provins Jylland og bosætte sig der, vil få:

1. Så megen jord, som han kan dyrke, og fæstebrev derpå.
2. 20 års frihed for alle offentlige byrder (Beschwerden).
3. Rejsepenge, 30 rdl. for en mand, 30 rdl. for en kvinde og 10 rdl. for et barn i alderen 12–16 år.
4. Der vil forskudsvis blive bygget huse, lader og stalde til kolonisterne.
5. Trækdyr og andet kvæg vil blive udleveret af de kgl. kommissærer.
6. Fra kolonisternes ankomst til landet og indtil de kan ernære sig ved deres avling, får de dag- eller månedspenge, skænket som en kongelig nåde.

Om denne nye opfordring fremkom på Moritz' eget initiativ, eller den skyldtes den danske regering, måske Moltke, fremgår ikke.

Den 14. marts 1761 skriver Moritz:

»Die Zahl der eingeschreibene Colonisten so dieses Jahr aufbrecken beträget schon 220 Familien und 998 Köpfe und wird sich in den Sommer noch ansehnlich vermehren«.

Det må dog bemærkes, at disse folk ikke tænktes anbragt på de midtjyske heder, men fortrinsvis i Slesvig og Holsten, hvor der var udpeget kolonisationsområder. Det oplyses, at de omtalte kolonister især kom fra det württembergske, og kvinderne var gennemgående dygtige uldspindesker, hvorfor der var de bedste betingelser for at oprette spindier i Slesvig. Uldfabrikanten Peter Roller tænkte på at tage til Slesvig, fordi ulden i Württemberg ikke var så god.¹⁹

Sommeren 1761 bragte en strøm af kolonister til Slesvig og Holsten; det nøjagtige tal kendes ikke, men der var tale om nogle hundrede familier²⁰. Det kunne allerede sidst på sommeren 1761 fastslås, at de slesvig-holstenske kolonier ikke fandtes tilfredsstillende af de ankomne, hvorfor en del fortsatte rejsen til de midtjyske kolonier. »Die Colonisten Sache hat noch immer ihren guten Fortgang . . .«, skrev Moritz 29. december 1761, og til foråret 1762 ville der sikkert melde sig mange nye kolonister.

Moritz havde ca. 100 familier opført på sin liste, da han omkring 1. marts 1762 fik besked fra Rentekammeret i København om ikke at sende flere kolonister af sted.

Han beklager sig over dette pludselige skridt. De sidste 100 familier var jo som alle de andre engageret i henhold til den kgl. ordre. Kunne de

ikke placeres i Slesvig-Holsten, var der dog måske mulighed for, at de kunne indkvarteres et eller andet sted i de jyske kolonier. Og skulle det være helt umuligt at anbringe disse folk som kolonister »so könnte einen ordentliche *Landmilice* aus diesen Leute formiret«; så kunne andre landsoldater frigøres til agerdyrkingen, hvorved hovedformålet jo kunne fremmes. Skulle det findes nødvendigt, *ville Moritz gerne tilbyde sig til at gennemføre et sådant arrangement* ²¹.

Så vidt ses, blev Moritz' kraftige argumentation ikke forgæves, og den sidste store flok kolonister kom formodentlig af sted i maj 1762, bestemt for Slesvig og Holsten.

Endnu 2. april 1763 berettede Moritz, at der tid efter anden meldte sig folk, som på grund af slægts- eller anden forbindelse med udvandrede kunne ønske at blive kolonister. Han afviste ikke helt sådanne interesserede, »sondern nur bis auf Anlangung neuer allerhöchste Befehl zur Geduld zu vermahnen.« En sådan fornyet opfordring til hvervning kom man dog til at vente forgæves på.

I sin energiske hvervningsaktion har Moritz utvivlsomt til det sidste fundet støtte hos Moltke, der uden blik for den faktiske situation gerne så landets befolkning forøget mest muligt. Rent formelt var Moritz's virksomhed uangribelig, idet han udførte den ham givne ordre, indtil der fra den danske regering blev sagt stop. Nogen personlig ansvarsbevidst opfattelse af sagen kunne han til at begynde med næppe have; men efter sit besøg i Jylland i kolonisationens første sommer kunne han ikke være blind for, at mulighederne for bosættelse i hederne var begrænset, ligesom han fra kommissærerne blev opfordret til at holde igen med afsendelse af flere kolonister. Det kan da være rimeligt at spørge, om Moritz, som traditionen vil hævde, modtog en kontant dusør for hver kolonist, han hvervede ²².

Nogen dokumentation for denne antagelse er ikke fundet, men en udateteret koncept, formodentlig fra 1760 hentyder måske til hvervningshonoraret:

»Legationsråd Moritz melder udi skrivelse til Hans excellence geheimeråd baron Bernstorff 1) At han på Travendahl skal være tilsagt et tillæg af 400 frankfurtske daler årligt, men siden i en skrivelse fra velbemeldte hr. geheimeråd Bernstorff anført at ikkun være gylden, som gør en difference af omtrent 100 rdl. dansk kurant, som han formener at være sket ved fejltagelse, da han håber at nyde tillægget i frankfurtske dalere.«

Kolonisternes ankomst

Trods alle løfter om jord, kvæg, rejsepenge m. v. måtte der dog blive et usikkerhedsmoment tilbage for de udvandrende. Om den ventende opgave kunne man næppe gøre sig klare forestillinger. Ubemidlede, som i hjemlandet havde været henvist til en usikker eksistens, lod sig givetvis lettest lokke af udvandringens eventyr. For de lidt bedre stillede, for familiefædre, der var ude over den første ungdom, betød udvandringen unægtelig en risiko, idet såvel penge som kræfter sattes på spil, og denne gruppe af kolonister var vel nok den største. Alene tanken om den lange og under tidens omstændigheder besværlige rejsefærd kunne fremkalde betænkeligheder. Nogle havde heste eller andre trækdyr at spænde for vogne og kærre, hvorpå man transporterede de medbragte ejendele, der omfattede nødtørftigt bohave, senge og kister. Det synes dog kun at være de færreste, der har formået at præstere et forspændt køretøj. Mange måtte selv trække kærren, og en stor part af kolonisterne må tænkes at have tilbagelagt de ca. 1200 km mellem Pfalz og Jylland til fods.

Bortset fra den første flok kolonister, der var undervejs fra 28. august til 17. oktober 1759, synes de efterfølgende transporter at have klaret turen på ca. 1 måned. Børn fødtes og børn døde undervejs. Stamfaderen til slægten *Bitsch* nåede kun til Altona, hvor han døde. Stamfaderen til slægten *Harritz* nåede heller ikke at se det nye hjemland. *Anna Regina Kraft* mistede ligeledes sin mand og ankom som enke til rejsens mål. Færden mod nord var for de fleste præget af mange besværligheder, spænding og alvor. For alle gjaldt det, at rejsen måtte foretages for egen regning, idet de lovede rejsepenge først kom til udbetaling efter ankomst og bosættelse.

Ligesom den allerede nævnte *Joh. Christoffer Rau* anførte en flok kolonister, havde også de efterfølgende transporter hver sin anfører. Som sådanne nævnes *Jørgen Beydech*, der anførte 31 familier, *Johan Stautz* med 23 familier, *Antoni Pauli* med 30 familier, *Vallentin Jechel* med 16 familier, ligesom *Joh. Nic. Wollard* og *Michael Schönleben* anførte en flok. Det fremgår ikke, hvorvidt anføreren var tillagt nogen myndighed ud over, at det vel blev hans sag at klare de vanskeligheder, som viste sig

undervejs¹. Derimod synes de nævnte at have været aktive ved hvervningen. Efter ankomsten til Jylland blev de nævnte anførere i flere tilfælde tydeligt fremtrædende på en måde, som fra dansk side ikke kunne være velset. Om der efter ankomsten kunne tales om et fortsat sammenhold mellem de enkelte transporter er mere usikkert. Mange af de indvandrede var beslægtede, og efter ankomsten stiftedes mange nye forbindelser, hvilket spillede ind ved kolonisternes meningsdannelser og reaktioner i øvrigt.

Cirka 290 voksne mænd, hvoraf de fleste var gifte, fik chancen for at skabe sig en ny tilværelse som hedekolonister.

60 mænd, hovedsagelig familiefædre, findes noteret som ankomne, men ses ikke at være blevet bosat i kolonierne. Blandt disse var 18, alle reformerte, som ikke ville »tage imod hederne« og ikke ville aflægge troskabsed til kongen, hvorfor de i september 1760 blev udvist af landet. De øvrige 42 synes ikke at have kunnet stå for kommissærernes kritik, nogle fordi de angav sig som håndværkere, andre fordi de havde personlige defekter. »Ser ikkun slet ud til en bonde« bemærkes om vævere og skræddere, skomagere etc. »Har alene ét øje« skrives der om den 23årige væver Joh. Georg Heilmann fra Erbach. Selv om der således kunne udøves en vis kritik fra kommissærernes side, betød det ikke en absolut afvisning af de pågældende kolonister, men kun at de måtte vente til sidst med at blive placerede. Videre strakte kommissærernes kompetence sig foreløbig ikke. Når der i registret over de bosatte er nævnt personer, som var kommet fra Slesvig og Holsten, må det betragtes som selvfølgeligt, at folk fra de midtjyske kolonier, samt ikke-placerede, er rejst til de slesvig-holstenske kolonier².

I Moritz' lister står 42 familier opført som afrejst fra Frankfurt i transporter, som afgik 28. aug.–1. sept. 1759, men de findes ikke opført som ankomne her til landet. De har formodentlig ikke kunnet gennemføre rejsen. Måske er de dog nået til Slesvig-Holsten.

Den 17. november 1759 skrev Moltke, at han netop havde hørt fra Moritz, at der var mange formuende folk, som kunne tænke sig at drage til Jylland i det kommende forår, og man havde sendt to mænd derop for at undersøge forholdene, nemlig *Johan Dietrich Kistenmacher* og *Johannes Will*.

»Og når samme ankommer, måtte de på bedst mulig måde modtages og alle ting efter beskaffenheden til det fordelagtigste anvises og forestilles,« skriver Moltke til kommissærerne Hans de Hoffman og Andreas Diechmann. Disse lod, for at de i Fredericia indkvarterede kolonister ikke skulle

blive fortrydelige, en af dem, *Heinrich Würtz*, følge med de deputerede fra Pfalz, idet de fik stillet en vogn til rådighed. Ved tilbagekomsten fik Hoffman af karlen, der havde kørt for tyskerne, den oplysning, at man havde forefundet hederne *bedre*, end man havde forestillet sig. Tyskerne forsikrede, at hvis der blot var »steder« med redskaber og besætning, kunne de let skaffe over 100 familier til foråret.

Kommissærerne spurgte, *hvorfor* man kunne tænke sig at udvandre. Tyskerne svarede:

1. At deres landsherre nu er katolsk, mens de forrige har været reformerte, og de på mangfoldige måder trykkes og udsuges.
2. At der er en sådan mængde midaldrende folk i deres land og så lidet jord til dem, at de ej kan have føden, mindre betale udgifterne, og i fald kongen af Preussen skulle tabe (i den preussiske syvårskrig), som er den eneste, deres landsherre frygter for, så ville de reformerte og lutherske blive udjagede.
3. Siden de og deres afkom efter plakaten måtte beholde de gårde, som de fik til eje mod tålelig afgift og ej være slaver under et hårdt herskab, som de er vant til. Selv siger de, at det er årsag til, at selv bemidlede vil her indkomme. Blandt kolonisterne i Fredericia er flere unge bønderkarle, som forældrene har indsendt, og kunne de få ophold, vil forældrene følge efter og hjælpe dem i stand³.

De to deputerede, der henholdsvis var bødker og møller, havde allerede ved ankomsten beklaget sig over, at deres rejsepenge var sluppet op, inden de nåede Fredericia, hvorfor de her modtog en forstrækning. Dette tilfælde kunne give anledning til eftertanke hos kommissærerne, der fik et nyt bevis på, hvorledes tyskerne selv her, hvor det drejede sig om et uforbindende besøg, regnede med den danske regerings vidtstrakte offervilje i koloniasagen. Efter Moritz' oplysning skulle de to mænd ingeniende være ubemidlede, idet de hver havde 1.000 gylden med sig på rejsen, hvorfor Moritz fik ordre til at afkræve dem den modtagne sum. Det må, efter den senere tilstrømning af interesserede at dømme, antages, at Kistenmacher og Will efter hjemkomsten havde omtalt de jyske heder fordelagtigt.

Fuldmægtig hos stiftamtmand *v. Heinen*, fyrforvalter *Olufsen* i Viborg, skrev 17. oktober 1759 kl. 4 eftermiddag følgende brev til Hoffman på Skerrildgård:

»Ved dette ekspresse bud har jeg skullet lade Deres velædelhed vide, at af de forventede tyske folk her til byen er ankommen syv familier, bestående

af 18 personer, hvilke beretter, at af deres følgeskab skal ligge syge i Århus to mænd, en kone samt nok en kvindespersion, som de forventer i lige måde hertil.« Olufsen bad Hoffman om straks at komme til Viborg, da de ankomne havde forlangt at få anvist stederne, hvor de skulle etablere sig. Forinden havde pfalzerne dog opsøgt Hoffman i Fredericia ⁴.

Den 24. oktober blev tyskerne i lejede vogne befordret til Knudstrup, hvor de mødtes med Hoffman og Diechmann, der straks »eksaminerede« kolonisterne, især om deres forudsætninger for at kunne opdyrke hede. Af de ni havde to tidligere haft med hedeopdyrkning at gøre, fem kendte til landbrug i almindelighed, mens to havde været henholdsvis væver og grenader. Næste dag fik de forevist Alheden, og 26. oktober beså man Kragssø Hede. Tyskerne havde, hvor man kom frem, undersøgt jordbunden ved at grave, og da de skulle vælge stedet, hvor de ønskede at bo, valgte de *Havredalen* i Silkeborg amt. Et meget vigtigt spørgsmål havde hermed fået sin foreløbige afgørelse ⁵. Et andet problem var, hvor de ankomne kolonister – Raus transport nåede Fredericia 27. oktober – skulle opholde sig vinteren over.

De ni familier, som befandt sig i Viborg, mente man at kunne få indkvarteret hos bønderne omkring Alheden. Der kom henvendelse herom fra Rentekammeret til amtmænd Ditlev Trappaud, som lod ordren gå videre til herredsfoged Jens Laasby Lunow, Lysgård-Hids herreder, der endelig skrev til sognefogderne om den påtænkte indkvartering. Søren Madsen i Lysgård måtte svare, at han havde forhørt sig hos sognets beboere, om nogen kunne huse tyskere, »men ingen funden formedelst mangel på værelse og det, som værre er, sengeklæder. Thi få af dem har næppe det, de selv kan hvile på.« Sognefoged Anders Sørensen i Vium afviste med samme motivering, ingen plads eller sengeklæder

»og derforuden *daglig hoveri*, og der er mestendels kun mand og kone og små børn på et sted, og når man skal have et menneske til hove, da må han selv gå, skal de to af sted, må konen med og leje deres små børn til andre i forvaring hvorfor vi ingenlunde kan tage imod nogen fremmed lands folk at lade råde over, hvad vi haver. Og derforuden da er her ingen proviantering at få hos os af den årsag, at det er og en forbuden ting at få til dem enten brændevin, godt øl, flæsk, fersk fisk, ost, smør eller nogen slags fetalje at tage imod dem med, og der er langt til købstedet, som hr. herredsfoged selv bekendt, og det er os umuligt at tage fra vores arbejde og til kørsel, og allerhelst om så er, at der kommer bud, at vi skal være vores husbond (Steen Steensen, Avnsbjerg) hørig og lydige. Nu ser hr. herredsfoged selv denne vores sandfærdige undskyldning, og vi tror ham nok til, at han gør hans bedste for os i hvad måde er. Kan vi være ham noget til tjeneste igen, skal det ikke blive af os forglemt.«

Anders Hansen i Årestrup, sognefoged i Karup sogn, kendte i forvejen alle familiers forhold. Dog havde han taget sognet rundt for at forhøre, om nogen kunne tage imod indkvartering,

»men da hr. amtmanden såvel som flere er dette sogns ringhed bekendt, så må jeg og i anledning af alles svar melde, at i Karup sogn findes ingen lejlighed for dem at blive indkvarterede.«⁶

Dette resultat overraskede ikke Hoffman, der havde fremdraget samme problem i *Oeconomisk Journal* 1758. Allerede 15. december havde han fra stiftamtmanden modtaget en regning på byens udgift til kolonisterne i de da forløbne to måneder. Til de voksne beregnedes 14 skilling daglig for logi, fortæring, lys og varme, for børnene beregnedes intet, i alt 160 rdl. 68 sk. Foder til kolonisternes hest og æsel samt husrum til dyrene skulle koste 8 rdl. 78 sk. Da der desuden havde været udgifter til forannævnte ekspresbud samt tre vognmænds kørsel til Knudstrup, kom det samlede beløb på 190 rdl. 54 sk. Pengene ønskedes anvist på Skive amtstue, hvilket Rentekammeret 12. januar 1760 bevilgede »såvel som hvad videre måtte behøves«. For de kolonister, som skulle opholde sig i Fredericia vinteren over, 20 familier, seks ugifte mænd, to ugifte kvinder samt 51 børn, bestemtes, at hver voksen mand skulle have 12 sk., hver voksen kvinde 8 sk. og hvert barn 4 sk. til underhold. Hermed var begrebet forflegningspenge eller *dagpenge* indført. Kolonisterne havde fået husly i baracker, tilhørende borgmester *Lund*, et opholdssted, som næppe kunne findes tilfredsstillende.

Allerede et par år tidligere havde Hoffman foreslået, at hedegodset Skåphus blev købt og anvendtes som et udgangspunkt for hedeopdyrkningen, hvorved man kunne undgå den opmåling af hederne, han som omtalt helst så undgået. Nu under indtryk af den vanskelige situation, da det viste sig umuligt at få kolonisterne indkvarteret i omegnen af Alheden, foreslog han på ny, at kongen købte Skåphus til kolonisterne. Skønt dette altså ikke var Alheden, men et område stødende til den såkaldte Kragssø Hede, stillede Rentekammeret sig ikke afvisende. I kammerets svarskrivelse af 23. oktober 1759 går man med forsigtighed ind på realitetsdrøftelse:

»De foreslår som den sikreste og mindst bekostelige måde, der kunne optænkes til at få disse fremmede bønder etablerede og straks til foråret i arbejde, at der kunne købes en gård i Lundenæs amt, kaldet Skåphuset, hvilken tilhører Sunds kirke og 225 tdr. hartkorn bøndergods. Ejeren, velbyrdig Hielmcrone, skal for et par år siden have villet afhænde samme gods, som skal ligge ved og i Kragssø Hede, som Hans Majestæt skal tilhøre og være en mil fra Alheden samt, at ejeren formentlig dengang, at en del af beboerne gerne forlod deres i fæste havende steder. Da

eftersom De desuden melder, at ihvordan det end udfalder, var forberørte foreslagne gård med kirken og godset dobbelt værd det, som samme nu kan koste, når den derunder liggende utrolig store hede kom i stand, foruden de heder, som der ved ligger, nemlig Kragssø Hede . . . De ville efter sådan beskaffenhed sondere ejeren til denne gård og gods, om han endnu er tilsinds samme at afhænde i fald Hs. Majst. allernådigst skulle forlange den at tilkøbe sig.«⁷

Hoffman kunne 8. november meddele, at ejeren, *Marcus v. Hielmcrone* på Herningholm, ville sælge Skåphus med tilhørende for 8000 rdl. samt en titel af virkelig justitsråd til sælgeren. Hielmcrone fremhævede over for Hoffman, at prisen, der ikke engang var 35 rdl. pr. td. hartkorn, var så lav, at han ikke kunne tænke sig at afhænde godset til andre mod den betaling. Købesummen måtte indbetales til Viborg snapsting 1761 og skulle indtil da forrentes med 5 %. Skulle kongen få brug for mursten til byggeri enten ved Skåphus eller til kolonisterne, ville Hielmcrone forpligte sig til at levere stenene fra Herningholm teglværk for 4 mark dansk pr. 100 sten, men kunne ikke påtage sig at transportere stenene.

I denne Skåphusplan var der imidlertid en iøjnefaldende svaghed. De gårde og ejendomme, som tænktes taget i brug til kolonisterne, havde hver deres beboere, og hvad med dem? Nok havde en herremand meget at sige over sine bønder, men han kunne ikke jage dem fra hus og hjem, hvis de opfyldte deres forpligtelser. Kun hvis fæstebønderne var kommet i restance med betaling af landgilden, kunne de sættes fra gården. Af sådanne restanter kunne Hielmcrone notere 19 på Skåphus gods; de plejede at betale, når der var et frugtbart år, men ikke, hvis året var ufrugtbart. Han havde, som loven krævede det, taget dom over restanterne, undertiden hvert år, undertiden kun hvert andet eller hvert tredje år. Nu 1759 var der dog gået tre år, siden der sidst var taget dom. Da denne formalitet ikke var overholdt, kunne det måske blive vanskeligt at få bønderne fra deres gårde. Dog mente Hielmcrone, at det lod sig gøre, hvis de fik lov at medtage lidt af besætningen samt det aftærskede korn osv., men ellers måtte det forsøges at få dem sat ud ved dom.

I øvrigt var det tanken, at kolonisterne skulle have de 13 gårde i Sunds by, idet de hidtidige beboere da skulle overtage de steder, hvorfra de nævnte fæstebønder var fjernet.

Stærkt optaget af at få det magre Skåphusgods solgt synes Hielmcrone at have ladet denne plan nå frem til Rentekammeret. Samtidig havde han forhørt sig om køb af en række gamle gårde langs Karup å: Munklinde, Agerskov, Over og Nedre Uhre, Kølvrå, Hessellund, Egelund, Ildsgård

samt Grovegård, hvorved der kunne blive et meget stort samlet koloniområde vest for Karup å. Ejerne af disse gårde forlangte ret høje priser, hvorfor tilbuddene ikke synes at have vakt interesse i Rentekammeret, der 12. januar 1760 lader Skåphusplanen falde med følgende: »Betræffende i det øvrige Skåphus gård og gods i Lundenæs amt, som De proponerer til disse kolonister skulle købes, da ihvorvel kolonisterne for en del straks kunne tiltræde bygning og besætning og derved des snarere komme i brug og drift. *Så har dog dette køb i andre måder sine vanskeligheder og i den henseende får det dermed at bero.*«⁸

Dette Skåphusprojekt kom til at stå som et foruroligende anslag mod den sunde fornuft og den gennem mange år fastholdte tanke, at kolonisationen skulle foretages på Alheden, på uopdyrkede hedearealer og ikke på allerede dyrkede og beboede. Det må antages, at erhvervelsen af Skåphusgodset forudsatte opdyrkningsarbejdet rettet mod Kragssø Hede, som man mente tilhørte kongen, og som Hoffman havde skønnet var bedre end Alheden. Ingen af delene var rigtige. Det kunne heller ikke være ligegyldigt, at kolonisterne allerede havde udtalt ønske om at bo i Havredalen. Efter at have hørt om Skåphusplanen sendte de en klage til Rentekammeret, hvor man vel også har taget rimeligt hensyn til denne, da den endelige afgørelse blev truffet.

Rentekammeret havde 22. marts 1760 meddelt kommissærerne, at en stor transport kolonister i løbet af foråret kunne ventes til Jylland. Hoffman svarede, at man vel måtte vente, at disse var af samme beskaffenhed som de allerede ankomne. Det ville derfor blive nødvendigt at træffe en ordning med dagpenge til de nye kolonister. Han ville mene, at man ikke kunne nøjes med mindre end 8 sk. til voksne og 4 sk. til børn under 18 år. Disse tal sammenholdt med de hidtil ydede dagpenge, nævnt i det foranstående, viste jo en stærkt dalende linie, hvorfor der måtte forudses indbyrdes misundelse blandt tyskerne.

I et samtidigt pro memoria skriver Hoffman til Rentekammeret: »Da det store antal af 600 mennesker næppe alle vil kunne få steder i Hans Majestæts Alhede, siden lodsejerne til græsning og ildebrand påstår en stor del deraf, . . . vides ingen anden udvej end at fordele disse kolonister her i Fredericia, hvor der er adskillige nationer, fri religionsudøvelse m. v., så længe, indtil man vidste, hvor de i hederne skulle etableres, men fri indkvartering er umulig her i byen at forskafe dem, siden det fast utroligt fattige borgerskab må holde fri indkvartering for tre kompagnier *rytterkoner* og et kompagni *konstabelkoner* samt fem kompagnier af garnisonsregimen-

tet, hvilket hårdelig trykker indbyggerne, da ved disse folks nærværelse er intet for borgerne at fortjene, altså får Hans Majestæt allernådigst at determinere *noget vist*, hvad disse 600 mennesker til forflegning og indkvartering daglig skal nyde, så længe de her i byen skal forblive.«

De to kommissærer havde hver især sin opfattelse af situationen.

»Jeg, Hoffman, formener, at disse folk, som nu ventes og ej et år efter al formodning kan komme til hederne, at på det de ej skulle blive lade og dovne, kunne hver familie tilmåles et stykke jord at opgrave og bortføre af det sted, som i mange år har været ofte resolveret at skulle vorde brugt til en *havns anlæggelse* her i byen, hvorover et par ingeniører, en af sø- og en af landetaten, fik have inspektionen, hvorved havnen blev gjort, folkene ikke blev lade og dovne og bestillede dog noget for det, de kostede at holde, indtil hederne blev udlagt fra lodsejerne. Jeg taler imod min egen fordel, thi magistratens indkomst består mesten i den græsning, Hans Majestæt har givet den under voldene, og deriblandt er den plads, hvor havnen skulle anlægges, det bedste. Men da det var en ubeskrivelig nytte for staden, om den kunne få en havn uden for stor bekostning for Hans Majestæt, så er det årsag, hvorfor jeg underdanigst dette anfører.«

»Jeg, Diechmann, derimod holder for, at om disse folk, som er indkomne til at opbygge hederne, bliver brugt til dette arbejde, som bedre kunne gøres af geworbne soldater, siden det er højst fornøden, formener, at disse ventede kolonister ville blive uvillige, om de dertil skulle bruges, da de var ankomne for at opbygge hederne og ej at opgrave en havn.«⁹

I øvrigt foreslog de begge, at kongen skulle tilbyde en bestemt hjælp til proprietærer, som ville modtage nogle af kolonisterne og bygge gård til dem i hederne. Dog havde de allerede ankomne nægtet dette, hvorimod man mente måske at kunne bevæge nogle af de nyankomne dertil.

Til disse forslag tog Rentekammeret standpunkt i følgende, dateret 5. april 1760: Dagpengene skulle fortsat udbetales med henholdsvis 12, 8 og 4 skill., idet kammeret ikke kunne bifalde kommissærernes forslag om 8 sk. til alle voksne. Heller ikke kunne man bifalde tanken, at kolonisterne skulle udgrave en havn i Fredericia, »siden om denne havn at anlægge endnu ikke er resolveret.« Anbringelsen af kolonisterne på proprietærgods ved hederne ville efter kammerets opfattelse skabe »misfornøjelse blandt disse folk.« Samtidig fremsendte Rentekammeret den fra Moritz modtagne liste over de mange nye folk, der snart kunne ventes, hvad kommissærerne ikke i alle tilfælde synes at have fået ved de tidligere transporter.

Den lange liste, omfattende over 100 familier, kunne ikke undgå at fremkalde forøgede betænkeligheder hos kommissærerne. De skriver 10. april 1760:

»Vi har ellers med de bedste af de herværende kolonister gennemgået de ventende kolonisters navne, *hvoraf de kendte den største del*. Deraf er en del meget habile; derimod forsikrede de, at en del, hvorover indlagt følger en fortegnelse, er meget slette og hverken forstår agerdyrkningen eller skal være tjenlige til at opbygge hederne, men være liderlige. Og deriblandt findes foruden de anførte en del ganske unyttige kvinder.«

Der var her tale om nogle enlige kvinder, som havde tænkt sig at tage tjeneste i Danmark.

Kommissærerne foreslog, at Rentekammeret beordrede *Stiwitz* (se side 76) til Altona, hvor han i overværelse af overpræsident *Henning v. Qualen* skulle eksaminere kolonisterne og navnlig finde ud af, om de forstod sig på landbrug. »De, som ikke dertil var duelige og bekvemme, skulle gives en dusør og vises tilbage. De andre derimod antages og med bemeldte *Stiwitz* her til *Fredericia* ankomme.« Man medsendte en liste over dem, der i *Fredericia* var blevet fundet udelige.

Rentekammeret svarede: »at man efter omstændighederne sig derudi ej kan inlade. Men det vil med de ommeldte kolonisters modtagelse allerede føjede anstalt have sit forblivende.«¹⁰

Den 1. og 2. maj nåede kolonisterne *Fredericia*. Der var tale om fire transporter, omfattende ikke de forudsagte 600 mennesker, men kun 420. »Endvidere at erindre, at tre børn er døde på rejsen, og 3 af dem, som står på inspektør *Stiwitz*' optegning, er dels blevet tilbage, dels gået hjem igen«, skriver *Hoffman*, formodentlig lidt lettet over, at der dog ikke kom flere denne gang.

Det må vist erkendes, at de omtalte forslag fra kommissærerne hvert især kunne kritiseres, og det turde være et spørgsmål, om man havde handlet klogt ved at tage de ankomne kolonister med på råd.

I juli kom der besked fra *Schæffer* i Altona, at seks familier eller 21 personer endnu kunne ventes. Kommissærerne skrev til Rentekammeret, om ikke dette kunne forhindres. »Thi formærker de herværende kolonister, at der kommer flere til *Jylland*, kan vi ej styre dem, vi har.«¹¹ De nævnte familier nåede dog frem uden forhindringer og medbragte den nyhed, at der var 300-400 personer undervejs, en flok, som *Moritz*' hustru havde forsynet med pas og afsendt, mens manden var fraværende på sin *Jyllandsrejse*.

Den 18. juli skrev kommissærerne til Rentekammeret og udbad sig, at »den mand i Altona, som har disse folk i kommission« (*Schæffer*) fik ordre til ikke at sende flere til *Jylland*, men henvise fremtidig ankommende kolo-

nister til de planlagte kolonier i Slesvig og Holsten. Man havde skrevet til borgmesteren i Haderslev, at han ikke måtte lade flere kolonister rejse videre nordpå, men også denne opfordring havde altså været forgæves¹².

»Jeg ved, skriver Moltke, at foruden de allerede på rejsen værende kolonister end nok en del til Mikkelsdag kan ventes og tilstår, at med så stort et antals anbringelse vil være megen umage, som det vel ikke er gørligt på engang i hederne til så mange behøvende gårde at få plads. Men når det begyndte skal fuldføres, og Hans Majestæts øjemed opnås, må man tage imod folkene, *imedens de er at få*«¹³. Nogle år senere, da mangt og meget vedrørende kolonivæsenet stod klarere, skrives fra Rentekammeret: »Den egentlige hensigt med koloniernes anlæg udi hederne har været og er endnu *folkemængdens formerelse* og at skaffe landet nyttige og flittige arbejdere.«

Om Moltkes tanker i øvrigt finder vi følgende, skrevet til Hoffman 25. marts 1760: »At antage nogle af disse kolonister til beboelse på den mig tilhørende Vildmose har jeg forlængst haft i sinde og desangående allerede med min forvalter og andre korresponderet.« Dette blev dog vist aldrig til noget.

Da der ved nytår 1760 var ankommet 37 familier, måtte man nøgternt skønne, at dette antal, således som stiftsamtmænd Guldencrone i sin tid havde hævdet, ville være tilstrækkeligt til at kolonisere Alheden. Hoffman, der vel mere end Diechmann forstod sig på landbrug, har utvivlsomt været af samme opfattelse. Med dette begrænsede antal var kommissærernes opgave trods mange problemer dog overskuelig. Enhver meddelelse om flere kolonister i anmarch må derfor efter dette tidspunkt være blevet modtaget med bekymring, og kommissærernes arbejdsvilkår var langt fra tilfredsstillende. Alene dette, at man faktisk intet anede om, hvor mange kolonister, der ville komme, gjorde den stillede opgave uegnet til en rationel løsning. Det kan da heller ikke undre, at kommissærerne på et ret tidligt tidspunkt måtte give udtryk for deres skepsis:

»Så inderlig som vi ønskede, at Hans Majestæts vilje med disse folks etablering kunne vorde opfyldt, da, hvad os angår, vi hverken skal spare arbejde eller rejser. Så meget skrækker det os, at dette store antal mennesker her indkommer, da hederne hverken er skilt fra lodsejernes anpart, mindre formoder [vi], at Hans Majestæts hede kan blive tilstrækkelig til at antage så mange beboere ... skriver Hoffman til Moltke 21. marts 1760¹⁴. Også Moritz modtog tid efter anden tydelige udtryk for, at kommissærerne nødigt tog imod flere kolonister. Alt dog forgæves.

Kolonisationens ledelse og administration

Hedesagen, der gennem så mange år havde været debatteret på det teoretiske plan, fik ved Moltkes initiativ en overrumplende realisation. Det skete utvivlsomt ud fra synspunktet *nu eller aldrig*, medførende de følger, som en sådan pludselig beslutning uvægerligt må indebære. På den anden side havde der jo længe nok været talt og skrevet om sagen, så længe, at selve ideen efterhånden stod i fare for at blive kvalt af den megen debat. En yderligere motivering for Moltkes og den danske regerings holdning til hedesagen lå i selve tiden, der lod megen optimisme komme til udtryk.

Betegnende for situationen i 1759 var en tilsyneladende ringe respekt for den økonomiske og den administrative side af hedekolonisationens virkeliggørelse. Efter den almindelige praksis i enevældens tid blev mere specielle opgaver jo overdraget til en kommission, hvori amtmanden eller amtmændene måtte indtræde. For de jyske amtmænd, der ville komme på tale i denne forbindelse, *L. V. Bülow*, Koldinghus amt, *Caspar v. Heinen*, Viborg amt, *Ditlev Trappaud*, Silkeborg m. fl. amter og *Peter Albertin*, Lundenæs-Bøvling amter, gjaldt det dog, at deres holdning til hedesagen var temmelig lunken ¹.

Den 22. september 1759 skrev Moltke fra Fredensborg til *Hans de Hoffman*, Skjerrildgaard, fra 1760 præsident i den kongelige stabelstad Fredericia, at der i henhold til de givne forordninger angående hedernes opdyrkelse var folk i Tyskland, som havde lyst til, mod at få de udlovede friheder, at rejse til Jylland, »hvorefter da og en del af de for delige befundne på fornævnte vilkår er antagne og i et antal af 100 mennesker eller derover kan ventes, dels over land, dels over vands over Lübeck til Århus eller Ribe-kanten, hvor bedst kan landes. Kongens allernådigste vilje er, at de så vidt muligt kan blive soulagerede og i begyndelsen på en forståelig måde anvist, så har jeg, som om Deres Velædelheds patriotiske nidkærhed og omhu for det almene bedste er forsikret, holdt nødig og nyttigt at anmode Deres Velædelhed ved fornævnte kolonisters ankomst til Århus eller Horsens-kanten på den bedst gørlige måde vil antage sig og

søge at gøre de ventelig mødende besværligheder det tåleligske ske kan, ligesom og med råd og anførsel i påkommende tilfælde at få dem efter mulighed opmuntret. – Slig visende tjeneste forsikrer jeg af Hans kongelige Majestæt særdeles nådig vil anses, ligesom og den derpå anvendte bekostning igen erstattes.«²

Samtidig skrev Moltke til *Andreas Diechmann*, proviantforvalter for de kongelige magasiner i Fredericia, om at modtage de kolonister, der ankom »til Ribe-kanten«. Det var embedsmænd i kongelig tjeneste, der fik dette usædvanlige kommissorium pålagt, og begge befandt sig endnu så langt fra toppen af rangstigen, at den udlovede kongelige nåde og belønning måtte tages i betragtning. Hoffman havde jo desuden i forvejen engageret sig i hedesagen.

Den overordnede ledelse af kolonisationen foregik gennem Rentekammeret, hvis chef var *Hans Ahlefeldt*, der i alle vigtigere spørgsmål refererede sagen for kongen og modtog den kongelige resolution, som gennem Rentekammeret gik videre til kommissærerne. I denne forretningsgang synes Moltke dog i mange tilfælde at have grebet afgørende ind, hvorved hans personlige indstilling, optimistisk, men ofte visende manglende realitetsans, kom til udtryk³. Om Hans Ahlefeldts personlige stillingtagen til kolonisationens problemer møder man kun svage vidnesbyrd.

Efter at det var besluttet, at de første gårde skulle bygges i Havredalen, der lå under Silkeborg amt, var Trappaud dermed mere direkte inddraget i kommissionsarbejdet, hvilket blev fastslået i skrivelse fra Rentekammeret af 16. februar 1760⁴. En måneds tid herefter fik kommissærerne meddelelse om, at den kongelige lakaj *Henning Stiwitz* var antaget som inspektør ved det forestående byggeri. Denne mand, der havde været ansat ved enkedronning Sofie Magdalenas hof, var formentlig af tysk herkomst og tysktalende, men herudover kunne man jo ikke på forhånd tiltro en kongelig lakaj særlige forudsætninger for at kunne udfylde pladsen, han var sat på. De nævnte kommissærer måtte derfor fra første færd møde Stiwitz med en begrundet skepsis. Samarbejdet med Trappaud blev besværliggjort ved kompetencestridigheder, hvorunder amtmanden i nogle tilfælde måtte rette sig efter lakajen, der fandt støtte i Rentekammeret. Allerede hermed var der lagt en hindring i vejen for kolonisationens administrative afvikling i de første kritiske måneder. Når Trappaud omtaler Stiwitz som »kyllingehovedet, der som et orakel er oversendt og efter sigende bærer i København den ros, at alting beror på ham«, er dette jo ord, som taler for sig selv⁵. Efter knapt et år i Jylland blev Stiwitz be-

ordret til at rejse til Hertugdømmerne for at føre tilsyn med kolonisationen her. Hans virksomhed dér er ikke undersøgt i denne forbindelse, men forskellige skrivelser fra hans hånd synes dog at røbe en voksende indføling og interesse for den gerning, der i begyndelsen måtte være ham fremmed. Den 17. marts 1764 skriver han fra Slesvig til Rentekammeret om sin ankomst til kolonierne, »dass mich von einen glanzenden königlichen Hofe in die schmutzigsten Bauerhütten vorgesetz«, og af en mindre kapital, han havde sammensparet ved sin hoftjeneste, havde han måttet gøre udlæg. Hidtil havde han ingen løn modtaget for sit arbejde, hvorfor han nu bad om at få udbetalt 554 rdl. af Rentekammeret ⁶. Samme år indgav Stiwitz en udførlig betænkning om kolonivæsenet med forslag til reformer ⁷.

Mens Stiwitz virkede på Alheden, forestod han udbetaling af dagpenge til kolonisterne, hvilket skete hver 14. dag. Da det blev ham for meget både at skulle tilse byggeriet og hente dagpengene på amtstuen i Skive, antog han i sommeren 1760 den tidligere omtalte medaljevinder, cand. teol. *Søren Thestrup* som medhjælper. Hoffman anbefalede, at Thestrup fik ansættelse ved kolonivæsenet med en årlig løn af 150 rdl. samt 50 rdl. til en hest en gang for alle, så han kunne befordre sig til amtstuen efter dagpengene. Videre fik Thestrup, der i mange år forgæves havde søgt præstekald, løfte om efter to års tjeneste ved kolonierne at skulle få et embede ⁸. 22 år gammel var han 1745 fra Ålborg latinskole kommet på universitetet og var nu, da lykken omsider synes at være ham gunstig, ca. 37 år. Efter Stiwitz's bortrejse overtog Thestrup arbejdet som inspektør og kasserer, og han skulle snart erfare, at bestillingen var overordentlig krævende, en sand uriaspost. Navnlig var »inspektoratet«, der til stadighed omgav ham med de larmende utilfredse kolonister, en bestilling, der måtte gå på nerverne, også fordi kommissærerne, så vidt ses, i det daglige arbejde holdt sig på afstand og lod Thestrup klare problemerne alene ⁹.

»Kasserer Thestrup«, skriver Hoffman 24. juli 1761 til Rentekammeret, »som har mere end et menneskes arbejde med teglværket og med at udbetale alle kolonierne (på Alheden) deres forplejningspenge, er meget flitig og tro, men al for føjelig og just ikke oplagt til at have inspektion over dem.« Hoffman foreslog, at der ansattes en inspektør og anviste *Lucas Kloch*, der allerede assisterede Thestrup. Rentekammeret efterkom dette forslag, og en udførlig instruks, dateret 1. sept. 1761, fastsatte, hvad Lucas Kloch som inspektør skulle tage vare på. Med denne ansættelse var der lagt grund for nye kompetencegnidninger mellem Thestrup og

Kloch, der ikke kunne undgå at betræde hinandens virkefelter. Thestrup synes dog stadig, at han havde for meget at bestille, og 6. okt. 1762 skriver han til Rentekammeret: »Endskønt jeg fra 1. september 1761 ikke har haft mindste assistance til mine mange sig altid forøgende forretninger, især de mange vidtløftige og overmåde *travaleuxe* rejser, uden hvad jeg selv har måttet betale, så har jeg dog stræbt ved egne kræfter – som nu mærkeligen aftager, både fordi alderen tiltager, så og formedelst stærk *fatigue* træthed, udmattelse og andre ulykkelige tilfælde på vanskelige rejser, der vil følge mig til graven . . .«, og derfor bad han nu om, at Nicolai Busch, der var skriver hos Trappaud, måtte antages som hans medhjælper mod en betaling af to mark om dagen. Denne ansøgning blev dog afslået.

Alt tyder på, at Thestrup havde vanskeligt ved at klare kassererposten, og det kneb for ham både at fremskaffe dagpengene, at få dem udbetalt rettidigt og at holde regnskaberne, der som nævnt også omfattede teglværkernes drift, à jour. Dette indbragte ham 1763 en henstilling fra Hoffman. Den 4. april 1763 svarer han herpå: »Min fromme og velmenende patrons monita som sigtende til mit eget bedste optager jeg alle tider med største ærbødighed og taksigelse som af en fader. Men jeg kan sige, at det gør mit hoved kruset at tage mod monita gennem Kloch, som har været min tjener, og jeg har så godt som hjulpen til brød, allerhelst han med en slags glorie og triumf ved at forkynde mig samme . . .« Den 24. juli s. a. skrev Kloch til kommissærerne om at pålægge Thestrup at udbetale kolonisterne deres dagpenge hver uge, »thi kolonisterne kan intet få nu i denne tid til borgs, ingen penge har de mellem hænder, altså må de gribe til nærmeste råd eller krepere.«

Forholdet mellem Thestrup og Trappaud synes også at have frembudt visse problemer. Thestrup skriver 19. okt. 1761: »Her er knappe tider for penge. Jeg vil i pengesager ikke have med hr. C. T. konferensråd Trappaud at gøre, thi man kan aldrig komme til sine penge hos ham . . .« Siden udtalte Trappaud i et brev til Hoffman 8. sept. 1763: »Jeg takker for ordren til Thestrup, men jeg frygter, at den hollandske bankerot når til ham med, som jeg hørte noget om, da jeg var på heden.«

Hvad Trappaud måtte mene med disse bemærkninger står ikke klart. Men et og andet tyder på, at Thestrup midt i besværlighederne med at klare sin kassererpost havde indviklet sig i mere private transaktioner. Således havde han købt gården Nørlund i Bording sogn ved skøde af 1. maj 1762 for 400 rdl.; gården købtes derefter af kongen, der lod opføre

nye bygninger, og Thestrup blev fæster af Nørlund; »men næppe var han to dage i gården, før han døde af et stikflåd.« Thestrup døde natten mellem 8. og 9. okt. 1763, hvilket straks meddeltes kommissærerne af Lucas Kloch, som var nærværende ved dødsfaldet – og i øvrigt parat til at indtræde i Thestrups plads, som han da også fik. Thestrup efterlod sig sine embedsregnskaber i højst mangelfuld orden, og det varede længe, inden den endelige opgørelse forelå. Selv om denne, foretaget af Kloch, viste manglende kvitteringer for 1337 rdl. på dagpengeregnskabet, var der dog dækning i boet for dette beløb og 147 rdl. til overs, som indbetalt til Skive amtstue¹⁰.

Egentligt underslæb og misligheder, som samtiden synes at have ymtet om i forbindelse med det pludselige dødsfald, var der næppe tale om. Søren Thestrup døde vistnok som en hæderlig mand, slidt op i kolonisationens trange tjeneste og placeret på dens ubetinget vanskeligste post.

Lucas Kloch, der 1761 nævnes som kromand i Knudstrup, synes ikke at have gjort sig fortjent til synderlig anerkendelse. Også for ham holdt det hårdt at holde rede på dagpengeregnskaberne, hvorfor man til sidst tilbageholdt hans løn.

Som det vil ses, var den vigtige kassererpost, hvortil der knyttede sig mangehånde andre forretninger, hidtil blevet besat uden tilstrækkeligt hensyn til personlige kvalifikationer, idet den ene havde udpeget den anden fra Stiwitz til Kloch. Ingen af de pågældende kan antages at have været egentlig egnet til bestillingen, og selv om opgaven var vanskelig, kan det ikke overses, at den vage – og billige – personalepolitik var en væsentlig grund til, at kolonisationen i de første år fik et kaotisk forløb.

Hoffman var dog ikke blind for svaghederne i den daglige ledelse af kolonierne. Lige efter nytår 1763 skriver han til Ahlefeldt: »Min sidste hederejse har givet mig så stærkt et knæk, at jeg i seks uger har været meget slet, så det vil blive højstnødvendigt, at der inden påske bliver beskikket en i landvæsenet og hedens dyrkning kyndig mand til at bo ved kolonierne og drive dem til arbejde.«¹¹ Samtidig understreger Hoffman, hvor vigtigt det er at finde den rette mand.

Så tidligt som i sommeren 1760 havde Moritz henstillet til Rentekammeret, at der blev antaget en dygtig mand til at styre kolonisterne. Forslaget blev ikke fulgt, formodentlig fordi det tilsyneladende indebar en desavouering af de siddende kommissærer og ville placere den egentlige ledelse af kolonisationen hos Stiwitz og Moritz. Dette ville have været en opsigtsvækkende tilsidesættelse, der i danske øjne ville have gjort kolonisa-

tionen mere ildeset, end den allerede på dette tidspunkt måtte siges at være. Rent sagligt set havde Moritz utvivlsomt nogen ret i, at en mere koncentreret ledelse, alle tråde samlet i en hånd, ville have været heldigere end den spredning af opgaverne blandt de ledende, som Moritz sikkert havde bemærket under sit besøg i kolonierne.

Den 4. november 1761 kom der fra Rentekammeret meddelelse til kommissærerne, at kongen havde beskikket oberstløjtnant *Vilh. Ludvig v. Petersdorff* ved garnisonen i Glückstadt som overinspektør »ved de til hederens bebyggelse og kultivation i Jylland ankomne kolonister.«¹² Nogen tid efter fik v. Petersdorff besked om sin beskikkelse med oplysning om, at der var tillagt ham 800 rdl. i årlig løn, imod at han selv måtte besørge sin befordring. Det pålagdes ham snarest muligt at begive sig til Jylland.

Kommissærerne, der havde fået meddelelsen herom gennem amtmand Trappaud, fik desuden at vide, »at de som kommissærer vedbliver og fremdeles besørger, hvad dem ved ermeldte kolonisters etablisement med videre hidtil har været opdraget.«

Straks efter modtagelsen af denne besked skrev Hoffman til Rentekammeret, at v. Petersdorff, »om det er en frisk mand, der kan udstå fatigue, forstår hedernes dyrkning og er koldsindig, kan visselig gøre stor nytte, men er han ikke det, er han en ganske ulykkelig mand, når han vil gøre det, han er pligtig.« Rentekammeret havde bedt kommissærerne om at gøre forslag til en instruks for v. Petersdorff, og man sendte et udkast til denne instruks, som tidligere var givet Lucas Kloch. Heri hedder det, at inspektøren ikke må befale noget over kolonisterne ud over instruksens anvisning uden efter »skriftlig ordre fra Rentekammeret eller os.«¹³

Dette initiativ fra Rentekammerets side havde naturligvis sin berettigelse. Spørgsmålet var blot, om man havde fundet den rette mand til posten. Når Hoffman opregner de krav, der måtte stilles til en sådan overinspektør, udtrykker han vel først og fremmest sin egen tvivl om, at v. Petersdorff havde disse kvalifikationer.

Beskikkelsen er ganske givet kommet som en højst ubehagelig overraskelse for oberstløjtnanten i Glückstadt. Et halvt år efter opholdt han sig stadig her, og 11. maj 1762 skrev man fra Rentekammeret, at man havde forventet, at han forlængst havde tiltrådt, men erfaret, at det ikke endnu var sket. Nu håbede man, at han jo før jo hellere ville indfinde sig ved kolonierne. Herpå svarede v. Petersdorff, at hans udebliven skyldtes sygdom, men desuden behøvede han 500 rdl. for at klare sine forpligtelser, inden han kunne forlade byen. Han fik omgående nyt brev fra Rente-

kammeret, at hvis han ikke indfandt sig, »måtte han befrygte derved at underkaste sig Hans Majestæts unåde.« Den 15. juni meddelte han, at han havde modtaget 400 rdl. og ventede yderligere 200 rdl., så han kunne anskaffe sig ride- og køreheste samt de fornødne klæder. Samtidig taler han om »Krankheiten, Geldmangel und vielen andere Unglücksfalle«, der hindrede hans afrejse ¹⁴.

Efter nytår 1763 skrev v. Petersdorff til Rentekammeret, at sidste efterår var hans helbred ganske vist så meget bedre, at hans læge tillod ham at rejse til den beordrede tjeneste. Han havde sendt sin hest og nogle klæder til Fredericia, hvor han havde forventet at kunne bo, men afstanden herfra til kolonierne var 14 mil, som jo var temmelig langt. Han havde derefter henvendt sig til Hoffman om et opholdssted, og denne havde henvist til Viborg eller at han købte sig en gård i nærheden af kolonierne. Men v. Petersdorff havde ikke penge til gårdkøb, og Hoffman havde oplyst, at det på grund af sidste års misvækst ville blive svært at skaffe foder til en hest. Til sidst havde Hoffman ønsket ham god sundhed, så han det kommende forår kunne tiltræde sin besværlige tjeneste. En fornyet henvendelse til Hoffman angående et sted at bo blev besvaret med, at der ikke kunne findes logi hos proprietærer, præster eller andre particulierer, da sådanne ikke fandtes nær Alheden – men Hoffman plejede selv at logere i Knudstrup kro.

I en udateret koncept fra Rentekammeret, dog formodentlig fra 1763, hedder det om v. Petersdorff, at han »uagtet de ham givne erindringer endnu ikke har indfundet sig der at forrette samme tjeneste, hvorfor ham er tillagt 800 rdl. årlig, men stedse undskyldt sig med svaghed, hvilken og efter omstændighederne vel fremdeles vil forvolde, at man ikke kan vente den af ham i dette tilfælde formodede tjeneste.« Det foresloges, at v. Petersdorff fik tillagt en *pension* af 500 rdl. årlig. I 1762 havde han fået udbetalt 400 rdl. »på Rendsburg kasse« og 400 rdl. af Zahlkammeret. Pensionen fik han, og den figurerer i de følgende år på regnskaberne ¹⁵.

Samme koncept indeholder desuden: »Så indstilles allerunderdanigst, om dertil dvs. til overinspektør måtte beskikkes en person, navnlig *Hans Kjærsgaard*, som dertil agtes bekvem, da han i mange år har administreret jordegods her i Sjælland.«

Efter kongelig resolution af 27. juni 1763 beskikkedes Kjærsgaard som koloniforvalter med en årlig løn af 400 rdl. Han havde hidtil været ridefoged på Birkendegård. Det må bemærkes, at denne ansættelse skete, uden at Hoffman fik lejlighed til at udtale sig i sagen. Alene lønforhøjelsen fra

150 rdl. antydede de forventninger, man stillede til den nye koloniforvalter, og det skulle da også snart vise sig, at man nu havde fået en dygtig og ansvarsbevidst mand til at styre Alhedens kolonister. Kjærsgaard overtog gården Nørlund i fæste og boede her til sin død 1784¹⁶. Samarbejdet med kommissærerne var, så vidt ses, upåklageligt, og Hoffman kunne sikkert glæde sig over, at han havde gjort sit til, at v. Petersdorff ikke kom til Alheden.

På *Randbøl Hede* var administrationen noget lettere alene derved, at forholdene var mindre. Den 17. aug. 1760 foreslog kommissærerne, at *Johan From* blev ansat som inspektør, hvilket da også skete. From var svoger til Diechmann og havde formodentlig fra kolonisationens begyndelse i disse egne været kommissærerne behjælpelig. Hans løn var 150 rdl. årlig.

Denne ansættelse må dog af Rentekammeret have været betragtet som midlertidig. Den 27. juni 1763, da Hans Kjærsgaard fik beskikkelse, fik *Andreas Møller*, der ejede en gård i Gamst, Anst herred, beskikkelse som ridefoged for Randbøl Hedes kolonier. Heller ikke om denne ansættelse synes kommissærerne at have hørt noget som helst, før Andreas Møller 8. juli 1763 indfandt sig i Fredericia hos Hoffman og præsenterede sin skrivelse fra Rentekammeret. Nogen imødekommende modtagelse fik han næppe hos Hoffman, der samme dag skrev til Rentekammeret om Andreas Møller: »Det er et simpelt, enfoldigt menneske, som idelig har været ved regnskaber, men til at være ridefoged ved kolonien, hvor der behøves en aktiv karl, som forstår agerdyrkning og har myndighed at holde kolonisterne til arbejde, ser jeg ej, han tjener til,« og Hoffman gør opmærksom på, at en ridefoged, som ikke kunne gøre fyldest, ville skaffe kommissærerne yderligere besvær, end de i forvejen havde, et besvær, som ville tære på både »helbred og pung«. Han bad derfor, at Johan From måtte blive endnu et år ved kolonien. Han henviser til vigtigheden af, »at dette store og bekostelige værk ej skulle gå til grunde. Det er mig uden ansøgning allernådigst befalet at påtage mig samme. Jeg har gjort mig al den umage, som et skrøbeligt menneske kan gøre, og derfor håber jeg, at denne min dristighed pardoniseres.«¹⁷

Rentekammeret lod sig for en gangs skyld påvirke, og Andreas Møller blev ikke ridefoged. Han skulle have haft 200 rdl. årlig samt fri bolig med jord. Da han efter beskikkelsen straks havde solgt sin gård, var han nu vanskeligt stillet, hvad Rentekammeret dog bødede på ved at give ham 200 rdl. i årlig pension, til han fik anden bestilling.

Johan From beholdt således inspektørposten. Han praktiserede »den hård

hånd« over for kolonisterne, og afholdt var han så langt fra. En fordel var det sikkert, at han var ene om ledelsen, så de fra Alheden kendte gnidninger var udelukket, men en ubekymret tilværelse blev årene på Randbøl Hede ikke for From. Han var selvfølede, mere, end hans stilling indbød til, og han omgav sig med strid til alle sider, stærkest mod kolonisterne, der næppe heller var lette at omgå. Men From kæmpede kampen til den bitre ende – til praktisk talt samtlige kolonister var borte, og det turde være et spørgsmål, om han ikke med en noget smidigere optræden kunne have lempet udviklingen i en gunstigere retning. I 1774 blev Johan From amtsforvalter i Kolding, rimeligvis ikke uden Hoffmans protektion.

Bosættelse

Efter nytår 1760 stod det klart, at de da ankomne kolonister skulle placeres på Alheden. Samtidig med, at Rentekammeret beordrede Skåphushandelen stillet i bero, udgik der 12. januar ordre til amtmændene i Silkeborg, Viborg samt Lundenæs-Bøvling amter om at sørge for, at hederne blev opmålt, da man ikke kunne anbringe kolonisterne, før dette var sket. Allerede 27. november havde kongen resolveret, at de første ni familier skulle bosættes i Silkeborg amt, ligesom der skulle træffes foranstaltninger til opførelse af gårde til kolonisterne. På grund af stiftamtmand v. Heinens fraværelse kunne man først 26. februar samles til møde om disse presserende spørgsmål.

Mødet holdtes i Klode Mølle. Stiftamtmanden havde sendt sin fuldmægtig, fyrforvalter *Olufsen*; til stede var i øvrigt amtmanden over Silkeborg-Skanderborg amter, *Ditlev Trappaud*, amtmanden over Lundenæs-Bøvling amter, *Peter Albertin*, *Hans de Hoffman*, *Diechmann* samt rådmænd *Chr. Lauridsen* fra Fallesgårde. Det første spørgsmål, der forhandlede var: hvor kunne kolonisterne anvise plads, enten i eller i nærheden af Silkeborg amt, og hvordan kunne jorden indeles, så kolonisterne kunne påbegynde opdyrkningen til foråret.

Hoffman var sikkert den i forsamlingen, der var bedst orienteret om de forskellige lokaliteter, idet han jo 1757 havde berejst hederne. Trappaud mente, at der i Alheden ved Årringsvad samt den del deraf, der kaldes Skygge Hede mellem Ravnholt og Klode Mølle, kunne blive plads til 20 familier, der hver kunne få $2\frac{1}{2}$ à 3 tdr. hartkorn. Olufsen kunne henvise til Stordalen i Hald amt, hvor der kunne anbringes 12 familier. Ved disse foreslåede steder kunne der overalt skaffes vand. Albertin henholdt sig til, at kolonisterne jo skulle placeres i og ved Silkeborg amt, hvorfor han ikke havde forslag at stille. Han kunne ikke erklære sig til at modtage nogen nu, men kunne måske med tiden tage en 12 à 14 familier »hvilket dog måtte observeres at være en konditionel proposition og ingenlunde til forbindtlighed.«¹

Den kongelige ordre om at fremme opmålingen kunne de nævnte kun

modtage med skuldertræk; med landmålingen måtte det tage sin tid, her kunne ikke forceres. Da man havde erfaret, at kolonisterne ikke kunne finde indkvartering hos bønderne omkring Alheden og heller ikke ville tage ophold hos Ludvig Kahlen i Kongenshus, var det nødvendigt at finde en anden løsning. Trappaud og Albertin foreslog, at der rejstes interimistiske jordhytter, 6 alen lange og 4 alen brede, så hver familie fik sin hytte. Olufsen og Chr. Lauridsen mente dog, at kolonisterne, der skulle bosættes i Hald amt, kunne få husly i Kongenshus, men da de andre fire fastholdt forslaget om hytterne, blev dette vedtaget.

Mødets resultat angående bosættelsen indberettede Hoffman derefter til Rentekammeret; der blev tale om 32 gårde til 32 familier, mens fem ugifte måtte vente med at få anvist bopæl, indtil man efter opmålingen havde klarhed over, hvor stort et areal man havde til rådighed.

Endnu mens Hoffman nedskrev sit referat af Klode Mølle-mødet, var en meddelelse fra Rentekammeret undervejs, at der med det første kunne ventes flere kolonister. Den vedtagne bosættelsesplan var dermed kuldka-stet, inden de første skridt til dens realisation kunne tages. Den 4. marts skrev kommissærerne, at der i Silkeborg og Hald amter ikke kunne blive plads til flere end 32 gårde, idet 1) man skulle sikre sig, at der var vand, hvor gårdene skulle bygges, 2) der endnu var uklarhed over, hvor meget af heden man kunne disponere over, idet lodsejerne efter matriklen krævede græsningsret og tørveskær. »Så inderlig som vi ønskede Hans Majestæts allernådigste viljes fuldbyrdelse, og så inderlig som det skulle glæde os, om vi kunne kontribuere noget til landets opbyggelse... så frygtsom er vi, at ved disse ventende folks ankomst ikke skulle findes så hastig lejlighed til deres etablissement, med mindre der kunne udfindes en udvej, så hederne uden opmåling kunne skilles fra lodsejerne...«² Herom havde Hoffman udtalt sig i *Oeconomisk Journal* for februar 1758, hvortil han henviser. Den 22. marts svarede Rentekammeret kommissærerne: »Da vi har fået nærmere underretning, at de udi vores skrivelse af 1. hujus ommeldte pfalziske bønderfolk, som skal bestå af 600 eller flere personer med det første til Jylland er forventede, så ville De, når bemeldte bønderfolk der til landet ankommer og sig melder udi Fredericia eller på andre steder, være betænkt på deres modtagelse, underbringelse og ophold. Og derefter indberetter, hvad anstalt i så måde gøres til vores nærmere efterretning.« I en anden rentekammerskrivelse af samme dato, stilet til de tre amtmænd og til kommissærerne, hedder det: »Efter indkommen skrivelse fra kommissærerne angående kolonisternes etablissement, forflegningspen-

ge, redskaber og besætning har vi til gensvar og efterretning villet meddele:

Angående proprietærernes rettigheder skulle forholdes som meddelt i kammerets skrivelse af 12. januar sidst, at den andel, som proprietærerne mente tilhørte dem, skulle kommissionen (dvs. den i 1757 nedsatte landmålingskommission, hvori de nævnte amtmænd havde sæde) – om det ikke allerede var sket – med afpæling separere fra kongens hede, hvorefter proprietærerne ved skøder og andet måtte bevise deres rettigheder. Derefter skulle den kongen tilhørende hede deles mellem de ventende 600 familier.«

Som det vil ses, var den anviste metode til en foreløbig løsning af skelproblemerne just den, som kommissionen af 3. maj 1751 havde foreslået.

Den 16. maj var kommissærerne samt Trappaud ved Havredalen på Alheden, hvor desuden de ni kolonister fra Viborg og 17 fra Frederica var mødt. Som allerede bestemt skulle der på de udsete steder afsættes seks gårde, men »kolonisterne påstod, at de endelig ville bo i én by.« Dette mente kommissærerne ikke at turde gå med til, før man havde Rentekammerets billigelse. Der ville i så fald blive tale om byer med 20–40 gårde. Kammeret svarede: »Eftersom De eragter, at kolonisternes i så måde gjorde forlangende ikke skal være til dels ugrundet, så ville De behage ved overlæg med inspektør Stiwitz, som hver dag til heden er ventende, at anlægge byerne efter kolonisternes forlangende i byer på 20–40 gårde, som de gode herrer tilligemed inspektør Stiwitz måtte eragte at være bemeldte kolonister nu og i fremtiden til nytte.«³

Resultatet blev 30 gårde i Havredal. Ved således at gøre byen fem gange så stor som oprindeligt tænkt havde man forladt det realistiske plan og foretaget et af de skæbnesvangre skridt i kolonisationens bevægede historie. Overraskelsen måtte stige yderligere, da det efter forslag fra Stiwitz blev bestemt, at der skulle bo to familier i hver gård. Denne plan fremkaldte da også protest fra kolonisterne, men forgæves.

Der synes ikke fra kommissærernes side at være ytret nogen skriftlig indsigelse imod denne groteske tilsidesættelse af deres bebyggelsesplan. Når Hoffman, som i andre situationer kunne give klare udtryk for sin mening, her synes at forholde sig mere passiv, må det skyldes, at han allerede på daværende tidspunkt med den kraftige tilstrømning af kolonister har indset det umulige i at få de mange mennesker anbragt på forsvarlig måde, hvad han jo for øvrigt lod fremgå af sine breve til Rentekammeret. Ved den stærke sammenklumpning af kolonisterne var der mulighed for en

øjeblikkelig løsning af opgaven, skønt den var uforsvarlig i det lange løb. Samtidig forudså han sikkert, at det store antal kolonister af en eller anden grund før eller siden ville blive reduceret.

Når man fra Rentekammeret så blankt accepterede de store byer, må en del af ansvaret derfor falde tilbage på kommissærerne, der ikke i rette tid og tilstrækkelig klart tog afstand fra tanken. I kammeret og blandt de kræfter, som derigennem gjorde sig gældende, burde man dog have taget mere hensyn til de foreliggende tidligere indhentede bedømmelser af eksistensmulighederne på Alheden. Nu fik de trufne afgørelser nærmest karakter af den mest åbenlyse demonstration imod alle de advarende og forsigtige vurderinger, man fra jysk side havde fremført.

Således som man opfattede det i offentligheden, hvor man endnu i maj 1760 næppe havde fuld besked om de mange kolonister, der var under opmarch, blev den projekterede by i Havredalen, 30 gårde midt i Alheden, naturligvis genstand for yderliggående skepsis, også indignation. Man forudså nemlig trækket på den kongelige kasse og dermed den enkelte borgers forøgede skattebyrde. Alt i alt var udviklingen med den skete byplanlægning ført ind på et farligt spor.

Den næste by blev Grønhøj. Da kolonisterne fik hederne forevist, havde »de Erpacher«, som der skrives, dvs. folk fra Erbach, fundet behag i heden omkring *Benslehøj* i den nordlige del af Alheden. Når kommissærerne valgte at lægge byen endnu lidt længere mod nord ved *Grønhøj*, var det muligvis for at komme nærmere Stordalen, hvor der var lidt eng, men hvor kolonisterne imidlertid ikke ville bo, skønt der her og ved Lundvad (Resenfelde) var afstukket steder til dem. De ville bo ved landevejen, så de kunne have deres agermark på den ene side af vejen og uddrift på den anden.

Den 9. juli sendte Stiwitz ekspresbud til kaptajn Kahlen, at han næste morgen kl. 7 ville behage at indfinde sig ved *Benslehøj* »neben dem Landwege« for at afstikke pladser til de foreløbige hytter. Kahlen skrev nogle dage derefter til fyrforvalter Olufsen, at han havde truffet Stiwitz ved *Benslehøj*, hvorfra de begav sig til *Grønhøj*. Her traf de en brøndgraver i færd med at grave en brønd, og Stiwitz oplyste, at denne plads var bestemt af Hoffman og Diechmann. Nu gjorde Kahlen inspektør Stiwitz opmærksom på, at jorden her omkring *Grønhøj* *ikke tilhørte kongen*, men konrektor *Jessen* i Viborg⁴.

I den store travlhed denne sommer, hvor snart kommissærerne, snart Stiwitz gav ordre, blev Kahlens oplysning i første omgang tilsyneladende

upåagtet. Efter at hytterne var rejst, og kolonisterne indfandt sig, måtte man imidlertid vente, at ejeren rørte på sig. Den 1. august skrev konrektor Jessen til Hoffman og beklagede sig over, at den anlagte koloni strakte sig ind over hans ejendom, Fallesgårde og Fløjgårds marker og heder.

Hoffman, der vel havde ansvaret for det skete, kunne henholde sig til Rentekammerets ordre af 12. januar om blot at tage af den formodede kongelige Alhede, hvad der blev nødvendigt, hvorefter det blev lodsejernes sag at fremlægge deres adkomst, hvis de følte sig gået for nær. Den samtidig omtalte afpæling var næppe heller iagttaget. Da det hævdedes, at Jessen var i besiddelse af adkomstdokumenter, som angav, at det omhandlede areal strakte sig til *Horsrøgelhøj* og dermed bekræftede hans påstand, var Hoffman bragt i en vanskelig situation, og en langvarig sag med ret interessante aspekter tog sin begyndelse.

I en skrivelse til Rentekammeret 3. august synes Hoffman at ville drage rigtigheden af Jessens skøde i tvivl, såvidt angik de nævnte gårdes rettigheder mod vest. Dette gods, som Jessen var blevet ejer af ved sit ægteskab med *Dorthea Cathr. Ostenfeld*, var 1662 købt af den i Viborgs historie velkendte borgmester *Claus Christensen* og siden ved arvegang gennem slægterne Reenberg og Ostenfeld blevet i familien. Da Claus Christensen desuden i sin tid havde været skriver for landmålingskommissionen, der i 1680erne foretog opmålingen m. v. på Viborgeggen, ville Hoffman antage, at Claus Christensen på egen hånd havde indført de angivne skelmærker, højene *Horsrøgel*, *Vinderslevhøj*, hvorved han altså skulle have lavet et svindelnummer, som nu kom for dagen og viste sig som et mærkeligt indhug i Alheden. Netop fordi de lynggroede høje alle lignede hinanden, havde det været muligt at gennemføre kuppet. Hoffman spurgte Rentekammeret, om Jessen derfor kunne tilkomme at få mere hede udlagt til Græsning og tørveskær end efter hans hartkorn. Selv syntes Hoffman det ikke.

I Rentekammeret kunne man naturligvis ikke gå ind på disse betragtninger, og når Jessen havde sit skøde, måtte det respekteres. Det kom her efter an på at få en ordening med konrektoren. Den 22. august skrev Hoffman til Jessen om sagen, og »vi forhåber, at De for billig pris samme overlader, og skulle De tillige forlange en højkongelig nåde for at gøre prisen des mere tålelig, skal vi være Dem til assistance, så vidt det står i vor magt.«⁵ Det skulle dog vise sig, at Jessen ingenlunde var indstillet på at sælge billigt. En henvendelse fra kommissærerne om at mødes med dem i Knudstrup for at drøfte sagen, besvarede Jessen 27. oktober, efter

14 dages forløb, idet han havde haft »indfaldende forretninger samt den oration, som jeg på latine efter højkongelig ordre holdt til dette jubilæum,« så han havde været forhindret ⁶. Ved en senere forhandling mellem Jessen og Stiwitz og kasserer Thestrup som repræsentanter for kommissærerne lod han sig forstå med, at han ikke ville sælge det omtvistede hedeareal for sig, men kun sammen med gårdene, og godset skulle koste 10.000 rdl. eller kongen allernådigst ville »avancere ham til et præsteembede således, at han enten måtte nyde Helliggejst i København, som nu er ledigt, eller hr. doctor *Gudme*, sognepræst til Budolfi menighed i Ålborg, måtte forflyttes til Helliggejst kald,« så Jessen kunne blive præst i Ålborg, hvor han havde sine venner ⁷. Men hvor meget han i så fald ville forlange for godset, kunne de ikke få at vide af ham, skønt forhandlingen trak ud fra kl. 2 om eftermiddagen til kl. 11 aften.

Efter en synsforretning over godset, omfattende Stanghede, Fallesgårde, Fløjgård samt Skovhuset, foretaget af Stiwitz, Thestrup og Steen Steensen på Avnsbjerg, vurderede de gårdene, hvis hartkorn var 16-2-2-0, til 50 rdl. pr. td. eller ca. 800 rdl., hvortil kom værdien af et par mindre stykker skov, der vurderedes til 2000 rdl. Synsmændene tvivlede på, at Jessen ville sælge til den pris, men kunne handelen komme i stand, ville gårdene Stanghede og Fallesgårde sagtens kunne sælges igen, mens Fløjgård og Skovhuset kunne lægges til kolonien. Herved fik disse kolonister »et skønt stykke allerede dyrket land, som kunne komme dem vel til pas, *så de ikke havde årsag at misunde dem ved Arringsvad.*« ⁸ (i Havredal).

Den 12. december skrev Hoffman til Ahlefeldt:

»Dersom Deres Excellence fandt for godt at bede, Hans Majestæt allernådigst ville give konrektor Jessen sognepræstekaldet ved Helliggejst kirke imod, at han afstår Fløjgård til Hans Majestæt for 100 rdl. (for) hver td. htk. og, at Hans Majestæt ej forlangte det øvrige, tvivler jeg på, at han tør nægte det, og så var den betydelige sag til ende, som både har gjort og vil gøre stor fortræd.«

Den 4. maj skrev Jessen til Rentekammeret og bad om en udskrift af landmålingen, idet han angav at have »en liden dispute« angående skellene mellem Fløjgård og gården Vedhoved. Lidt påfaldende måtte det være, at Jessen bad om angivelse af skellene til *alle* sider. Rentekammeret lod Hoffman udtale sig. Han ville mene, at udskriften var til brug i spørgsmålet om skellet til Alheden, hvorfor han anbefalede, at Jessen ikke fik udskriften. Men fik han den, skulle det meddeles ham, at han kun ville få tildelt hede efter htk., uanset de angivne skel. Der findes i sagens dokumenter en udskrift af landmålingsmatriklen 1688 i kopi fra Jessen. Om

der hermed er tale om den i 1761 begærede udskrift, eller om Jessen allerede forinden havde været i besiddelse af en sådan, hvad hans optræden kunne tyde på, lader sig ikke afgøre. Havde han i forvejen dokumentet, var hans begæring om en ny udskrift vel at opfatte som et forsøg på at live sagen op i forvisning om, at han ville vinde den.

I hened tre år synes sagen at have hvilet. Den 16. januar 1764 henviste Rentekammeret Jessen til at lade spørgsmålet afgøre ved lands lov og ret. I stedet tilbød han at sælge godset til kongen for 8000 rdl. Den 20. juni modtog han gennem stiftamtmand *Mathias Vilhelm Hvidtfeldt* Rentekammerets tilbud på 200 rdl. for heden, der var opmålt til at omfatte 205 tdr. land. Den 14. september henvendte Jessens svoger, *Chr. Ostenfeld*, der selv kalder sig »en gammel student« og i øvrigt forventede at blive arving efter den barnløse Jessen, sig til Rentekammeret i anledning af, at rektor *Arff* i Viborg nylig var død, og kunne Jessen få embedet mod at svare *Arff*s enke 50 rdl. i årlig pension, ville det omhandlede gods kunne fås for 4.000 rdl., hvilket beløb kommissærerne tidligere skulle have budt. Jessen blev rektor, men nogen handel blev det ikke til. Den 3. juli 1765 tog han da endelig imod de budte 200 rdl.

Ved den herefter følgende skelsætning opstod der nye vanskeligheder, som ikke kan finde omtale i denne forbindelse. Grønhøj beholdt Fløjgård Hede, og sagen viste, at selv i et tilfælde som dette, hvor den private ejendomsret utvivlsomt var gået for nær, faldt det vanskeligt for ejeren at udnytte den ved kolonisationen skabte situation til personlig fordel.

I den sydvestlige del af Alheden lå den lille by Årestrup i et dalstrøg med en bæk og lidt engdrag. Her var fire gårde, som gennem århundreder havde hørt under Avnsbjerg. Landmålingskommissionen havde i sin tid fået ordre til at medtage sådanne lokaliteter i og ved Alheden ved opmålingen, hvoraf måtte forstås, at regeringen, når kolonisationen krævede det, agtede at erhverve disse steder. Tidligt på året 1760, efter at bosættelsen i Havredalen var besluttet, var inddragelsen af Årestrup under kolonielægget blevet aktuel, og det traf sig så heldigt, at Steensen på Avnsbjerg efter kgl. resolution af 18. marts 1760 skulle indtræde i landmålingskommissionen i stedet for Hans Eilertsen Steinfeldt. Der var hermed indledt et samarbejde også mellem Steensen og kommissærerne, og i et pro memoria fra Diechmann til Moltke skrives: »Siden kancelliråd Steensen til Avnsbjerg er en brav, fornuftig mand og vil afstå Årestrup, som ligger midt i Alheden, mod, at han og tre andre brødre må alle vorde adlet, så siden Årestrup nødvendig behøves, da det ligger i hjertet af Alheden og

desuden bemeldte Steensen er medkommissær over Alheden, bor i nærværelsen og visselig kan være til megen tjeneste . . .« så henstillede Diechmann, at en sådan ordning måtte træffes.

Under kongens besøg i Kolding først i juni 1760, da majestæten sammen med Moltke havde lejlighed til at mødes med kommissærerne, blev spørgsmålet om Årestrups erhvervelse drøftet, og Diechmann fik befaling om at meddele Steensen, at hans ansøgning allernådigst var approberet af kongen, imod at denne fik Årestrup. Denne mundtlige aftale bekræftedes ved Ahlefeldts resolution af 22. juli: »at kancelliråd Steen Steensen er bevilget imod, at han uden betaling afstår og Hans Majestæt tilskøder det ham på Alheden tilhørende sted, Årestrup kaldet, det ansøgte nobilitetspatent gratis, og hvorom det kgl. danske kancelli fornøden efterretning er meddelt.«⁹

Efter en måneds forløb skriver Steensen til Hoffman, at han undrer sig over endnu ikke at have hørt fra statsminister og oversekretær i Danske Kancelli *Johan Ludvig Holstein*, »det jeg ellers havde ventet, men jeg må slutte, at det ord *gratis* fører en hoben opsættelse med sig.« I begyndelsen af september synes Steensen at have forhørt sig i Rentekammeret eller Kancelliet, hvorledes det gik med nobiliteringen, og derefter fået et svar, som nødvendiggjorde en omgående henvendelse til Hoffman om spørgsmålet. Denne skrev 22. september til Rentekammeret, at Ahlefeldt i juli havde meddelt, at Steensen samt hans tre brødre gratis måtte nobiliteres imod, at han afstod Årestrup til kongen.

»Men da bemeldte Steensen under 13 passato (dvs. forrige måned) har fået svar, at *han alene* var blevet adlet, og at Hans Majestæt så vidt har undt ham det gratis, at han ikke som sædvanlig i slige tilfælde derfor skal betale noget til gudelig brug, men at han for de på patentets udfærdigelse medgående omkostninger og lenskontorets gebyr ikke kan befries, og, at han derfor skulle gøre forskud med 200 rdl. og det øvrige, når patentet vorder udfærdiget – altså har bemeldte Steensen beklaget sig for mig, som efter Deres Excellences ordre har mæglet denne sag, at han aldrig har begæret eller ansøgt det på andre vilkår, end at hans tre andre brødre, som i krigsetaten er engagerede, derudi måtte tillige med ham nyde del deri, thi han som en landmand og alt forundt en allernådigst karakter havde liden nytte deraf. Til den ende ville jeg herved underdanigst forestille 1) at dette Årestrup, som ligger udi hjertet af Alheden og umulig kan undværes fra kolonierne, er af den betydning, at det ej kunne købes for 4.000 rdl., ja, den blotte præstetiende deraf importerer årlig over 40 rdl., som ses af indlagte; 2) Må Steensen bryde husene ned ved Årestrup og opbygge samme på en anden hede, som koster ham anseligt, for der igen at etablere beboerne, som nu er på Årestrup; 3) er manden meget villig, både har givet en plads ved Hvam til det ene teglbrænderi, har hjul-

pet os med træ og mange små behøvende ting, er desuden medkommissarius over hederne, så ifald den højkongelige nåde ikke på hans brødre blev eksterenderet, var han såre lidet tjent og i så fald ønskede helst at beholde Årestrup.

Altså indstilles: om Hans Majestæt allernådigst ville eksteredere den kgl. resolution af 22. juli a. c. (dvs. i indeværende år) derhen, at kancelliråd Steen Steensen med trende brødre, kaptajn Georg Steensen, Rasmus Steensen og Christian Steensen må vorde allernådigst nobiliteret, og at patentet uden bekostning må udfærdiges,

Herom forventes nådigst resolution, siden rugsæden nu lægges ved Årestrup for Hans Majestæts regning, og går det tilbage, er det til ubodelig skade for kolonierne og anstalter konfusion.«¹⁰

Næppe noget andet sted i Hoffmans mangfoldige breve vedrørende kolonisationen finder man billedet skarpere optrukket og tonen mere indtrængende end i dette brev. Han stiller sig helt bag Steensen i dennes utilfredshed med det foreliggende resultat, at nobiliteringen kun skulle gælde ham personlig samt, at han var blevet afkrævet 200 rdl. i forskud med udsigt til at skulle betale mere, inden sagen kom i orden. Begrebet *gratis* synes da også hermed så stærkt devalueret, at Steensen med grund måtte føle sig narret.

Ahlefeldt svarede 30. september: »... formelder herved til gensvar, at lige så lidet som min til hr. justitsråd Hoffman under 22. juli sidstleden afladte skrivelse indeholder, at Hans Majestæt allernådigst skulle have bevilget, at ikke alene kancelliråd Steensen selv, men endog hans trende brødre måtte gratis vorde nobiliterede, så lidet er det mig bekendt, at Hans Majestæt nogensinde allernådigst har akkorderet videre, end at kancelliråd Steensen for sin egen person måtte udi adelsstanden ophøjes, imod at han til højstbemeldte Hans Majestæt overlader Årestrup på Alheden uden videre betaling, og at nobilitetspatentet i sådan henseende ham gratis måtte forundes, hvorved dog ikke kan forstås de mindre omkostninger, som til patentets udfærdigelse m. v. i Det danske Kancelli sædvanlig betales«¹¹.

Sammenlignes de foran citerede skrivelser fra henholdsvis Diechmann til Moltke, udateret, men vistnok fra maj 1760, og Ahlefeldts resolution af 22. juli har begge parter ret. Blot var der indsneget sig en beklagelig misforståelse. Den mundtlige aftale mellem kongen og kommissærerne i Kolding er ukendt, men efter at Ahlefeldts resolution forelå, havde tiden været inde til en korrektion, og hermed ville Hoffmans stærke engagement i sagen have sin forklaring.

De ca. 8 tdr. hartkorn, Årestrup omfattede, kunne efter gængse priser i hedeegnene næppe vurderes højere end til 50–60 rdl. pr. td. I Rente-

kammeret kunne man ikke være ubekendt med priserne på jysk hartkorn, og Hoffmans tale om 4000 rdl. for godset måtte derfor virke urealistisk. For et adelspatent toges jo faktisk, hvad der i hvert enkelt tilfælde kunne opnås, men de 400–500 rdl., Årestrup repræsenterede, ville vel knebent nok kunne indløse ét adelspatent, mindre fire ¹².

Den mulighed, Hoffman havde antydnet, at handelen kunne gå tilbage, var kun teoretisk. I den foreliggende situation måtte Årestrup afstås, og inden udgangen af 1760 havde Steensen tilskødet kongen godset. Med beboerne havde han aftalt, at de skulle blive ved gårdene til påske 1761 og »udtære deres korn«. Steensen ville derefter anvise dem andre steder til beboelse.

Skygge Hede i Torning og Kragelund sogne dannede en fortsættelse af Alheden mod syd, et vidtstrakt hedeareal, hvortil sluttede sig *Gråmose*, der 1760 skulle være ca. 1 mil lang og halvt så bred. Også her var der tale om kongelig ejendom hørende under vildtbanen.

I de første bosættelsesplaner havde man ikke tænkt på *Skygge Hede*, idet jordbunden her var ringe, dels lavtliggende, dels sandflugthærgt. Da det viste sig nødvendigt at skaffe mere plads til kolonisterne, måtte denne hede dog også komme i betragtning, og under den foran omtalte præsentationsrejse i maj 1760 beså man også *Skygge Hede*. En enkelt af kolonisternes repræsentanter syntes om egnen ved *Gråmose*, og det blev besluttet at lægge 40 gårde i *Skygge Hede*.

Mølleren i Klode Mølle, *Cynde Schmidt*, blev siden anmodet om i samråd med kolonisterne at se nærmere på, hvor gårdene kunne placeres. Den 13. juli skriver han til Hoffman: »I dag har jeg været med de ni kolonister og beset både *Skygge* og *Gråmose Hede*, hvoraf den sidste fandt bedst approbation, som i sig selv er sandhed og i mine tanker plads nok for henved 20 familier, når samme (pladsen) bliver nøje iagttaget, og enhver sig dog rigelig kan ernære. *Skygge Hede* fandtes ej af den bonitet, dog således, at en del kan der og blive vel placeret. Når justitsråden giver vores fattige egn den ære af hans nærværelse, ønskede jeg mig den ære at tale et par ord med Deres velbårenhed, som her ej kan betros pennen. Folkene er vel fornøjede og vil håbe næst Gud at blive mere, den nådige Gud lægge selv et velsignet Amen hertil!!! ¹³. Dette fromme ønske såvel som *Cynde Schmidts* ønske om at tale personlig med Hoffman turde måske udtrykke en vis skepsis over for bebyggelsen i disse golde egne, hvor kolonisterne havde udpeget de mindst egnede steder til placering af byerne *Frederiksdal* og *Frederiksmose*, hver med 15 gårde.

Ved *Engesvang*, som dengang hørte til Kragelund sogn, fandtes: »På den vestre side ved enden af Søren Pedersens gård . . . rudera af en kirke, som i den sorte pest er ødelagt; på den nordre side er en stor plan, vel af en mils distance, som er en hede, der er udlagt til byens græsning.« Men da denne hede måtte antages at tilhøre kongen, havde Hoffman under sin hederejse 1757 noteret også denne mulighed for kolonisation, »siden jorden er temmelig god«. Nu blev det bestemt at lægge en mindre by med ni gårde ved Gammel Engesvang, der fik navnet *Julianehede*.

I Bording sogns sydligste del lå *Harbo Hede*, ligeledes under vildtbanen. »Heden er over 1½ mil lang og 1½ mil bred«, bemærker Hoffman, men der fandtes her en del enestegårde. En af disse var *Sigten* i Bording sogn. Hoffman foreslog, at denne gård købtes, så der kunne blive et koloni-anlæg i Harbo Hede. Den 26. august meddelte Ahlefeldt, at *Sigten* måtte købes »efter billigst mulig accord«. Gården, der havde 4-5-0-0 hartkorn, og hvis bygninger var gamle, erhvervedes da for 150 rdl. Den her anlagte by bestod af 10 gårde og kaldtes siden *Christianshede*¹⁴.

Da Hoffman 1757 havde set *Randbøl Hede*, var hans indtryk, at »denne hede er vel mere bebygget, end man havde forestillet sig, dog har hvert sted en utrolig stor strækning.« Dette var dog næppe alene grunden til, at *Randbøl Hede* ikke toges i betragtning ved den første planlægning. Denne hede lå ikke under vildtbanen, og af ødeblevne gårde og steder, der måtte regnes for kgl. ejendom, fik Hoffman forevist fem, men disse ødegårdes tilliggende var taget i brug af andre.

Blandt kolonisterne, som i vinteren og foråret 1760 var indkvarteret i Fredericia og Kolding, var der mange, som benyttede lejligheden til at se sig om i egnen. Nogle var vel også nået til Alheden, som man ikke fandt tiltrækkende. Derimod fremkom der stærke ønsker om at blive bosat på *Randbøl Hede*. Den 9. juni skrev Hoffman til amtmand *Bülow* i Kolding: »Da Hans Majestæt allernådigst har tilladt de herværende kolonister, at de må opsøge sig det bedste af hederne til beboelse, og de idelig foregiver, at der findes et stort stykke af *Randbøl Hede*, der tilhører Hans Majestæt, som de gerne vil have . . .

Endskønt os ikke er bekendt, at der findes mere end tre øde steder i samme hede, der tilhører Hans Majestæt, må vi da ydmygt bede, at Deres Ex. gunstigt ville lade føje den anstalt, at nærværende kolonister, som er udsendte, må vorde bemeldte hede overalt anvist, hvad der tilhører Hans Majestæt, og hvad der tilhører lodsejerne, på det vi ej skal overløbe Hans Majestæt med ansøgninger.« Herpå svarede *Bülow*: »I året

1756 har jeg efterset hederne her udi amtet, men hverken i Randbøl Hede eller andensteds forefundet noget, som ikke påstås af de tilgrænsende proprietærer at høre dem til.« Han tvivlede dog på, at de pågældende havde nogen adkomst til hederne, og foreslog, at landmålingsprotokollerne for Randbøl sogn og de til heden grænsende byer fremskaffedes.

Om forevisningen skriver birkedommer *Sonnin*, Kolding, til Hoffman: »Den lyst at se Randbøl Hede har kolonisterne fået styret. De af dem, som er så bange for at bo adspredte, vil nu venteligen des villigere drage til Alheden, helst om de kan få så store byer, som de lyster. Til det, som kan opdyrkes her i amtet, findes nu adskillige liebhavere af vore egne folk.«¹⁵

Den 25. juni var Hoffman, Diechmann, amtmand Bülow og amtsforvalter Møller på Randbøl Hede, hvor de mødtes med lodsejerne for at finde ud af, hvad der måtte tilhøre kongen. Resultatet blev som ventet. »Det er umuligt at få noget af betydning derfra udlagt til kolonisterne, om end samme hede skulle på ny opmåles, og enhver efter sit hartkorn takseres, andet end formodentlig et par steder, som kunne tilhøre Hs. Majst., hvilket dog ville blive af så ringe betydning, at opmålingen kunne koste 10 gange mere end ejendommene er værd, og da henimod 40 familier, hvoraf 19 katolske, som ej er at overtale til at bo i Alheden eller de andre heder, ser vi ingen anden udvej til at få kolonisterne etablerede i Randbøl Hede, med mindre Hans Majestæt der fandt for godt at købe følgende tre steder:

1. Skjoldbjerg, som har en stor strækning og ejendom på 3-1-1-0 htk., er en god gård med to aparte huse, som kan fås af ejeren, en smed, for 300 rdl., imod at han og barn og husfolk nyder fripas, samt det såede korn, redskaber, besætning og effekter, flytter til påske og får den rugsæd, som skal lægges til Martini (11. nov.), betalt.
2. Knurborg på 2-0-2-0 htk., er to gårde vel bebygget med et lidet teglværk anlagt. Her er en overmåde stor strækning af ejendom. Samme kan fås af hr. *Linde* til Engelsholm for 300 rdl., dog at besidderne forbliver der til påske, nyder afgrøden, besætning, redskaber og effekter.

Skal disse to steder købes, formener vi, at vel en del familier der kan bo, og husene er næsten pengene værd, og ejendommene kan meget forbedres ved flere beboere. Men som ejerne, hr. *Linde* til Engelsholm og bemeldte smed, hellere vil beholde end sælge, og vi har forpligtet os til med aller-

første af forskaffe allernådigst resolution, så må vi underdanigst og ydmygt udbede os samme.« Kommissærerne tilføjer, at de katolske kolonister havde valgt Randbøl Hede, fordi de der havde nærmere til de katolske kirker i Kolding og Fredericia.

Det må dog antages, at beslutningen om at anbringe kolonister på Randbøl Hede var taget, forinden disse oplysninger afsendtes til Moltke; formodentlig var det sket under mødet i Kolding. Allerede 20. juni skrev Ahlefeldt fra Rendsborg til Hoffman om, at der skulle 30 familier til Randbøl, og amtmand Bülow og jægermester *v. d. Licht* skulle sørge for, at der blev rejst 30 hytter til dem.

De nævnte steder Skjoldbjerg og Knurborg i Vorbasse sogn måtte kommissærerne have ment var utilstrækkelige, idet man måtte regne med at skulle bosætte betydelig flere end de ovenfor nævnte 30 familier. Kommissærerne synes derfor at have haft opmærksomheden henvendt på gården *Rygbjerg* i Randbøl sogn. De henvendte sig til ejeren, *Christen Linde* på Engelsholm, om køb af gården. Han svarede: »Da jeg er ene ejer såvel af Randbøl kirke som do. sogn, undtagen en liden by, kaldet Almstok, som jeg tillige har søgt at få og forventer at bekomme, hvorfor jeg ikke gerne vil af med Rygbjerg. Men da det er Hans Majestæts vilje . . . så overlades alleru. bemeldte Rygbjerg, htk. 6-3-0-0, til Hans Majestæt tillige med forhen akkorderede Knurborg, 4-0-2-0, udi det håb, at Hans Majestæt igen vil overlade tre gårde af ryttergodset udi Ødsted, Høllund kaldet, som er beliggende tæt ind på mit gods og især ved siden af den af mig opbygte kobber-, høle- og sømfabrik, og hvilken by jeg særdeles behøver og kan være tjent med, da på hvad konditioner Hans Majestæt allernådigst fandt for godt, enten htk. mod htk., eller Hans Majestæt ville anslå htk. til penge og derefter da ske ækvivalent.

P. S. Thi tage imod penge og siden at sætte lige så mange til på beboerne igen, inden jeg kunne få dem andensted placeret, dermed kan jeg ej være tjent.«¹⁶

Ahlefeldt havde resolveret, at gårdene skulle købes, dog med den sædvanlige påmindelse »mod ejerne at trykke den billigste akkord«. Med Skjoldbjerg og Knurborg var sagen for så vidt klar, som priserne var aftalt. Dog måtte Diechmann meddele, at ejeren af Skjoldbjerg, da han sammen med nogle kolonister ville bese gården, havde villet jage kolonisterne bort . . . Vanskeligere tegnede det sig med Rygbjerg. Efter Lindes forlangende om at få de tre gårde af ryttergodset i bytte havde man indhentet amtmandens og regimentskriver Seest' erklæringer, som gik ud på, at skulle de

tre Høllund-gårde afstås, var ryttergodset ruineret. Man havde ladet gårdene taksere. Mens ryttergårdene kunne ansættes til 100 à 115 rdl. pr. td. hkt., sattes Knurborg og Rygbjerg kun til 50 rdl. pr. td. htk., hvilket Linde var meget utilfreds med. »Men får vi ikke Rygbjerg og Skjoldbjerg, bliver vi ilde farne«, skriver Diechmann til Hoffman. Man var nu først i august, og de første 20 hytter kunne hver dag ventes opsat ved Knurborg, hvortil de katolske kolonister fra Fredericia og Kolding, ialt 18 familier, skulle befordres 18. august. Kommissærerne foreslog, at man i stedet for Rygbjerg købte endnu to gårde i Vorbasse sogn, *Slauggård* og *Østervig*. Rentekammeret havde intet herimod, men af grunde, som ikke findes oplyst, måtte denne plan opgives.

I oktober forelå et tilbud fra Linde. Herom skriver Ahlefeldt 11. oktober til kommissærerne: »at hr. Christen Linde vil afstå det ham tilhørende sted i Randbøl Hede, Rygbjerg kaldet, at htk. 6.3.0.0, for 100 rdl. pr. td., hvorfor han dog tillige forlanger forsikring, at han efterdags må være befriet for chikane, ulejlighed og udgift, som Høllunds beboere på Kolding rytterdistrikt hidtil skal have påført ham for (ved) vandets opstemmelse på deres enge ved hans kobber- og høllefabrik. Hvad nu de forlangte 100 rdl. pr. td. htk. angår, da omendskønt denne pris er anselig høj i proportion af, hvad for jordegods i Jylland almindelig betales, så dog, siden Du [vel Hoffman] derhos fremdeles ligesom forhen melder, at fornævnte sted ligger just i centrum af den største og bedste plaine af Randbøl Hede og i den henseende ikke kan undværes . . . får vel samme med de forlangte 100 rdl. pr. td. hkt. til bemeldte Christen Linde betales.« Ligeledes gentager Ahlefeldt, at han billiger købet af Knurborg. Med hensyn til Lindes videre forlangende bemærkes, at såfremt han havde noget udestående med Høllunds beboere, »findes der lettelige veje til sådant ved lovlig omgang at rette«.

Endnu stod dog tilbage, at Rygbjergs beboere var uvillige til at fraflytte gården, idet de havde boet her længe, havde forbedret gården meget og havde fæstebrev lydende for livstid – og nu var udsagt til at flytte til 1. maj 1761. De to beboere skrev 21. marts 1761 til kongen og beklagede sig over deres skæbne. Den 16. maj 1761 indvilligede Ahlefeldt i, at Rygbjergfolkene fik lov hver at medtage seks fag af deres våningshuse, imod at Linde gav dem træ til andre seks fag.

Skjoldbjerg kom til at koste 360 rdl., Knurborg 300 rdl., og med Rygbjerg afstået for 637 rdl. 3 mark kom Christen Linde til at stå som den nabolodsejer, der kunne notere sig den største personlige fordel af kolonisa-

tionen. På de tre steder opførtes henholdsvis *Moltkenberg* med 13 gårde, *Frederiksnåde* med 10¹/₂ gårde, og *Frederikshåb* med 20 gårde.

Det under kolonierne inddragne areal omfattede efter den senere gennemførte opmåling:

Alheden med tilstødende heder	16.057 ha
Gården <i>Nørlund</i> med teglværket Frederiksværk, Bording sogn	196 ha
Randbøl Hede	5.023 ha
	<hr/>
	21.276 ha

I løbet af året 1760 fremkom flere forslag til en forøgelse af koloniarea-
lerne. Gården *Sejbæk* i Daugbjerg sogn foresloges af Joh. Gottfried Erich-
sen købt til Alhedekolonien, ligeledes *Skræ by* i Torning sogn, som han
mente kunne fås gratis af J. Friedenrich, Palstrup, hvis kongen begærede
byen. »Bønderne skal være meget forarmede, husene forfaldne og de fle-
ste bæster borte.« En temmelig optimistisk betragtning, som ikke ses at have
vakt videre opmærksomhed. Hoffman foreslog, da der 5. januar 1761 skulle
holdes auktion over en del gods tilhørende Engelsholm, at *Liegård* i Egtved
sogn købtes til Randbøl kolonierne. Særlig fremhævede han, at der til
gården hørte god engbund, som kolonisterne hårdt behøvede. Men den
kunne næppe købes for 500 rdl., og Ahlefeldt fandt, at denne pris var alt
for høj, og da erhvervelsen ikke var uomgængelig nødvendig, »finder jeg
ikke derudi at kunne entres.« Da kommissærerne 1762 foreslog køb
af gården *Lille Almstok* i Vorbasse sogn for efter kolonisternes ønske at
lægge den under Moltkenberg, blev også dette afslået. Købet af gården
Nørlund i Bording sogn skete under særlige omstændigheder, hvorom i det
følgende.

I afvisningen af disse forslag om tilkøb af gårde var Rentekammeret
således konsekvent. Det kunne skyldes simple sparsommelighedshensyn,
men det kan ikke overses, at kammeret i højere grad end forslagstillerne
holdt opmærksomheden rettet mod det principielle i hele sagen, at kolo-
nisterne skulle opdyrke hederne og ikke beslaglægge bestående landbrugs-
areal. Samtidig fremgår det jo klart, at udviklingen rent geografisk tog
form fra dag til dag, presset frem af den strenge nødvendighed.

Amtmand *Hauch* i Dueholm amt havde 4. juli indgivet en specifikation
over øde hartkorn i sit amt. Han opgjorde dette til 71.6.2.2., som skulle
tilhøre kongen, og hvorpå der kunne anbringes 32 familier. »Men da mig
er befalet at give forslag, hvorledes endnu kunne forskaffes lejlighed i be-

meldte amt til 43 familier, så ved jeg dertil ingen anden råd, end om det måtte behage Hans Majestæt at *købe* Mollerup sogn samt Vils by med i alt 87.1.2.1.« Hauch mente, at når lodsejeren måtte beholde beboerne og besætningerne, kunne dette gods (i Mors søndre herred) nok fås for 25 rdl. pr. td. htk. Selv var han ejer af 30 tdr. htk. af godset med tre gårde, hvoraf den ene kunne indrettes som præstegård og en anden til degnebolig. Kirken i Mollerup skulle følge med i handelen, og præsten, hr. *Smith*, der boede i nabosognet Frøslev, måtte i givet fald forflyttes, men dette ville efter amtmandens mening ikke være nogen større hindring.

Det ser ud, som om denne forhandling er sket ved direkte kontakt mellem Hauch og Rentekammeret, altså *uden om* kommissærerne. I en senere skrivelse nævner han, at kongen skulle have approberet købet af Mollerup sogn m. v., men når planen alligevel ikke førtes videre, skyldtes det rimeligvis, at Hoffman tog afstand fra forslaget under henvisning til det uheldige i, at kolonisterne, de førstnævnte 32 familier, kom til at bo spredt på det øde gods blandt danske. Hermed synes motiveringen for købet af Mollerup sogn at være bortfaldet ¹⁷.

Byggeri

I de 1723 og 1751 udgivne forordninger om nybyggeri på heden såvel som i Moritz's første hvervningsplakat af 1759 siges der intet om, at den danske regering ville bygge huse til kolonisterne. Selv om der i de forudgående teoretiske betragtninger over hedens »opbyggelse«, således Ludvig Kahlens, forudsattes, at der blev bygget gårde til kolonisterne, var boligproblemet næppe i første omgang taget i tilbørlig betragtning. Tilsyneladende havde man tænkt sig nybyggeriet udviklet gennem et første primitivt stadium, hvorefter kolonisterne ved egen hjælp måtte forbedre deres boliger, når det efterhånden blev muligt. Med den foran omtalte Skåphusplan tog Hoffman dog tydeligt afstand fra tanken om, at kolonisterne på dette punkt skulle klare sig selv. Det ville være yderst vanskeligt at fastholde udenlandske indvandrere uden at kunne tilbyde dem tag over hovedet, ligesom det måtte skønnes uforsvarligt at udlevere kolonisterne de nødvendige husdyr og effekter, før der var tilvejebragt husly.

Efter at det, som før omtalt, havde vist sig umuligt at få kolonisterne indkvarteret hos omegnens bønder, stod det klart, at man snarest muligt måtte i gang med byggeriet.

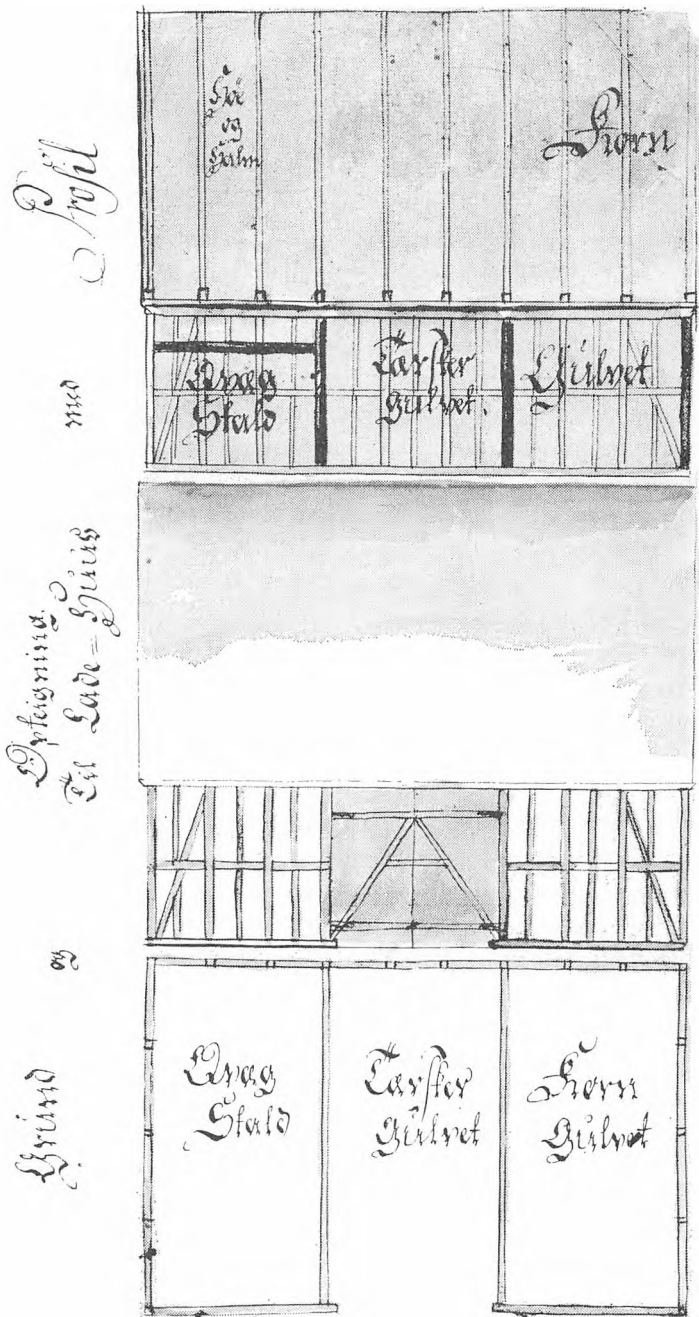
Den 27. nov. 1759 beordrede Rentekammeret, at der skulle opføres ni gårde til de først ankomne familier på det sted i Alheden, de havde udset sig. Forinden havde kommissærerne indsendt to sæt tegninger og overslag, det ene udført efter pfalsisk byggemåde, det andet efter »den her på landet brugelige måde.« Selv synes kommissærerne at have anbefalet det sidste projekt, hvilket kunne have flere grunde. Rentekammeret bifaldt den jyske byggemåde, hvorefter der til hver gård skulle opføres 10 fag våningshus og 15 fag stald og lade. Husene skulle have skrå gavle, tækkes med lyng og mønnes med tørv. Stolperne (bindingsværk) skulle sættes på sten uden ledere. Imellem træet skulle sættes enten skrålægter eller kløvet bøg, 6 staver i hver væg, både oven og neden, hvor der skulle *klines*. Stuehusene skulle være færdige inden 1. juni og udhusene inden 1. september 1760. Med bindingsværk af eg og tagværk af fyr ville materialerne til hver gård efter overslaget koste 262 rdl. samt 31 rdl. i arbejdsløn. Skulle derimod

gårdene opføres efter pfalzisk skik, »således som de hidkomne pfalziske bønder udbeder sig samme oprejst og indrettet,« ville hver gård koste 332 rdl. ¹

Den 14. januar 1760 holdtes i Knudstrup Kro licitation over arbejdet. Hoffman var ikke til stede, idet han og Diechmann ikke ville rejse den lange vej i »vinters hjerte«, men bad Trappaud om at skaffe en fuldmægtig for dem, som de ville betale af egen pung. Som liebhavere var mødt kancelliråd Steensen, Avnsbjerg, bygmester Abildskov, Viborg, skrædder Krop, Viborg, i kompagni med en klejnsmed sammested. Imidlertid fremkom ingen af disse med noget bud. Steensen lod dog forstå, at han måske ville påtage sig en del af byggeriet, men ville sende sit tilbud til Hoffman.

Få dage efter kom der besked fra Rentekammeret, at der skulle bygges 37 gårde i alt. Ordren gik til stiftamtmand v. Heinen i Viborg, som uheldigvis var på rejse, og sagen forsinkedes herved ca. 1½ måned, inden man 26. februar 1760 kunne samles til møde, hvor der, som nævnt, blev truffet bestemmelse om at opføre interimistiske hytter. Disse rejstes af birkevindfælder, der hentedes i Hårup skov.

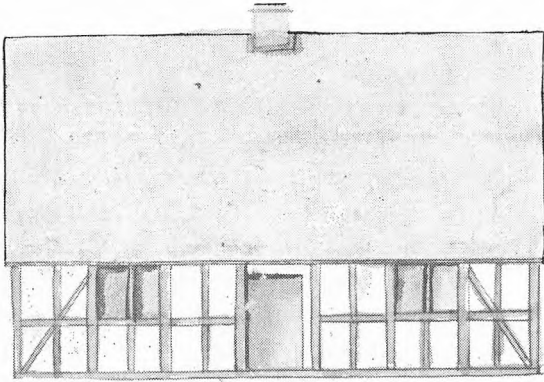
Efter den store udvidelse af byggeprogrammet kunne der ikke længer være tale om at bortlicitere byggeriet. Regeringen måtte selv tage affære, foreløbig med at skaffe de nødvendige materialer: grundsten, ler, tømmer og træ samt lyng til tag. På selve Alheden fandtes hverken sten eller ler af betydning, og Trappaud måtte derfor rette henvendelse til egnens herremænd for at skaffe disse materialer. Schinkel på Hald mente ikke at have flere sten, end hans bønder havde behov til gærder o. l. Dog skulle han til den forestående landmåling, hvorom han udbad sig betids underretning, nok sørge for de nødvendige skelsten at sætte mellem hans enemærker og Alheden. Friedenreich, der ejede Palstrup og Kærsholm (Torning sogn), vidste ikke rigtigt, om han havde sten og ler at undvære, da bønderne på godset også skulle bruge en del hvert år til deres fornødenhed; men kunne der blive noget til overs, stillede han det gerne til rådighed. Steensen på Avnsbjerg svarede uden forbehold, at han, så vidt det var ham muligt, gerne stillede de ønskede materialer til rådighed. Trauppaud bemærker i en kommentar til de indkomne svar, at Steensen jo altid havde været en facil mand, mens de to andre havde fulgt deres sædvanlige natur, hvortil de havde mindst årsag. »Thi ved Sjørup by (Schinkels gods) ligger så mange sten i en dyng, at 50 vogne ikke skulle køre dem bort på én gang, og jeg tror, de har ligget der i over 100 år.« På Friedenreichs gods i Skræ var der så mange sten i jorden, at bønderne ikke kunne pløje for dem.

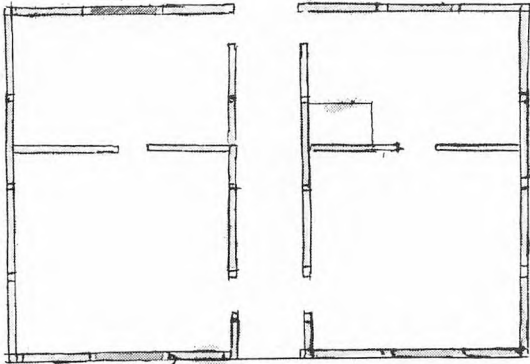
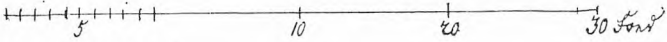
Denne »optegning«, signeret A. Diechmann, viser kommissærernes forslag til bygninger for kolonisterne, opført efter jysk byggemåde. Vånings- eller beboelsehuset indeholdt ca. 40 m², fordelt på 10 fag. Lade- eller udhuset, der omfattede et lille rum til stald for kvæget, udgjorde 15 fag. De 25 fag bygning, der var tiltænkt kolonisterne,

Litr. A

De
Lid
Døren
Lid
Lid

Grund
og
Eftersyn

Fredericia den 10de Decembr. 1759

A. Beckmann

synes at have været noget mindre end f. eks. bøndergårdene i Vium sogn, hvor en gård, i følge Niels Blicher, kunne bestå af 3-4 bygninger, omfattende 30-40 fag.

Tegningen blev dog, så vidt ses, ikke benyttet.

Trappaud foreslog da, at der ved en kongelig resolution blev givet anvisning på at tage materialerne, hvor de fandtes i Alhedens nærhed, »thi ejerne fører sig dem dog ej til nytte, men alene sigter til at hindre det begyndte store værk.«² Ikke længe efter fik lodsejerne en skrivelse fra Rentekammeret, at materialerne skulle tages, hvor de fandtes, når det kunne ske uden skade³.

Rentekammeret havde 9. febr. 1760 henvendt sig til overjægermester *O. C. Gram*, om det nødvendige egetømmer til de planlagte 37 gårde »uden synderlig skade for Hs. Majst.s skove i Silkeborg amt kunne være at udvise.« Gram havde skrevet til jægermester *Knud Trolle*, Møllerup Hovedgård, der indhentede oplysning hos overførster, major *Pultz* i Skanderborg. Han erklærede, at træet ikke kunne udvises »uden Hans Majestæts skoves totale ruin.« Dog kunne »noget lidet egetræ af udgåede ege og afblæste stumper erlanges.« Men da mange af træerne i Silkeborgskovene var »meget falske«, dvs. uden kær, måtte man regne med, at mange træer måtte fældes uden at kunne bruges. Altså burde efter overførsterens mening »mere henses til skovenes skånsel for udvisning end Hans Majestæts kasse at befries for udgift i dette tilfælde. Thi hvad afgang kassen dermed måtte tilføjes kan i hast igen oprettes, men derimod kan så mange træer, som til en så anselig og betydelig udvisning erfordres, udi nogle hundrede, ja, fast ikke i de første 1000 år blive igen bragt til nogen fuldkommen vækst.«⁴

Altimens var der kommet et par nye indslag i byggeplanerne. Der måtte nu regnes med ikke 37 familier, men 230. Den nys udsendte inspektør *Stiwitz*, der skulle tilse byggeriet, havde indledt sin opgave med selv at lave tegning til gårdene.

Skønt kommissærernes tegning til gårdene i første omgang var godkendt af Rentekammeret, blev denne snart forkastet, og 12. dec. 1759 havde kongen resolveret, at husene skulle opføres efter pfalzisk byggeskik, som kolonisterne ønskede det⁵. Det var dog stadig kommissærernes udkast, man henholdt sig til, indtil *Stiwitz* præsenterede sin tegning. I skrivelse af 28. marts 1760 kom *Hoffman* ind på de foreliggende problemer i byggesagen. Han foreslog, at man opførte gårdene udelukkende af fyr »thi hvad vanskelighed det har mødt alene at få træ til hytter, har vi allerede erfaret.« Om *Stiwitz's* forslag bemærkes, at hver gård efter dette ville blive 28 rdl. dyrere.

Herefter blev det besluttet at købe det påkrævede fyrømmer i Norge og føre det til Fredericia og Horsens. Købet skete dog gennem de to ansete

Fredericia-købmandshuse *Richter Thomsen* og *Bertel Johansen Bruun*. Fra oplagspladserne førtes tømmeret til de første gårde til Randers, hvor tømmermester Christen Andersen, Enslev, i følge kontrakt af 14. maj 1760 havde påtaget sig hugningen.

Den 6. juni d. a. var kommissærerne i Kolding, hvor også Ahlefeldt var til stede, og bl. a. var selvfølgelig byggeriet under drøftelse. Stiwitz's projekt synes at have vakt opmærksomhed, ikke mindst hos Ahlefeldt. Den væsentligste forskel fra det allerede approberede var, at der i Stiwitz's gård blev plads til to familier, hvad man med tilfredshed hæftede sig ved. Trappauds tilslutning savnedes dog åbenbart, hvilket fremgår af hans brev 26. juni til Ahlefeldt. Heri beklager han sig over, at han først efter Ahlefeldts afrejse fra Kolding af Hoffman og Diechmann fik overrakt Stiwitz's tegning med opfordring til at se på den, »men før jeg kunne få tid til samme at efterse og sende min betænkning derover, må jeg uformodentlig fornemme, at velbemeldte justitsråd de Hoffman og kancelliråd Diechmann, endog mens vi var udi Kolding samlede, uden for mig at lade sig mærke ét ord dermed, har derpå søgt allernådigst approbation, som og under 11. hujus er erhholdet.«⁶ Trappaud henviser til, at han af kongen var befaleet at tiltræde kommissionen med særligt henblik på byggeriet. »Jeg kan ikke nægte, at det ved første øjekast faldt mig helt forunderlig at se en bygning, hvorudi for en hel familie var ej uden ét eneste vindue, men ved nøjere examination funden derved mange andre fejl, således, at jeg må befrygte, at dersom bygningerne efter denne tegning skal opføres, Deres Majestæt da altfor sildig vil se misfornøjelsen og tabet deraf.« Trappaud slutter sit brev med en anmodning om, såfremt Hoffman og Diechmann fremtidig indgav noget skriftligt angående bygningsvæsenet på Alheden, at han måtte få det til erklæring. At den skete forbigåelse siden kom til at belaste forholdet mellem Trappaud og hans medarbejdere ved byggeriet, særlig Stiwitz, kunne ikke undre.

Ved et møde 5. juli i Klode Mølle, hvor kommissærerne og Ahlefeldt var forsamlet, blev besluttet, at gårdene skulle bygges efter Stiwitz's plan, dog måtte de første planlagte 37 gårde, hvortil tømmeret allerede var under arbejde, opføres efter kommissærernes udkast, men dog indrettes til to familier.

I det halve år, der var gået med drøftelser og planlægning, havde byggeprogrammet ændret sig betydeligt. Fra de først planlagte ni gårde var antallet nu blevet svimlende stort; hvor mange gårde, der skulle bygges, var foreløbig et åbent spørgsmål, afhængigt af, hvor mange kolonister der

meldte sig. Mens der i det første udkast var regnet med en gårdtype i nær overensstemmelse med den almindelige jyske, bindingsværk med krumt egetømmer, stavre og lerklining, var de gårde, som man efterhånden kunne forestille sig, betydeligt forbedrede. Anvendelsen af fyr betød et mere regelret bindingsværk, og i stedet for stavre og lerklining skulle væggene opmures af brændt teglsten, hvilket formodentlig var efter Stiwitz's plan. Et sådant byggeri blev vel dyrere end det gammeldags, men det var mere rationelt, og det kom jo nu an på at få sagerne fra hånden. Til gengæld fik kongen eller staten med sådanne velbyggede gårde et virkeligt aktiv ved investeringen.

Fremskaffelse af de nødvendige teglsten krævede anlæg af *teglværker*, og hermed havde man et nyt problem inde på livet. Dette fik dog en iøjnefaldende resolut løsning, hvilket skyldtes en mand uden for kommissærernes kreds, *Joh. Gottfried Erichsen*. Han, der var læge, sad som leder af et salpeterværk ved Frederiksborg, da han 1760 fik kongelig ordre til at rejse til Jylland for at foretage jordbundsundersøgelser i hedeegnene med henblik på kolonisationen. Den 17. maj ankom Erichsen til Fredericia og fortsatte næste dag til hederne, »hvor jeg forblev i seks dage . . . og rejste alle vegne omkring på hederne, hvilke jeg da fandt af følgende beskaffenhed . . . Alheden var til dels »god kornland«, osv., men undersøgelserne synes ikke at have fået nævneværdig betydning⁷. Derimod toges hans praktiske sans i brug ved anlæg af teglværkerne.

Det var besluttet at anlægge to værker, det ene i Skræ og det andet i Hvam, begge nærmest muligt Alheden. »Den eneste bekostning, som er ved et teglværks anlæggelse på min facon, skriver Erichsen 4. juli 1760 til Rentekammeret, består i en tegllades opbygning og nogle få og ringe redskabers og tvende gamle hestes anskaffelse; en ringe faldovn, som graves i en bakke, kommer slet ikke i konsideration betræffendes omkostningerne . . . Får jeg kun tømmer til laden og er *aldrig pengeløs*, så håber jeg underdanigst at præstere i år og næste år så mange mursten, som behøves.« Inden juli måneds udgang var begge værkerne i gang, og snart var de første sten færdige, skønt sommeren 1760 var usædvanlig regnfuld. Alt i alt kom teglværkerne til at fungere fuldt tilfredsstillende, skønt det kunne knibe med at præstere sten nok, da byggeriet var på sit højeste. Allerede 14. august overdrog Erichsen teglværkerne til Thestrup, hvorefter han fik opgaver ved kolonisationen i Slesvig og Holsten.

Først i august 1760 kunne Trappaud lade de første otte huse, dvs. tømmeret til disse, føre fra Randers til Havredal, hvor der skulle bygges 30

gårde. Grundstenene var i forvejen tilført fra Sjørup »med besværing«, som Hoffman skriver. Efter en formodentlig ret hurtig rejsning af tømerværket fulgte efter tidens fremgangsmåde husenes tækning med lyng. Steen Steensen, Avnsbjerg, der var kommet med i kommissionsarbejdet, fik overdraget at skaffe tækkelyng. Han forsøgte på sit gods at skaffe folk til lyngplukningen, men da husmænd og daglejere allerede var beskæftiget ved teglværkerne og med at skære tørv til disse, ville ingen plukke lyng, da der ikke kunne tjenes så meget ved dette arbejde. »Jeg må altså ugerne frasige mig kommissionen, hvori jeg ikke ventede mig denne vanskelighed skulle møde. Dersom kolonisterne under anførsel og tilsyn i begyndelsen ikke kan tilholdes selv at plukke noget, da der hos dem selv findes den bedste tækkelyng, ved jeg ikke endnu andet anslag at gøre til det behøvede store kvantum, der ellers ikke så hastigt vil fås«, skriver Steensen.

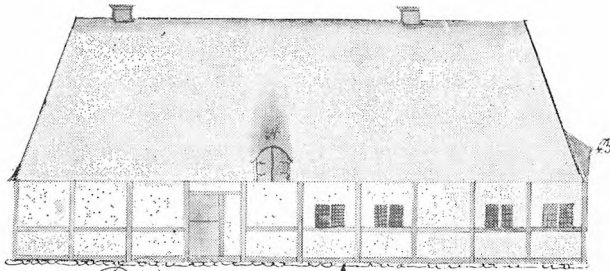
Han berører med dette forslag spørgsmålet om, hvorvidt kolonisterne kunne forlanges til at hjælpe med ved byggeriet. Herom findes ingen vidnesbyrd. Rimeligvis har der været en almindelig interesse blandt kolonisterne for at få husene beboelige, så man inden vinteren kunne forlade de simple jordhytter, og mange har sikkert gået håndværkerne til hånde efter evne. Dog kunne det tyde på, at kolonisterne fra første færd har indtaget det principielle standpunkt, at byggeriet ikke var deres sag, hvorfor de i højere grad beskæftigede sig med haveanlæg og opbrydning af hedejorden. På grund af byggeriets store og stadig voksende omfang kom det i almindelighed til at knibe med den planmæssige gennemførelse, og det kan fastslås, at de halvfærdige huse på et tidligt tidspunkt blev årsag til utilfredshed blandt kolonisterne.

En opgørelse, dateret 10. dec. 1760, viser, hvor langt man da var nået med byggeriet; der er tale om beboelseshuse:

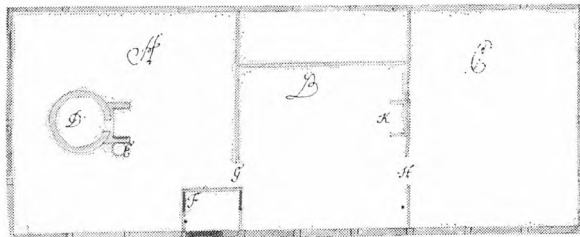
	Planlagt opført	Heraf rejst	Heraf beboelige
Havredal	30	25	14
Grønhøj	30	15	8
Frederiksmose	15	10	2
Frederiksdal	15	15	3
Christianshede	10	10	1
	100	75	28 ⁸

Ved beboelige huse forstås, at disse var forsynet med skorsten. Den stærkt varierende færdiggørelse fra by til by gav anledning til indbyrdes misundelse blandt kolonisterne; efterhånden som vinteren nærmede sig, blev

No. I

Opførelse paa Vaaningshuuset
A En Aarst til Lyorning paa Loftet
B En Dito paa Sømaa Gulden

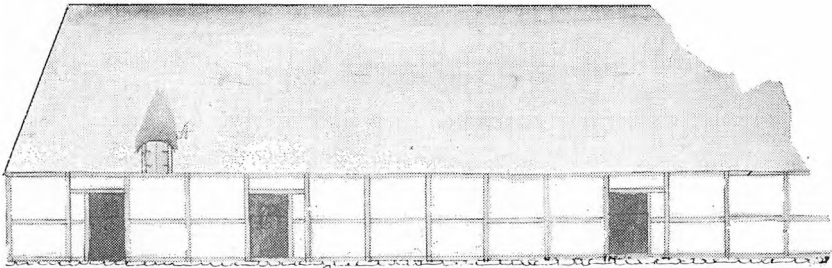

Grund Tegning paa Vaaningshuuset bestaende af 10 Fag.

1 2 3 4 5 10 15 Ellen

- A, Brøgers og Bøgers
- B, Middelste Stue hvor udi man indrettes til Senge og et lidet Spise Kammer
- C, Den fornemste Stue hvorudi de kan indrette deres Boesæde
- D, Om og Skaarsteens i Brøgerset
- E, Der kan være forlygthed af indmødre en Brøgersstuel
- F, En Forstue hvorudi er 2 Døre, En til Stuen og een til Brøgerset
- G, En aparte Dør af Stuen ind i Brøgerset
- H, En Dør til en bød. Stue
- I, Den øverste Dør bestaar af 2 halve Døre
- K, Skaarsteenen i Stuen

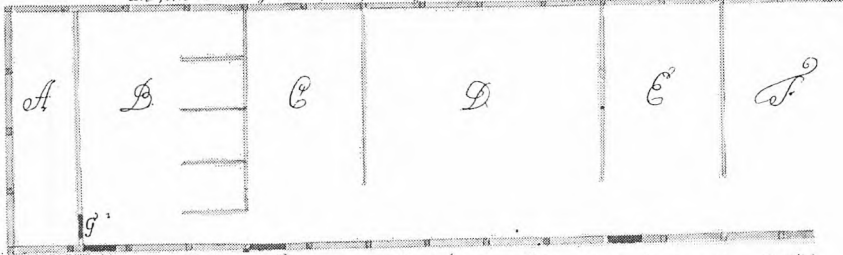
Dette forslag til bygninger er ikke dateret, men det kunne tænkes at være fremkommet, efter at det var besluttet at bruge norsk fyr til bindingsværket. Der er også her 10 fag våningshus og 15 fag udhus. Den vedføjede målestok viser 15 alen, men der må vist være tænkt på fod.

Eftleigning: paa Fæe Stald og Ladehuus bestaaende af 15 Paa

- A, En Cviert over Stalden til at foretæe Støet ind ad
- B, En Dør for Mulden som skal bestaae af to side halve Døre at den aaben om Dagen og lukkes om Natten
- C, En Dør for Tærsker Gulvet eller Herberget ligeledes af to side halve
- D, Endite ligeledes,

Paa Gæulene er ingen Eftleigning gjort enten paa dette eller Vaahuset No^o I, Thi ved dem er intet andet at Observere end de i overste talle Læraa Stiven bliver der indsat een i hver Størne til Styrke for de 2 Sparre i Læraa Gæulen som famles med Spidsene tilligemed de 2 Størne staa i det andet Bænding paa 6. parer famles med Spidsene paa et Sted, eller 3 Stotpen, som denne Grundtegning viser og røtholter Læraa paa Næm at Skildre

Grund Tegning af Fæe Stald og Ladehuus bestaaende af 15 Paa

- A, Paare = Stien til 8 a 10. Paar
- B, Stald til et par Dæster og Kiøer, dog kaand der indrette
- C Tærsker Gulv kaand og brugt til at Læraa Stærker paa og en
Seng
- D, Korn Gulv
- E, Tærsker Gulv
- F, Korn Gulv
- G, En dør fra Stalden til Paare Stien

Våningshuset har skrå gavle på taget, der er forsynet med kviste. Tegningen har antagelig været retningsgivende for det første byggeri på Alheden. Beslutningen om, at der skulle bo to familier i hver gård har selvsagt krævet en anden indretning af beboelsen.

Trappaud udsat for stærke mishagsytringer fra de utilfredse, der mente, han var skyld i misèren. Den langvarige forhaling og de derom omtalte drøftelser til midsommer samt manglen på murere, måske også undertiden på materialer, var naturligvis hovedårsagen til, at kun ca. $\frac{1}{4}$ af kolonisterne kunne komme i deres huse. Noget mærkeligt må man dog finde det, når Trappaud, da det nær november kneb med mursten, gav ordre til, at nogle skorstene kun skulle opmures til loftshøjde og derefter tildækkes, så røgen måtte gå nedenunder. At dette skete hos *Rau* og »flere af hans assessores« var næppe tilfældigt ⁹.

I løbet af 1761 skulle efter planen byggeriet afsluttes i Alhedens kolonier. De sidste våningshuse skulle gøres færdige, og der skulle til hver gård opføres et udhus til stald og lade. Også udhusenes indretning blev genstand for debat. Kommissærerne havde tænkt sig dem fritliggende. Stiwitz ville have udhusene sammenbygget med våningshuset, så beboerne »ligesom i Holsten brugeligt« herindefra kunne se deres kreaturer. Kommissærerne samt Trappaud indvendte, at sammenbygning var uheldigt ved ildebrand. Værre var det dog, at laden efter Stiwitz plan kun blev $5\frac{1}{4}$ gange $5\frac{1}{4}$ alen, hvilket udelukkede, at der kunne tærskes med plejl. Ahlefeldt svarede, at kommissærerne jo ved flere lejligheder havde fået ordre til at opføre husene efter Stiwitz's tegning. Men var husene næsten alle hugne, som kommissærerne havde meddelt, og det ville blive dyrere at følge tegningen, fik det være, og udhusene kunne opføres særskilt . . .

Efterhånden som tiden gik, og efteråret igen nærmede sig, blev byggeriets slutfase præget af kolonisternes letforståelige utålmodighed. De tog selv af de tilførte materialer, brædder, søm o. l., for ved egen hjælp at få husene gjort færdige. De antagne håndværkere var sikkert ikke uden skyld i de mange spektakler og sammenstød, der opstod. Trappaud omtaler, at murerne var temmelig drukne det meste af tiden, og da det tid efter anden kom til slagsmål med kolonisterne, som jo var de fleste, forlod mange håndværkere arbejdspladserne med forsikring om aldrig at ville komme der mere. Herved blev Trappauds tilsyn og ledelse begribeligvis yderligere vanskeliggjort, også fordi han, som nævnt, tit og ofte følte sin kompetence gået for nær. Hertil kom helbredshensyn, som han måtte tilsidesætte. Allerede ved udgangen af 1760 havde Trappaud, 60 år gammel, bedt sig fritaget for at have mere med byggeriet at gøre. Den kongelige resolution lød: *Uden svar at henlægges* ¹⁰.

Byggeriet på *Randbøl Hede*, ialt 43 gårde, foregik under ledelse af Hoffman, der også på dette område blev bistået af Diechmann. Her var udvik-

lingen, af andetsteds omtalte grunde, kommet nogle måneder bagefter Alhedens. I øvrigt fulgtes de samme retningslinier i byggeprogrammet, måske kunne man på enkelte punkter i Randbøl Hedes kolonier drage nytte af de, undertiden dyrekøbte erfaringer, der var gjort på Alheden. Også her byggedes interimistiske lyngtørvshytter til kolonisterne.

Samtlige bygninger blev i Randbøl kolonibyer opført efter Stiwitz's tegning. Tømmeret kom fra oplaget i Fredericia, mens hugning og opskæring foregik forskellige steder. Ved Knurborg, Vorbasse sogn, fandtes ved overtagelsen et mindre teglværk, der siden fremstillede stenene til byggeriet. Værkets produktion kunne dog knap nok dække behovet, og resultatet blev, at kun våningshusenes facader blev opført af teglsten i tavlene, mens gavle og bagsider opførtes af stavre og lerklining.

De første fire »hugne huse« blev ført til Randbøl Hede 4. sept. 1760. I den følgende vinter tilførtes bygningsmaterialer, som oplagredes på byggepladserne. Navnlig fjælene, som i håndsavningens tid var et forholdsvis kostbart materiale, kunne friste til tyveri. Den 4. aug. 1761 holdt forvalter From og ridefoged Jens Wrang fra Engelsholm forhør over Michel Jensen i Vandel, der var mistænkt for at have stjålet brædder i kolonierne. Der var fundet fjæl i hans lade, men Michel Jensen og hans hustru ville intet bekende. Tjenestdrengen derimod kunne forklare, at juleaften sidst ved sengetid havde han været med Michel Jensen i Skjoldbjerg, hvor de tog 27 fjæl af en dyng. Siden havde de også været i Rygbjerg i samme ærinde. Trods benægtelsen blev Michel Jensen ført i arrest i portstuen på Koldinghus¹¹.

I øvrigt ser det ud til, at byggeriet på Randbøl Hede fik en mere gnidningsfri afvikling end på Alheden, så man omtrent samtidig kunne melde færdig fra begge koloniområder. Inden udgangen af 1762 var vistnok samtlige kolonister flyttet i deres huse.

Ved nytår 1764 indsendte Hoffman en opgørelse over, hvad byggeriet havde kostet. De 43 gårde på Randbøl Hede, hver bestående af 8 fag våningshus og 8 fag udhus, havde beløbet sig til 14.211 rdl. 38 sk., og udgifterne fordelte sig således.

Tømmer, brædder, søm	10.367	rdl.	92	sk.
Tømmermand	1.233	-	00	-
Murmester	389	-	88	-
Snedker	440	-	64	-
Smed og jern	501	-	60	-
Fundamentsten	78	-	20	-

Samme at nedsætte	30	-	54	-
Lyng	525	-	15	-
Tækkeløn	364	-	56	-
Glargemester	279	-	38	- ¹²

Hver gård havde således kostet 330 rdl.¹² Til regnskabet bør dog bemærkes, at de mange mursten ikke er sat til nogen pris. Teglværkernes anlæg og drift var jo ikke gratis. Et udførligere regnskab over byggeriet på Alheden findes ikke og lader sig ikke uddrage.

En senere regnskabsopstilling anfører som samlet udgift til de 109 gårde på Alheden og de 43 på Randbøl Hede:

Tømmer	37.550	rdl.
Håndværksmestre	21.128	-
Teglværkerne (og brønde)	29.610	-
	<u>88.288</u>	rdl.

eller ca. 580 rdl. pr. gård.¹³

Med det forcerede tempo blev kvaliteten af kolonibyggeriet ikke den bedste. Dette gjaldt tømmerarbejdet. Bindingsværket var dårligt sammentappet; allerede i den første vinter berettes om omblæste huse. Det gjaldt tækningen; lyntaget var for tyndt og ofte lagt for dårligt. På Randbøl Hede, hvor våningshusene, indrettet til to familier, var forsynet med to skorstene, måtte 1764 ca. 40 skorstene ombygges, idet de var opmuret af ubrændte sten, som opløstes af regnvand, der trængte gennem de utætte lyngtage.

Mens der i de første bosættelsesplaner henvistes til steder, hvor der fandtes kilder og vandløb, blev byerne sluttelig lagt uden hensyn til andet end kolonisternes ønsker. Vand var jo livsnødvendigt, og det første, der foretoges på en byggeplads, var at grave en brønd.

Da forannævnte J. G. Erichsen første gang kom til Havredal i foråret 1760, var kolonisterne i gang med brøndgravningen, men i en dybde af 12 alen var brønden skredet sammen. Også dette problem kunne Erichsen klare. Han kendte en mand i Horsens, *Heyler Lauritsen*, »som på mange steder skal have skaffet vand, hvor ingen anden kunne gøre sig håb om det.« Heyler Lauritsen blev tilkaldt, og han »fandt straks vand«, ikke blot i Havredal, men i samtlige kolonibyer. Brøndene blev opsat af fyrplanker. Da Ahlefeldt var i kolonierne, smagte han på vandet og roste det såvel som den dygtige brøndgraver. Siden hævdede Heyler Lauritsen at have fået løfte om en »pension«, da han var en ældre mand. Den blev ham nægtet, skønt han under Ahlefeldts besøg, om natten mellem kl. 11 og 12 havde

»måttet skaffe vand i bouteiller, som til Hans Majestæt er overskikket og haft hans nådige approbation.«¹⁴

Som foran nævnt købte kasserer Søren Thestrup i 1762 gården Nørlund i Bording sogn for derefter at overdrage den til kongen. Derved sikrede Thestrup sig en hæderlig bolig, men den egentlige årsag var dog, at gårdens tilliggende mose skulle afgive brændsel til det i nærheden opførte teglværk. Efter beslutningen om at anlægge kolonibyer i Skygge og Harbo heder, fandt man det praktisk at brænde stenene i nærheden. Værket kaldtes Frederiksværk og blev det største af kolonisationens teglværker. Herfra leveredes stenene til bl. a. Frederiks kirke. Den 4. sept. 1765 brændte værket, men havde da også stort set dækket byggeriets behov. Gården Nørlund blev siden beboet af koloniforvalter Hans Kjærsgaard¹⁵.

Skuffelse og opsætsighed

Efter at Hofmann og Diechmann sammen med otte repræsentanter for de i Kolding og Fredericia indkvarterede kolonister 17. maj 1760 havde beset såvel Alheden som Skygge, Harbo og Kragssø heder, erklærede fire af kolonisterne rent ud, »at disse heder stod dem ikke an«. De ville overhovedet ikke bo på de jyske heder, men ønskede at få anvist bedre jord. Efter tilbagekomsten bibragte de fire delegerede, deriblandt skolemesteren Antoni Pauli og skomageren Johan Stautz, der begge, som nævnt havde været anførere for transporter, deres fæller dette dårlige indtryk af de foreviste lokaliteter. Resultatet blev, at de ca. 100 familier snart efter erklærede sig uvillige til at »tage imod hederne.«¹

Denne uventede vægning måtte af kommissærerne opfattes med største betænkelighed. Situationen indebar jo en alvorlig trussel mod hele kolonisationsforetagendet.

Altimens var Moritz kommet til Jylland, og 27. maj var han sammen med Hoffman og nogle kolonister på rejse gennem ovennævnte heder. Ved denne lejlighed udtalte kolonisterne igen, at de ikke ville bo på hederne, men have jord af bedre kvalitet samt enge. Kunne de ikke få det, ville de rejse tilbage. Hvordan drøftelserne mellem Moritz og Hoffman herefter forløb kendes ikke, men uden kritiske bilyde kunne det efter omstændighederne næppe være foregået.

Den 5. juni ankom kongen, ledsaget af Moltke, til Kolding, hvor man undervejs til Holsten gjorde et par dages ophold. Dagen efter samledes de indkvarterede kolonister fra Fredericia og Kolding i Gudsø Skov, »hvor mændene var opstillet på den ene side og kvinder og børn på den anden side.« Moritz, Hoffman og Diechmann skulle præsentere kolonisterne for kongen, »og Hans Majestæt var så nådig selv at tale til dem og lovede at hjælpe dem, når de alene ville arbejde og opbygge hederne. Hans Majestæt skænkede dem 300 rdl., som i proportion af hver familie skulle uddeles til dem, når de kom i deres boliger, og man var vis på, at de der ville forblive.«² Forinden havde kolonisterne dog indgivet en skrivelse til kongen, hvori de fremførte deres krav om bedre jord. Efter kongens bort-

rejse blev kravet gentaget mundtligt over for kommissærerne og Moritz.

På sin tilbagerejse var Moritz nået til Slesvig, da han fra Rentekammeret fik ordre til at rejse tilbage til Fredericia og Kolding »for at bringe kolonisterne til at tage imod hederne *efter deres løfte*, siden de efter hans bortrejse havde begyndt med bemeldte modsigelse.« Denne ordre blev givet, efter at Hoffman under henvisning til den foreliggende situation havde anmodet herom.

Den 24. juni skrev Moritz fra Travendal i Slesvig til Rentekammeret, at uroen og utilfredsheden blandt kolonisterne dels skyldtes forholdene i Jylland, dels var at finde hos kolonisterne selv, »die Umstände fügen sich so wohl durch die Beschaffenheit des Landes, als durch die in dem Land befindliche Personen.« Hvem der i disse diplomatiske vendinger hentydes til, fremgår nok så tydeligt af et andet brev, som Moritz 3. juli fra Altona skrev til Rentekammeret, hvori han i 20 punkter foreslår en ordning af kolonierne, blandt andet: »Om det ikke ville være formålstjenligt, at jeg, som er beskæftiget med økonomi og handelsforhold, af hensyn til de nye kolonier udpegede en dygtig mand, der efter kgl. befaling kunne sendes til Jylland som befuldmægtiget. Han skulle tage sig af kolonisterne og med fast hånd skabe orden, korrespondere med mig om sagerne, og i øvrigt af al kraft, sammen med Stiwitz og mig, søge at fremme hensigten med kolonierne.«³

Dette forsøg på i realiteten at fratage kommissærerne ledelsen af kolonierne må vel betragtes som Moritz's svar på Hoffmans forlangende, at Moritz skulle få kolonisterne til at falde til føje under henvisning til hans hvervningsbetingelser.

I ovennævnte skrivelse foreslog Moritz, om ikke kolonisterne kunne forpagte Tvilumgård, Selleskovgård samt Søbygård (hvor Trappaud boede) »siden det løber i lyng.« De nævnte gårde var ryttergods, og Hoffman havde god grund til at tvivle på en sådan imødekommelse af de utilfredse kolonister, da han bad Rentekammeret om en resolution angående disse. Skønt Hoffman havde bedt om at få kammerets resolution ret omgående, gik der dog en måned, inden der kom svar. Ahlefeldt skrev, at hovedmændene for de *oprørske* kolonister måtte findes og indsættes i Fredericia vagt på vand og brød⁴. Den lange overvejelse måtte betyde, at man i regeringen kun med stor betænkelighed havde måttet beslutte sig til at bruge magt imod kolonisterne. Allerede trediedagen efter denne ordre skrev Ahlefeldt et nyt brev til Hoffman. Heri hed det, at såfremt de oprørske familier, hvis hovedmænd skulle sættes i fæstningen, fortsat nægtede at rejse til hederne,

»måtte man med penge se at formå dem dertil, og Hans Majestæt allernådigst vil, at 1.000 rdl. derpå må anvendes.« Kreditiv til pengenes udbetaling på Kolding amtstue fulgte vedlagt. Dog opfordredes kommissærerne til med flid at spare på pengene.

Hoffman svarede omgående: »Denne post er ugørlig, thi derpå har jeg alt gjort forsøg i Fredericia med et par af hovedmændene (af min egen pung), men med forundring befandt jeg, at den ene tog sin pung op og ville give mig 20 preussiske louisdorer, om jeg ville intervenere for ham og hans koloni og skaffe dem af Hans Majestæts rytterkobler. Desuden kan Deres Excellence være forsikret på, at denne sag kunne ikke dølgjes, (men) at de jo straks gav de andre notice derom.«⁵ Han henstillede, at de *rebel-ske*, når de havde tilbagebetalt deres dagpenge, skulle have rejsepas.

»Hermed til gensvar, at Hans Majestæt allernådigst holder den for dem (hovedmændene) proportionerede straf *for hård*, siden de som fremmede undersætter, der ej endnu har aflagt deres allerunderdanigste *tro-skabsed*, endnu tildels er at anse,« replicerede Ahlefeldt. I stedet for arrestationen skulle de pågældende have at vide, at kongen ikke ønskede slige genstridige folk til undersætter, hvorfor de straks skulle tilbagebetale deres dagpenge og inden 24 timer forføje sig ud af Hans Majestæts riger og lande. Holdt de sig ikke dette efterretteligt, måtte de forvente at blive straffet.

Bag udtrykkene *oprørske* og *rebelske*, brugt om de nægtende kolonister, lå formodentlig mere end tilfældigt faldne ord, fremkaldt af brevskriverens fortørnelse. Begivenhederne havde afdækket et problem af foruroligende rækkevidde – spørgsmålet om de indvandrede undersåttelige stilling i den danske stat. Hvilke krav om lydighed og pligtbetonet underkastelse kunne retfærdigvis stilles til kolonisterne?

I Moritz's hvervningsplakater, der først og fremmest skulle være animerende, nævntes intet om, at kolonisterne til gengæld for de udlovede goder påtog sig forpligtelser af nogen art. Denne mangel kunne synes at være ret formel, men som tingene siden formede sig, fik sagen unægtelig også reel betydning. At man tillagde Moritz et vist ansvar for kolonisternes vægring må ses deri, at han fik pålæg om at tale dem til rette. Hvad han ved hvervningen eventuelt havde foreholdt dem, og hvad de muligvis var gået ind på, stod ingen steder skrevet, men sandsynligst var der ikke tale om, at den danske regering ville kræve lydighed af kolonisterne. Derimod kunne der spørges om, hvad man i hjemlandet i almindelighed forstod ved hvervning. I Pfalz og Hessen var hvervning af soldater såre almindelig, og

alle vidste, at den hvervede, når han havde fået, hvad der var lovet ham, ikke ustraffet kunne løbe fra sin forpligtelse. Det må antages, at kolonisterne i almindelighed holdt sig disse begreber for øje, yderligere understreget af, at man straks efter ankomsten havde begyndt at modtage dagpenge. Kolonisternes krav om ikke-hedejord, hvoraf der efter deres eget skøn var tilstrækkeligt til rådighed, var ganske vist et temmelig frimodigt forlangende, men, stadig ud fra deres betragtning, ikke absolut urimeligt. Når kravet fik den skarpe formulering, skyldtes det utvivlsomt de danske ledendes vage optræden, også de kongelige løfter om penge, hvilket altsammen vidnede om eftergivenhed fra dansk side. At truslen om at ville rejse igen endnu ikke var så alvorligt ment, skulle den kommende tid vise.

Fra dansk hold, regeringen og Rentekammeret, havde man med tilfredshed set den hidtil manglende arbejdskraft strømme ind i landet, og da nu strømmen truede med at ville gå den anden vej, måtte en sådan udvikling vække bekymring. Diechmann skrev 14. juni til Trappaud om vanskelighederne med at styre kolonisterne, men »skulle de gå tilbage, som det ser ud til, *ville det være fast en tort for nationen.*«

Efter at man fra første færd havde taget de største hensyn til kolonisternes ønsker og gjort dem allehånde indrømmelser, måtte man nu indse, at den anvendte metode ikke havde været den rigtige. Man måtte ind på en anden kurs. Tilbage var kun at gribe til en strengere behandling af de opsætsige; men dette indebar en fare for en mere udbredt opstand blandt kolonisterne, der kunne finde på at ville rejse bort så godt som alle – en ubehagelig tanke i betragtning af den allerede gjorte investering i kolonisationen. Under det enevældige regeringssystem, som i visse henseender kunne vise stor tolerance, men dog håndhævede undersåtternes lydighed imod majestætens vilje som et bærende princip, var den indtrufne situation usædvanlig. Kolonisterne var jo at betragte som bønder, og det lå lige for at indplacere dem i samfundet med den for danske bønder gældende status, stavnsbundne og forpligtede til at blive, hvor de befandt sig. Hertil kom vel, at begrebet *oprørske* i absolutismens tankegang måtte få en særlig tungtvejende betydning. Samtidig må bemærkes, at kongen befalede fængselsstraffen ændret til udvisning, idet kolonisterne »uden at have aflagt deres allerunderdanigste troskabsed som fremmede undersåtter var at anse.« Dette var Enevældens tankegang på en anden måde, sublim og nådig. Netop denne datidens tankegang var vel forklaringen på mangt og meget i kolonisationens forløb, som i senere tider har fremkaldt forundring.

Troskabseden til kongen var et gammelt begreb. Oprindeligt måtte re-

genten ved sin magtovertagelse sikre sig troskab hos sine nærmeste omgivelser, huskarle og livvagt, ved at kræve en sådan ed⁶. Efter Enevældens indførelse måtte troskab mod kongen og lydighed mod hans vilje i højere grad end før blive en selvfølge. Ud fra sådanne betragtninger toges nu, 26. juli 1760, beslutning om, at kolonisterne skulle gøre troskabsed til kongen. Hermed ville de opsætsige stilles over for et enten-eller.

Efter at kolonisterne i 11 dage ingen dagpenge havde fået udbetalt, blev seks af hovedmændene 31. juli kaldt til Diechmann, der »efter al mulig overtalelse« spurgte, om de så ville drage til hederne. De seks, der havde medbragt Moritz's hvervningsplakat, svarede benægtende, de ville rejse tilbage til hjemlandet, hvis ikke de kunne få bedre jord anvist, da de var forvisset om, at hederne aldrig kunne blive dem eller kongen til nytte.

»Da begærede jeg kommandanten, generalløjtnant *Castoniers* assistance, og lod tre af dem, som den hele koloni er meget attacheret til, sætte i vagen, hvorved de alle studsede.« Senere kom de tre andre hovedmænd til Diechmann og erklærede, at de, når der skulle bruges magt imod dem, ville bøje sig og drage til hederne. Men de forlangte, at de, såfremt kolonisationen mislykkedes, hvad de fortsat var overbevist om, måtte få noget skriftligt på, at deres koner og børn skulle blive hjulpet. Desuden forlangtes, at de selv måtte vælge blandt de ledige pladser i de planlagte kolonier. Disse betingelser blev imødekommet. De fængslede blev nu løsladt, og dagpengene udbetaltes. Nogle af kolonisterne skulle straks tage til hederne for at udse de steder, hvor man ville bo.

De fire af hovedmændene havde straks efter ordrens modtagelse fået den præsenteret: De skulle inden 24 timer være ude af landet. »Men da vi frygter oprør blandt kolonisterne, lejede vi vogne og lod dem straks bortføre af staden. Dog tilstod kolonisterne, at tre af disse hovedmænd havde oprørt de andre, mens den fjerde, Pauli, en skoleholder, havde de tvunget til at gøre ansøgning for dem, og alle, både mænd og kvinder, bad med grædende tårer, at han måtte blive her, men vi turde ikke andet end efterkomme allernådigst ordre,« skriver kommissærerne.

Den 8. og 11. august var kolonisterne i Fredericia og Kolding kaldt på rådstuen for at aflægge troskabsed. Den største del af dem aflagde eden. Men 18 familier nægtede at gøre ed eller tage imod hederne, med mindre Pauli kunne få lov at vende tilbage og være deres skoleholder. Af disse var der otte familier, som under ingen omstændigheder ville blive, men forlangte rejsepas, så de kunne forlade landet, idet de bad kongen eftergive dem de udbetalte dagpenge, da de intet ejede. Da der ikke kunne

blive tale om at lade skoleholderen komme tilbage, fastholdt de 18 familier deres standpunkt og ville rejse.

Rentekammeret, der var holdt nøje underrettet om begivenhedernes forløb, beordrede 9. september, at de 18 nægtende familier skulle udvises med 48 timers respit som hovedmændene. »Endskønt de genstridige kolonisters bortførelse bør ske på en måde, som medbringer tort og skam for dem, må det dog ikke just ske ved *skarpretteren* som den allerhånligste måde«, skrev Ahlefeldt, hvis godsindethed heller ikke ved denne lejlighed fornægtede sig⁸. Den 12. september blev de nægtende kaldt på rådstuen, hvor de fik den kongelige ordre forelæst, at de skulle ud af landet og på en måde, der kunne være andre til afsky. De udleverede rejsepas havde en påtegning herom, og det var kolonisterne strengt forbudt at gøre ophold undervejs til Altona.

Hvordan disse 18 familiers udrejse og senere skæbne kom til at forme sig er ukendt, men det må billigvis indrømmes, at de trods alt efterlod sig en vis respekt. Det kunne ikke være de dårligste i kolonisternes store brogede flok, som således sagde nej til en ed, de ikke kunne aflægge imod deres overbevisning, som ikke lod sig friste af dagpengene til et tvivlsomt kompromis med samvittigheden, men konsekvent gjorde sig det klart, at deres lange rejse til Danmark havde været forgæves. Og respekten blev ikke mindre ved erkendelsen af, at deres bedømmelse af mulighederne på heden var temmelig nøgtern.

Efter at de opsætsige kolonister havde bøjet sig, kom den største part til de tre kolonibyer på Randbøl Hede. 30 familier kom til Frederiksmose. 17 familier, der havde været indkvarteret i Vejle og altså ikke deltaget i vægringen, var forinden kommet til Frederiksdal.

Den 13. august blev troskabseden aflagt af kolonisterne i Havredal og Grønhøj i nærværelse af Trappaud, Hoffman og Stiwitz.

Som en erstatning for de bortviste ankom 27. sept. en flok kolonister til Vejle, 25 familier, som blev bosat i kolonierne Julianehede og Christianshede. Herefter ankom, så vidt ses, ikke flere kolonister i samlede transporter, men nok enkelte familier, som i almindelighed blev vel modtaget.

Regeringens ønske om at sikre landet en befolkningsforøgelse gennem kolonisationen gav sig også på anden måde udslag. Det er allerede nævnt, at Moritz havde skaffet vævere til den Hübnerske fabrik ved Odense. Ved kolonisationens begyndelse havde fabrikken dog indstillet virksomheden, hvorfor de indkaldte tyske arbejdere havde søgt anden beskæftigelse⁹.

Landmåler *Ancher Grolau* kort over hovedkolonien Frederikshede eller Havredal, hvoraf her bringes et udsnit, bærer præg af stor grundighed. Enhver afvigelse i det ellers så flade terræn afsættes på kortet. Grolau har de mange veje gennem heden med, og han kalder landevejen Skive-Kolding »den nye landevej«, mens der noget vestligere angives »den gamle landevej«, der skærer Karup-Viborg landevejen, som dengang løb sydligere, omtrent hvor nu Frederiks by ligger. Grolau har ligeledes været opmærksom på højene og deres navne.

Nogle meldte sig som kolonister og antoges, skønt de næppe havde forudsætninger for opgaven.

Friderich Dickes, der 1760 var bosat i Havredal, havde tidligere været ved fabrikken på Fyn. Da han forlangte rejsepenge udbetalt ligesom de andre kolonister, blev det afslået, fordi han ikke var kommet under samme betingelser. Johan Georg Schaf var bosat på Tåsinge, hvortil fabrikken var flyttet, da han opsøgte Moritz for at blive kolonist. Denne medgav ham en ordre til kommissærerne, at han skulle antages og have udbetalt 20 rdl. i rejsepenge, idet han havde pantsat sine redskaber og skyldte to års husleje, som skulle betales, inden han med skib kunne komme fra Svendborg til Fredericia. Andreas Diefenthaler *), der også havde været væver, havde et par år opholdt sig på gården Løgtved, tilhørende apoteker *v. Westen* i Odense, da han opsøgte Moritz under dennes ophold her i landet 1760, idet også han ønskede at blive kolonist. Da han havde forpligtet sig over for *v. Westen*, nægtede denne at udlevere Diefenthalers ejendele. »Jeg ser altså ej, hvorledes sligt et menneske, der uden mindste lovligt pas eller bevis fra sit på to års tid hafte opholdssted og bopæl her i landet, kan finde protektion hos så brave herrer og tilsiges kgl. nåde, når hans adfærd efter kongens lov meriterer det, som er strafværdig,« skriver apotekeren til kommissærerne. Ikke desto mindre måtte *v. Westen* give efter og udlevere Diefenthalers ejendele, idet denne »på Hans Majestæts bekostning her i landet er indkommet, og ingen uden allernådigste tilladelse kan antage sådan en mand, mindre have ham med kone og børn på sit gods,« som kommissærerne skriver¹⁰. Samme Diefenthaler blev dog ikke kolonisationen til megen gavn, idet han 1761 blev dræbt i et opgør med nogle andre kolonister fra Havredal¹¹.

Det fremgår, at disse vævere, som tidligere var kommet til landet gennem en slags hvervning og havde fået udbetalt rejsepenge, betragtes som forbeholdt kongen eller den danske stat, hvorfor man må antage, at samme betragtning også måtte omfatte kolonisterne, der som købt arbejdskraft ikke uden videre kunne slippes. Når apotekeren i Odense søgte at holde på en person som Diefenthaler, hvis mange svage sider han fremhæver, er dette vel et bevis på tidens høje vurdering af den menneskelige arbejdskraft i almindelighed.

Rømning måtte ud fra de samme synspunkter betragtes som en alvorlig forseelse. Caspar Sauer, der var indkvarteret i Kolding, indgav i juli 1760 en ansøgning om at måtte rejse tilbage til Pfalz på grund af indtrufne

*) Skrives også Tiefenthaler.

familieforhold. Ahlefeldt afslog ansøgningen, »da der under denne hans begæring kan versere et bedrag.« Derefter rømte Caspar Sauer med sin familie og fulgtes af fire ugifte mænd. Rentekammeret beordrede en eftersøgning iværksat, men den gav intet resultat. Tolder Skyeberg i Kolding fik pålæg om at anholde kolonister, der forsøgte at rømme. Han svarede Rentekammeret, at det ville være vanskeligt, da de i Kolding indkvarterede plejede dagligt at færdes frit i flokketal ud og ind gennem byens port. Tolderen foreslog, at kolonisterne kom til Fredericia »som er en fæstning, hvor de bedre kunne holdes under opsig.«¹²

Når man betænker, at de indvandrede var frihedselskende folk, som netop for at opnå frihed havde forladt hjemlandet, kan det ikke undre, at de strenge forholdsregler imod rømning vakte betænkelighed blandt kolonisterne. De havde selv klaret rejsen hertil. Skulle de modtage dagpenge virkelig have slavebundet dem for resten af livet?

Tager man i betragtning, at situationen i den første tid tegnede sig temmelig usikker for kolonisterne, må det egentlig overraske, at ovennævnte rømning blev den eneste i etableringens vanskelige periode.

Som afslutning på denne omtale af opsætsighed og de anvendte midler imod den kan sættes en skrivelse fra Ahlefeldt til kommissærerne af 25. april 1761, hvori det hedder: »Hans Majestæt har allernådigst bevilget, at ikke alene den formedelst opsætsighed forviste Antoni Pauli, men endog de øvrige modvillige kolonister, som efter at de fra Jylland var afgangne skal have etablret sig i det Hannoveranske, må, når de det forlanger, komme tilbage og på hederne i Jylland anvises steder lige med de andre derværende kolonister, da man formoder, at deres egen ustadighed og modvillighed vel har lært dem bedre at skønne på højstbemeldte Hans Majestæts nåde og den gode medfart, hvormed de her er vorden behandlet og beegnede, hvorom man dog af dem, førend de på ny engageres, kunne tage al mulig forsikring.«¹³

Antoni Pauli havde nogen tid forinden skrevet fra Wolternhof i Braunschweig til de kolonister, han i sin tid havde anført på rejsen. Disse indsendte derefter et andragende til Rentekammeret om at måtte få Pauli tilbage som skolemester. Han kom tilbage og blev skolemester i Frederikshåb, hvor han forblev et par år, hvorefter han rømte efter at have bragt koloniinspektør From adskillig ærgrelse.

Administrative problemer og fejlgreb

Blandt de faktorer, som i kolonisationens første tid kom til at påvirke denne i ugunstig retning, var landets inflationsprægede økonomi. Kurantbanken, landets første bank, oprettet 1735, fik, skønt den var et privat foretagende, ret til at udstede sedler, bancosedler. Samtidig med, at der nu blev bedre muligheder for at yde lån til nye handelsforetagender, ikke mindst til de af staten etablerede, lagdes grunden til en inflation, som i 1760 allerede var fremskreden. Uden her at komme ind på de forskellige årsager til denne udvikling kan det fastslås, at datidens inflation kort og godt betød for mange seddelpenge i forhold til guld- og sølvpengene, den »klingende mønt«.

Møntmangelen havde fremkaldt en forordning af 6. oktober 1757, der forbød al udførsel af mønt fra landet og samtidig påbød, at ingen måtte vægre sig ved at modtage bancosedler som betaling. Som største aftager af dansk mønt stod Tyskland, især Frederik II af Preussen, der under Syv-årskrigen søgte at klare finansproblemerne ved en møntforringelse i ren teknisk forstand. Men sølv skulle der dog til, og det turde være tvivlsomt, om ovennævnte forordning standsede strømmen af danske sølvpenge til Tyskland. I hvert fald kom der 13. maj 1762 en ny forordning, der skærpede straffen for overtrædelse af dette forbud ¹.

Også i Pfalz og Hessen var begrebet pengeforringelse velkendt, og de indvandrede havde ikke været længe her i landet, før de var opmærksomme på svaghederne i det danske pengevæsen. Spørgsmålet blev aktuelt ved udbetalingen af kolonisternes dagpenge.

Denne gennem flere år konstant strømmende udgift udbetaltes fra Skive amtstue for Alhedens kolonier og fra Kolding amtstue for Randbøl Hede-kolonierne, ligesom der under påtrængende omstændigheder kunne udbetales dagpenge fra andre kongelige kasser. Det blev kasserer Søren Thestrups sag at fremskaffe penge til de ugentlige udbetalinger, såvel dagpengene som udgifterne ved teglværkernes drift.

Thestrup skriver 8. oktober 1760 til Hoffman, »min gunstige velynder og befordre«, at han havde været på Skive amtstue, hvor han ganske vist

fik 800 rdl., men han fik samtidig den besked, at der nu ikke var flere penge at få i klingende mønt, før skatterne for oktober kvartal indkom. Derimod kunne der fås bancosedler, som han dog ikke kunne bruge til dagpengeudbetalingen, hvorfor han behøvede 300 rdl. hver uge, at udbetale i småbeløb. Han bad Hoffman formidle, at pengene kunne fås på amtstuerne i Ringkøbing eller Randers, eller han kunne få bancosedlerne ombyttet der. Samtidig bad han om, at der måtte udvirkes en dispensation (fra den førnævnte forordning) for Skive amtstue, at den måtte fritages for at modtage og veksle bancosedler.²

Den 12. oktober meddelte Thestrup, at han nu havde været på amtstuerne i Randers og Ringkøbing, men ingen af stederne havde han kunnet få sedlerne vekslet i klingende mønt. Han var derefter taget til Skanderborg, hvor han dog fik »en klat penge, som ikke kan række vidt.«

På Hoffmans henvendelse til Rentekammeret angående den ønskede dispensation svarede, at man fandt det betænkeligt med en sådan, gældende alene for Skive amtstue. Derimod havde man tilskrevet amtsforvalteren, at han så vidt muligt skulle levere Thestrup klingende mønt. Da kolonivæsenet som sådant ikke i almindelighed var velset, kan der være tvivl om amtsforvalterens anstrengelser for at imødekomme dette krav, så meget mere som det naturligvis ikke var kolonikassereren alene, der forlangte mønten. Den 5. august 1761 bestemtes ved kgl. plakat, at 1 rdl. kurant skulle regnes lig 2 rdl. sedler. Kort forinden havde Thestrup modtaget 139 rdl. kurant à 2 rdl. 1 mark. Nu måtte han bede Rentekammeret om at få sit derved fremkomne tab godtgjort.³

»Tænk engang, herre,« skriver han 28. september 1761 til Hoffman, »jeg måtte sidstleden tage imod 1200 rdl. i 100 rdl. bancosedler på Skive amtstue. Jeg har været i Randers med dem, men der var ingen klingende mønt; nu skal jeg til Skanderborg og Ringkøbing – en smuk kommission, som jeg ej kan udholde længe.« Hoffman var indforstået med vanskelighederne og skrev 23. oktober til Ahlefeldt: »Umuligt at få bancosedler omvekslede i kurant mønt, ikke engang i købstæderne. Vi har overalt nøje erkyndiget os, om nogen her i landet har kurant mønt, men har erfaret, at alt det, som i Holsten, Hamburg og Lübeck betales, sker med de vilkår, enten i kurant klingende mønt eller 10 % tab af bancosedler. I forrige åringer kom penge i kurant ind i landet for stude, men nu i de sidste år vil ingen købmand købe stude her i Jylland på andre vilkår end betale dem med bancosedler.«⁴ Resultatet blev en ny henvendelse fra Rentekammeret til amtstuerne i Randers, Skanderborg, Ringkøbing og Ribe samt

til regimentskriverne i Skanderborg og Koldinghus rytterdistrikter om at forsyne Thestrup med den efterspurgte mønt. Det følgende år, sommeren 1762, var situationen denne, »bonden og købmanden vil ej sælge sine varer med mindre han får i det mindste den fjerde part i kurant mønt.«

Kolonisten Johan Jung i Grønhøj, der 1762 var byens forstander, havde udbetalt kolonisterne en 10 rdl. seddel som dagpenge til deling mellem flere familier, »men de havde leveret ham den sønderreven tilbage.« Det fremgår ikke klart, om episoden skyldtes almindelig utilfredshed med at skulle tage imod bancosedlen eller med at skulle dele den; der var i al fald tale om en demonstration. Kom kolonisterne til købstaden med en sådan seddel, måtte de tage et tab for at få den vekslet, hvis det overhovedet lod sig gøre. Alhedens kolonister fik af den grund tit ærinde til Viborg, hvor en del af pengene straks omsattes på vinstuerne. Ved en sådan lejlighed opstod der uenighed mellem nogle kolonister om en bancoseddel, og siden kom det til et blodigt opgør mellem parterne på landevejen mellem Knudstrup og Havredal, hvorunder kolonisten Andreas Diefenthaler blev skamslået og døde.

Diechmann skrev (udat. koncept):

»Siden kolonisterne i Randbøl Hede lamenterer, at de idelig får 10 rdl. bancosedler, og de ej uden stort tab kan få dem byttet, beder vi underdanigst, at hr. kammerråd *Møller* amtsforvalteren i Kolding må få 1.000 rdl. i 1 rdl. bancosedler. Thi her i amtet er så stor trang, at man ej kan få en 10 rdl. seddel byttet, mindre rede penge, da alt det her er bortgår til ekstraskatten . . . Vi er daglig plagede, og kan ej hjælpe os selv, mindre dem.«

Henvendelsen var rettet til Rentekammeret, der beordrede zahlkammeret til at levere amtsforvalter *Møller* de 1000 sedler. Mærkeligt nok skulle der gå flere år med udtalt mangel på sådanne vekselpenge, inden det ved forordning af 4. september 1762 besluttedes at trykke 1 rdl. sedler. Dette skridt skyldtes dog ikke hensynet til kolonisterne, men *ekstraskatten*, der indførtes ved forordning af 25. september 1762.

»Betyd endelig alle kolonierne, at det kan ikke nytte dem, at de rejser til København, thi kommer de der, bliver de uden al nåde sat i slaveriet. Lad dem søge om at få penge i stedet for bancosedler, det kan vi begribe, *men klage over ekstraskatten* er unyttig, thi kongen har ingen forplejningspenge lovet dem, førend de kom herind, og deri kan han jo deviatere (dvs. afvige), så meget han vil, uden at røre privilegierne«,

skriver Hoffman til koloniinspektørerne ⁵.

Dette juridisk forsvarlige synspunkt kunne man dog ikke forvente, at

kolonisterne skulle dele. »Kolonisterne vægrer sig af alle kræfter«, skriver Johan From fra Randbøl Hede, efter at han havde meddelt dem, at ekstraskatten ville blive fradraget dagpengene. De påberåbte sig Moritz's plakat, der lovede 20 års skattefrihed. From forudså »oprør og halsstarrighed imellem folkene, hvorpå jeg allerede har haft prøve, siden de i dag har drevet deres stude og køer for min dør og ikke mere dermed ville befatte sig, men sværgede og bandede på, at de aldrig ville lægge hånd til nogen gerning, uden at det måtte blive holdt, hvad der er dem lovet, og hvorpå de også har aflagt deres troskabsed.«⁶

Den 2. november 1762 foreslog kommissærerne, at kolonisterne blev fritaget for ekstraskatten imod, at dagpengene fra 1. 1. 1763 blev afkortet med 1/6, »da vi af grunden kender disse grove folk og ved, hvor hårdt de holder på deres privilegier.« Rentekammeret svarede: »Refereret og resolveret 10. 11. og befalet indtil videre at bero.«⁷

Året før havde Rentekammeret spurgt kommissærerne om det ikke kunne være rimeligt, at pålægge de kolonister, der boede på de tidligere dyrkede jorder, tilhørende de gamle gårde, som var købt og lagt under kolonierne, at svare »de fulde kgl. skatter deraf fra den tid, samme af dem er antagen i brug.«

Diechmann mente, at det foreslåede ikke kunne falde kolonisterne til nogen synderlig last. Trappaud syntes, at når kolonisterne havde fået overladt kultiveret jord, skønt de kun var lovet hede, måtte de »højst billigt« også svare skatten deraf, dog måske først fra næste år (1762).

»Jeg, Hoffman, derimod, for at befries fra ansvar, om kolonisterne ved denne lejlighed skulle tage anledning at gøre oprør og gå ud af landet igen, har følgende herimod at erindre: 1) Kolonisterne har aldrig forlangt at få dette hartkorn, når de skulle betale skat deraf, idet Moritz's plakat af 28. maj 1759 lovede 20 års skattefrihed, hvilken plakat den 13. november 1759 er til det kgl. Rentekammer af os indsendt. De pågældende kolonister havde ingen særlige fordele, idet den indavlede rug og boghvede skulle bruges til sæd.

2) Kolonisterne havde ikke bedt om, at disse steder blev indkøbt. Dette var alene sket, fordi de lå i hederne.

3) Står disse folk hårdt på deres privilegier, og dersom deri mindste forandring sker, går det hele værk til grunde, som jeg daglig har erfaret.«

Hoffman spurgte, om ikke denne risiko var for stor i forhold til de 71 rdl., skatten i givet fald kunne indbringe. Hans advarsel synes at være taget til følge, og der blev næppe talt mere om denne sag.

Med hensyn til ekstraskatten synes Hoffmans indstilling ikke i samme grad at være til gunst for kolonisterne, hvilket, ved siden af den allerede nævnte juridiske betragtning, sikkert også skyldes, at udviklingen 1763, omtalt i det følgende, havde medført et noget ændret syn på kolonisterne. Ængstelsen for, at antallet ved bortrejse skulle forringes, var ikke længer så stor. For Rentekammerets vedkommende måtte *dagpengenes* fortsatte udbetaling, der for året 1762 var 32.393 rdl., give anledning til overvejelse, om ikke der kunne spares nogle af disse mange penge, der jo ikke var nogen investering, men dag for dag blev opspist. Ønsket om at få skat af kolonisterne tilsigtede vel en kompensation for dagpengene, selv om denne nærmest måtte blive af symbolsk karakter.

For kolonisternes stærke reaktion imod tanken om ekstraskat talte plakatens rene ord om frihed i 20 år. Hertil kom den principielle side af sagen. Ganske vist havde man fået dagpenge, som man havde taget imod med tilfredshed, enten man trængte til pengene eller måske kunne have klaret sig uden, hvad en del af kolonisterne sikkert havde kunnet. Nu måtte man se sig narret på underfundig måde. Nu ville den danske regering til gengæld for dagpengene tilsyneladende slå streg over frihedsløfterne, og hvad kunne man herefter stole på!

Allerede sommeren 1760 havde kolonisterne i Havredal og Grønhøj som de første fået udleveret 10 får til hver familie. Fårene kunne finde føden i heden under passende bevogtning, for ulvene blev let nærgående. Da vinteren kom, og der endnu ikke var bygget udhuse ved gårdene, blev det vanskeligt at skaffe føde og husly til fårene; der måtte udleveres hø fra de kongelige magasiner, og Ahlefeldt skrev 2. december 1760 til kommissærerne om dette hø og fortsætter, ganske rørende: »Så betvivles ikke, at De jo viligere for [dvs. er opmærksom på], at disse kreaturer ikke lider mangel på foder, ligesom De og i øvrigt ville besørge, at udi det til fårene opbygte hus bliver indbragt så meget lyng, at de derudi kan ligge tørre, siden samme [dvs. lyngen] nu skal være så uren, at det kunne befrygtes, at kolonisterne derover skulle savne og ej kunne benytte sig af den på fårene værende uld . . .« Oplysningen om den snavsede lyng skyldtes utvivlsomt Stiwitz, der nogen tid forinden havde lavet en plan til et schæferi, omfattende samtlige en bys får, der skulle huses i en slags gård, bestående af fire længer, hver 50 alen lange. Dette projekt fandt Ahlefeldt dog for vidtløftigt og derved blev det ⁸.

Foråret 1761 indkøbtes til kolonisterne i Alheden og Randbøl Hede 454 stude à 11 rdl. og 227 køer à 6 rdl., i alt en udgift for Rentekammeret på

6356 rdl. Hver familie fik et par stude og en ko. Man havde trækraft til ploven og mælk i huset, på dyrene stod indbrændt de kongelige initialer F 5⁹. Med den kommende vinter måtte man imidlertid imødesee et foderproblem, da kolonierne endnu ikke havde avl af nævneværdig betydning. De første leverancer af fourage var hø fra ryttergodsets magasiner i Skanderborg, siden også fra Dronningborg Ladegård. Der måtte regnes med otte læs hø eller halm til hvert høved og 1/2 læs pr. får i seks vintermåneder; for Alheden blev det til 5.220 læs hø eller halm, for Randbøl Hede 2011 læs. Selv om der kun regnedes ca. 250 kg til læsset, var der tale om betydelige mængder, tidens dyrkningsresultater taget i betragtning. Magasinerne kunne ikke klare opgaven, og amterne Silkeborg, Dronningborg, Hald, Skivehus, Lundenæs, Bøvling, Koldinghus og Riberhus måtte levere fouragen, pålignet hartkornet, så hver tønde htk. skulle levere 20 kg hø og 16 kg halm. Betalingen skete over amtstuerne, i regelen som afkorting i skatterne, men transporten skulle besørges som pligtkørsel, dvs. uden betaling. Foderleverancerne, der berørte hele Jylland fra Limfjorden til Kongeåen samt Vestslesvig, var vel mere end noget andet, særlig på grund af de meget lange køreture, egnet til at udbrede den skepsis, kolonivæsenet i øvrigt måtte bære. Det kan ikke undre, at mange fjerntboende leverandører forsøgte at træffe aftale med koloniforvalter Kjærsgaard om at skaffe fouragen mod betaling. Han afslog det pligtskyldigst, da leverancen efter Rentekammerets udtrykkelige ordre skulle ske in natura. Det udelukkede ikke, at entreprenante folk i nærheden af kolonierne påtog sig sådanne forretninger, ligesom nogle kolonister simpelthen tog imod penge i stedet for det tildelte foder. En omfattende undersøgelse af dette spørgsmål endte dog uden graverende afsløringer¹⁰.

Kvægsygen nåede 1762 til Randbøl Hede. 36 stude og 35 køer døde og blev erstattet. Også Alheden rammes af sygdommen, og her måtte ydes erstatning for 49 stude og 21 køer. Kolonisterne fik ordre til at flå de døde dyr. I Moltkenberg indvilligede kolonisterne i at udføre dette arbejde, skønt de betragtede det som »en uærlig sag, som de befrygtede kunne blive dem selv og deres børn til fornedrelse.« I Frederikshåb ville man ikke give sig af med flåningen. »Altså kom 30 af dem i går,« skriver Hoffman 28. juni 1762, »her til Fredericia, og endskønt vi truede med straks at ville lade dem arrestere, om de ej efterkom vores ordre, forblev de dog i deres påstand og vemodigt forsikrede, at de hellere ville udstå al straf end nedgrave disse høveder. De forpligtede sig til at gå i slaveriet i seks uger, hvis det var en mandsperson, hvis en kvinde, da at sidde på vand

og brød i seks uger.«¹¹ Naturligvis kunne det være slemt nok med de døde dyr i junivarmen, og det var sikkert ikke muligt at få danske uden for kolonierne til at besørge dyrene flået og fjernet. Ganske vist var det ved kgl. plakat af 24. november 1758 blevet »enhver tilladt at aftage huden, ej alene af egne kreperede kvægs-hoveder, men endog af alle andre sine bortdøde kreaturer,« hvilket dog næppe havde bortvejret den gamle opfattelse af, at natmandsarbejdet var til det yderste deklasserende. Antagelig var kolonisternes afvisende holdning bestemt af denne forestilling, og det var hverken klogt eller hensynsfuldt af Hoffman at aftvinge kolonisterne de nævnte indrømmelser, der siden blev gengivet i en ordre desangående fra Rentekammeret. Om de strenge straffe bragtes i anvendelse, eller om kolonisterne gav efter, vides ikke. Men situationen har i hvert fald foreligget, og uanset, om Hoffman virkelig straffede de pågældende eller undlod det, måtte hans optræden i denne affære betegnes som uheldig.

Fra hjemlandet havde kolonisterne medbragt en religiøs holdning, der ytrede sig stærkt og hos mange var dyb og ægte, men i almindelighed forbundet med en kirkepolitisk stillingtagen, som ikke tillod megen tolerance. Dette særpræg skyldtes de kirkelige forhold i Pfalz, hvor et protestantisk befolkningsflertal undertryktes eller følte sig undertrykt af den katolsk orienterede regering, og denne situation bragte, som foran omtalt, mange til at vælge udvandringen. Striden mellem protestanter og katolikker, der hver for sig søgte at samle proselytter, medførte, at befolkningen måtte løse sig ombejlet, og dette blev bestemmende i forholdet til kirken og præsterne, der på grund af den konfessionelle splittelse var ringe lønnet¹².

Den kirkelige frihed, som kolonisterne satte så højt, fik de her i landet, men med hensyn til ansættelse af præster og anskaffelse af passende lokaliteter til afholdelse af gudstjeneste blev der en lang ventetid, hvorunder man måtte affinde sig med interimistiske ordninger. De lutherske og reformerte kunne blive betjent af præsten i Torning, hr. *Morten Windfeld*, der kunne tale og prædike tysk. Et par begravelser på Torning kirkegård kort efter kolonisternes ankomst måtte dog foregå uden jordpåkastelse, da der var tale om reformerte. Beboerne i Grønhøj, der næsten alle var lutherske, klagede over, at de ikke kunne komme til alters. Windfeld havde godt nok med otte dages varsel ladet dem vide, når de kunne komme til Torning og blive betjent, men de forlangte, at han skulle komme til dem¹³. Cand. theol. *Niels Cortsen Bisted*, præstesøn fra Levring, antoges 4. juli 1760 til at prædike og foretage barnedåb for de lutherske kolonister. Tjenesten var ulønnet, dog »med håb om employ efter to års tjeneste.« De

reformerte opnåede først 1763, formodentlig på eget initiativ, at få præsten *Johannes Pfarr* til kolonierne. Han skulle for en årlig løn af 150 rdl. betjene såvel Alhedens som Randbøl Hedes reformerte. Gudstjenesten måtte for begge retningers vedkommende afholdes i kolonisternes stuer. I Frederikshåb havde byens beboere, alle reformerte, indrettet en sal til forsamling og gudstjeneste. Katolikerne, der blev bosat i Frederiksnåde, Vorbasse sogn, fik kirkelig betjening af de katolske patres i Fredericia, jesuitter, i regelen unge og nidkære mænd, der gerne tog denne nye opgave op, men afstanden var en væsentlig hindring.

De danske kirkelige myndigheder kunne ikke uden betænkeligheder se disse fremmede trossamfund få fodfæste i landet. Biskop *Hans Adolf Brorson*, der fik denne udvikling i sit stift, erklærede 30. august 1762: »Da mig ikke er bekendt, med hvilke konditioner kolonisterne her i landet er antagne, så kan jeg om supplikanternes allerunderdanigste ansøgning ej andet tænke, end at det synes betænkeligt, om fremmede religionsforvandre på landet eller andre steder, end allerede sket er, skulle tillades fri religionsøvelse. Thi, at jeg ikke skal tale om, hvad strid og uro af en sådan blanding i fremtiden kan befrygtes, så skal vel de katolske påstå at nyde samme frihed, som Gud dog nådelig vil afvende. Efterdi, så farlige som deres religionsprincipper er for staten ej mindre for kirken, så umuligt bliver det siden at få sådan klinte udryddet . . .«¹⁴

Da præsten hr. *Ewald* i Vorbasse et par år før havde spurgt sin biskop, hvorledes han skulle forholde sig med dåb af et barn, hvis fader var katolsk og moderen reformert, henviste Brorson til gældende bestemmelser, at barnet uanset faderens religion skulle døbes efter luthersk ritual. Den pågældende kolonist, *Georg Noe* havde forlangt katolsk dåb, men måtte rette sig efter den trufne afgørelse, hvorefter han flygtede med hustru og barn¹⁵. Katolikerne i Frederiksnåde klagede 1762 til Rentekammeret over den mangelfulde kirkelige betjening og hævdede at have ret til at få afholdt messe hver helligdag, men det skete kun hvert fjerdingår. Den lange vej til Fredericia udelukkede, at en præst kunne nå frem betids for at berette en døende, der måtte dø som et stykke kvæg. Klagen, der sandsynligvis gav anledning til Brorsons ovennævnte erklæring, bragte ikke de katolske nogen forbedring i forholdene. Først 13. oktober 1761 bestemtes, at de reformerte og katolske præster fra Fredericia, der betjente kolonisterne »måtte nyde en liden årlig belønning samt fri befordring.«

Alt i alt måtte kolonisterne erfare, at friheden, der skulle findes på de jyske heder, var behæftet med forbehold fra dansk side. Denne konstatering

fik, skønt det i intet tilfælde drejede sig om helt livsnødvendige spørgsmål, stor og undertiden afgørende vægt i kolonisternes grundindstilling, og deres medbragte autoritetsskepsis fik ny næring.

I efteråret 1761 rejste tre kolonister, Baltzar Barthold og Philip Lang fra Havredal samt Johan Georg Kriegbaum fra Grønhøj, til København for at klage. Den 22. december skrives fra Rentekammeret til kommissærerne om de tre, der »sig her har indfunden og på egne samt de øvrige kolonisters vegne af de to kolonier frembragt mundtlig klage over, at så mange familier var blevne etablerede på ét sted, og de deraf for dem flydende ulejligheder.«¹⁶

De tre kolonister fik et skriftligt svar fra kammeret, at man ikke kunne reflektere på deres klage. De fik desuden foreholdt, at »omendskønt de formedelst deres viste ulydighed, imod de gjorde anordninger uden pas og tilladelse fra de allernådigste beskikkede kommissærer og derved at forsømme det ved deres påboende steder fornødne arbejde kunne have fortjent straf og revselse, så bliver denne dog i henseende til det gode skudsmål, de i øvrigt af bemeldte kommissærer har, hermed skænket, imod, at de straxsen og uden videre ophold forføjer sig hjem til Jylland.«¹⁷ Kommissærerne fik ordre til ved forhør at få opklaret, hvor mange og hvilke kolonister, der stod bag den fremførte klage, der også omfattede, at lynntagene på husene var utætte, at de blev snydt med høleverancerne, der ikke holdt vægten, samt at de ville have en reformert præst og skoleholder. Det sidstnævnte forlangende littede jo opklaringen, der gik ud på, at Christoffer Rau, Georg Breuner sen., Andreas Diefenthaler og Heinrich Würtz var klagens ophavsmænd, men samtlige kolonister havde givet skriftlig fuldmagt til dens overbringelse¹⁸. De pågældende synes ikke at være blevet straffet på nogen måde for deres klage, der for øvrigt var velbegrundet. Tilbage stod dog, at der var tale om en aktion uden kommissærernes vidende.

Den følgende sommer meldte amtsforvalter Møller i Kolding ved ekspresbud til kommissærerne, at fire kolonister, Rau, Smith, Zimmermann og Krieger, havde været i Kolding. Da han ville vide, hvorfor de uden pas og tilladelse var rejst fra Alheden, svarede de, at de ville til Holsten for at overbringe en klage til kongen, som da opholdt sig der. Han ville lade dem arrestere, men de flygtede. »Vi kommissærerne beder underdanigst, at når de ankommer, da straks må pågribes og på vand og brød eller i skubkarren i 14 dage at hensættes andre til eksempel.«

Siden holdtes forhør angående klagerne. Fra Havredal besværede man

sig over, at laderne havde utætte lyngtage og så spinkelt tagtømmer, at man ikke uden livsfare kunne vove sig derind. Murstenene var dårlige. De havde fået uegnet træ til deres plove og harver. Til hver families beboelse var der kun ét fag vindue, mens kolonisterne i Randbøl Hede og i Holsten havde fem fag. Moritz havde lovet dem, at de måtte bruge rejsepengene efter behag, hvilket kommissærerne havde nægtet dem. Træet i snedkerarbejdet var indsvundet og utæt. Høet holdt ikke vægten.

Fra Grønhøj klagedes over, at man ikke kunne komme til alters (se foran). Endvidere manglede man træ til plove og harver.

I Julianehede mente man at have for lidt jord, idet de danske naboer i Engesvang påstod, at skellet gik ved kolonisternes huse. Laderne var ikke færdige.

Frederiksdals kolonister var ikke fornøjet med deres ejendomme. Jorden var for dårlig, de ville hellere have boet ved landevejen.

Joh. Georg Breuner var første underskriver på klagen. Rau havde ført pennen, men havde ikke selv skrevet under. Diefenthaler havde været rundt hos kolonisterne for at samle penge til rejseudgifterne for de fire, der skulle overbringe klagen. Fire kolonister havde ikke villet underskrive, og de var ved Raus og hans følgesvendens tilbagekomst blevet truet med, at de skulle jages fra byen ¹⁹.

Kolonisterne

Kendskabet til de indvandrede er stort set begrænset til afsendelses- og modtagelseslisternes sparsomme oplysninger om alder, ægteskabelig stilling, børneantal samt kirkeligt tilhørsforhold. Nogle af listerne oplyser, hvor den pågældende kom fra, samt tidligere beskæftigelse, men ofte er der ingen angivelse heraf. I mange tilfælde kunne der vel være tvivl om rigtigheden af de afgivne oplysninger. De modtagende myndigheder var først og fremmest interesseret i den arbejdskraft, de ankomne rent umiddelbart repræsenterede, og samme synspunkt er fremtrædende i de konduitelister, som i de første år vedlagdes kommissærernes indberetninger. Mere individuelle oplysninger fremkom, når en kolonist havde gjort sig uheldig bemærket og havde pådraget sig de ledendes uvilje. Det skriftlige materiale vidner derfor ret ensidigt om opsætsighed og uduelighed, følgende den almindelige regel, at den uønskede ekstraordinære situation præsenteres med stor udførlighed, mens dagligdagen og den arbejdsindsats, som bevisligt blev gjort, kun sjældent fik personlig adresse.

Nogen synderlig forståelse af, at kolonisterne var et fremmed folk med en egen mentalitet, med andre vaner og med en religiøs-kirkelig holdning, der var anderledes end den danske, spores egentlig ikke hos kolonisationens ledelse. Alt i alt synes de mange udpræget materielle problemer i de første år at have trængt de mere menneskelige i baggrunden. Fra første færd var kolonisterne, navnlig på Alheden, ildeset af deres danske naboer, og mange omstændigheder bidrog til at forøge den isolation, de indvandrede gennem en årrække måtte føle og i nogen grad selv opretholdt.

Den dyberegående analyse af det indvandrede menneskemateriale, som ville være ønskelig i en fremstilling af kolonisationens forløb, er der ikke tilstrækkelige forudsætninger for at gennemføre. Imidlertid var kolonisterne og deres reaktioner en så afgørende faktor i hele udviklingsforløbet, at enhver oplysning ud over de nøgne data vil være af interesse.

Kolonisterne kom fra et geografisk set begrænset område af Sydvesttyskland, egnene mellem bifloderne Main og Neckar. Mange angivelser af hjemsted er upræcise, fra Pfalz, fra Heidelbergegnen osv., hvilket kan skyl-

des den forannævnte ligeegyldighed fra dansk side; men i mange tilfælde havde de pågældende sikkert ført en noget omflakkende tilværelse, så en nøjagtig angivelse kunne være vanskelig, og der skelnes næppe mellem fødested og sidste opholdsted inden udvandringen. Blandt de angivne lokaliteter synes byen *Schriesheim* med nabobyerne Leutershausen, Ladenburg o. a. at have afgivet det største antal kolonister blandt de hjemstedsangivne. Hertil kommer, at flere af de familier, som siden blev fremtrædende som kolonister, og hvis efterkommere endnu træffes på Alheden og spredt over landet, stammer fra Schriesheim. En nærmere betragtning af denne by, dens historie og livsbetingelser kunne måske antyde det miljø, kolonisterne kom fra og var præget af.

Schriesheim ligger omgivet af lave bjerge ved den fra romertiden stammende vej mellem Heidelberg og Frankfurt, »der Bergstrasse.« Byen havde, trods sin ringe størrelse, i middelalderen præg af en stad, omgivet af bymure med fire porte. På en højde over byen knejser den maleriske ruin af borgen Strahlenberg, der inden 1520 var ødelagt ved brand. Byen blev midtpunkt for »die Schriesheimer Zent«, et retsområde, der kunne sammenlignes med det danske herred (Zent – centum – hundrede), der strakte sig fra Worms til Heidelberg.

Til byen hører i nyere tid et areal på 2.565 ha. Heraf er ca. 1.500 ha skov, 730 ha agerland og eng, 100 ha vinmarker. Denne fordeling er vel fra nyere tid, men har næppe ændret sig ret meget siden udvandringstiden, idet den i det væsentlige er naturbestemt. I 1727 var der i Schriesheim 1.172 indbyggere, i 1783 var der 1.764. Befolkningstallet o. 1760 kendes ikke, men kan vel anslås til ca. 1500 personer, med stærkt stigende tendens. Selv om der var en del håndværkere og bestillingsmænd i byen, hvor al bebyggelse var samlet, må man skønne, at der har været et stort antal agerbrugere og vinavlere om at dele det dyrkbare areal. Henvend halvdelen af agerland, eng og vinmark var gods, som tidligere havde hørt under Strahlenberg, klostret Schönau samt Augustinerklostret i Heidelberg, men det ejedes o. 1760 af bl. a. universitetet i Heidelberg og forvaltedes af det pfalziske »Hofkammer«. Denne jord var bortforpagtet på betingelser, der lignede det danske arvefæste. I 1773 var der 43 forpagtere til ca. 260 ha.

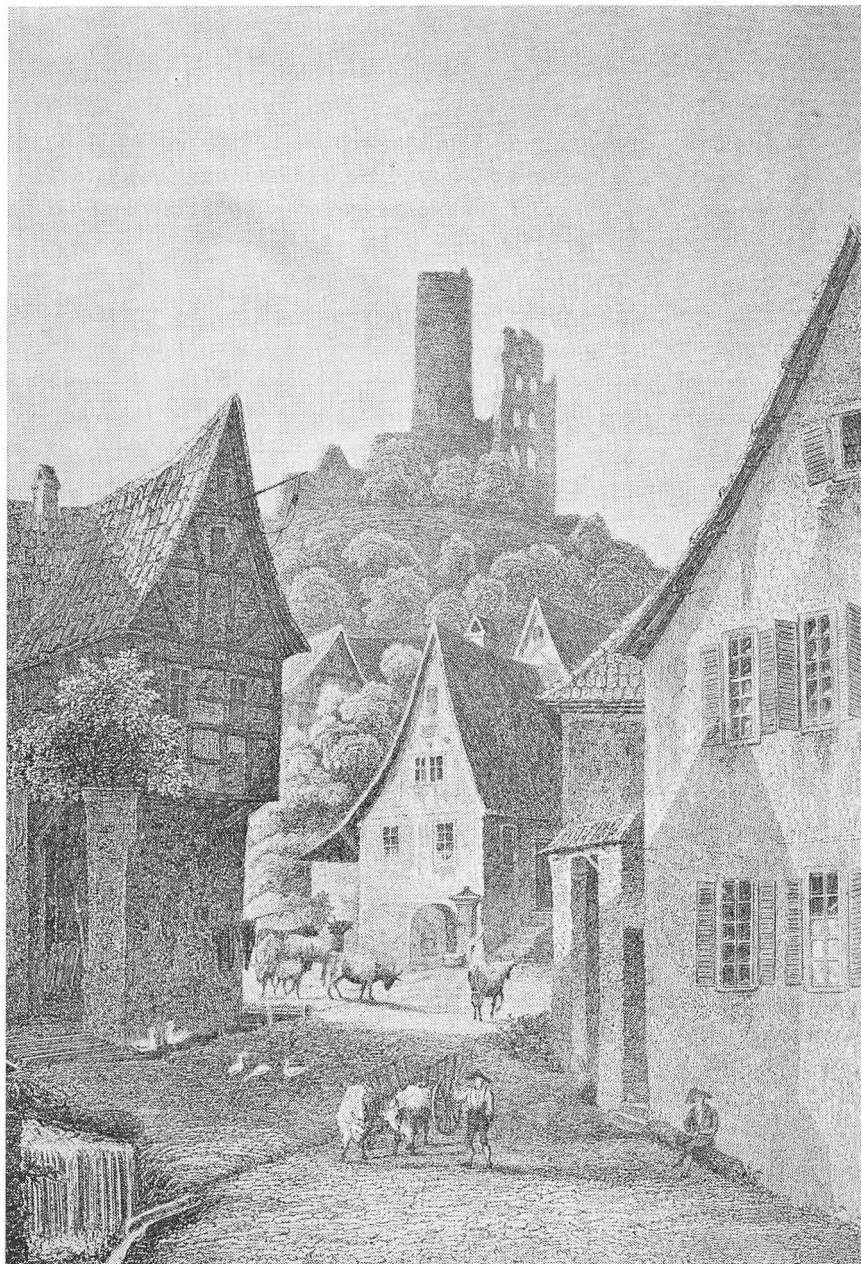
Samtlige beboere i Schriesheim, bortset fra byens borgmester (Schultheiss), rådmænd og forskellige bestillingsmænd, var pligtige til at yde hoveri (Frondienst), dvs. arbejde på de »herrschaftlichen« dele af byens tilliggende.

Beskatningen til staten byggede på en vurdering af fast ejendom, der

o. 1750 var ansat til 35.385 gylden; heraf svaredes ca. 12 % i skat. På samme grundlag blev andre skatter og afgifter udskrevet, således de hyppige krigsskatter og fourageleverancer, bidrag til opbygning af slottet i Mannheim, »Türkensteuer« til krigen mod tyrkerne; betalingen af »Fräuleinsteuer«, der også kendtes her i landet under navnet prinsessestyr, skulle erlægges, når en datter af det regerende fyrstehus skulle giftes; 1719 måtte Schriesheim til dette formål udrede 200 gylden. Den gennemsnitlige skat pr. skatteyder udgjorde ca. 16 gylden årlig, hvilket svarede til værdien af ca. 350 liter vin eller løn for 8 ugers arbejde. Der svaredes tiende af korn-, frugt- og vinavl samt kvægavl. En betydelig del af byens huse og ejendomme var belånte; blandt långiverne var offentlige institutioner som universitetet i Heidelberg.

I 1556 gennemførtes den lutherske reformation i Pfalz. Allerede nogle år efter bestemtes, at den calvinistiske (reformerte) kirkeordning skulle indføres. I 1576 vendte man tilbage til den lutherske kirke. Endelig i 1583 genindførtes den reformerte kirke, en uheldig og forvirrende kirkepolitik. Tredivåarskrigen ramte Schriesheim hårdt. Til sidst var der kun enkelte beboere tilbage i byen, flertallet var flygtet til Heidelberg eller ud i skovene. Mens der før krigen nok havde været ca. 250 familier i byen, kunne der efter 1648 kun tælles 40 familier, hvoraf kun de 24 tidligere havde været borgere i Schriesheim. Der skete herigennem en fornyelse af befolkningen ved indvandring fra andre egne af Pfalz, men især fra de tysktalende schweiziske kantonen. Disse sidstnævnte var næsten alle reformerte og kom gennem et stærkt sammenhold til at præge byens kirkelige liv. Schweizerne var især håndværkere og småbønder. Ligestilling med de gamle familier, der efter traditionen ved selvsupplering forbeholdt sig bystyret, fik de indvandrede schweizere foreløbig ikke. Mens Pfalz indtil 1700 var bekendt for religiøs tolerance, blev forholdene herefter mindre gunstige for de reformerte, der kun måtte beklæde 1/4 af rådspladserne¹. I 1698 var der i byen 675 reformerte, 68 lutherske, 65 katolikker og 24 jøder; i det følgende århundrede var antallet af reformerte stagnerende, mens de andre grupper var voksende, især katolikerne.

Under fransk militær besættelse under marskal Turenne 1675 blev Schriesheim udplyndret og delvis afbrændt. Den pfalziske arvefølgekrig 1688–97 bragte gentagne gange fransk indkvartering, men byen led ingen synderlig overlast under denne krig, idet bystyret, klog af erfaring, traf aftale med franskmændene om, mod passende betaling, at få en sauvegarde til beskyttelse. I 1701 udbrød den spanske arvefølgekrig, der delte Europa

Gadeparti fra Schriesheim (am Ölbrunnen). Stålstik efter tegning af F. Foltz. Fra begyndelsen af 1800tallet. I baggrunden ses ruinen af borgen Strahlenberg, der inden 1520 var ødelagt ved brand. (Efter H. Brunn: 1200 Jahre Schriesheim).

i to lejre. Schriesheim blev atter udsat for gennemmarch og indkvartering, men i øvrigt mærkede man intet til krigen. Med den polske tronfølgestrid 1734 indledtes en ny periode med indkvarteringer, således i 1742 og 1745. Den preussiske Syvårskrig begyndte i 1756, og året efter var der igen fransk indkvartering i Schriesheim. Beboerne havde efterhånden vænnet sig til disse besøg af militær. Der skete gerne skade på agermarken, mens vinmarkerne var under bevogtning og undgik ødelæggelser. I 1746 tilkendtes Schriesheim en fransk skadeserstatning på 10.000 livres. At pengene ikke nåede frem til byen, men brugtes i hofholdningen, var en anden sag ².

Det sammenfattende billede af denne by viser således et samfund i snævre rammer og uden muligheder for at give plads for befolknings-tilvæksten. Dybe sociale skel var der utvivlsomt mellem indbyggerne. Den konfessionelle opdeling hindrede på flere måder det samarbejde, hvoraf byens velfærd var afhængig, og for de reformerte tegnede fremtiden sig o. 1760 ikke lys. Man var, først og fremmest på grund af byens beliggenhed ved Bergstrasse, der var en slags hærvej, atter og atter udsat for særlige byrder, men disse var man blevet så vant til, at de næppe alene kunne bringe folk til at bryde op og udvandre.

I andre småbyer beliggende ved Bergstrasse synes forholdene stort set at have frembudt de samme livsbetingelser og problemer som i Schriesheim ³.

Markgrevs-kabet Baden-Durlach med hovedstaden Karlsruhe udgjorde en fjernere liggende del af det område, hvori der hvervedes kolonister. Det bestod af oberamtterne Karlsruhe, Durlach, Pforzheim og Stein, og markgreven var *Carl Friederich*.

Til hofråd, oberamtmand *Volz* i Karlsruhe indkom den 9. januar 1761 en skrivelse, signeret *Reinhard*, Karlsruhe, og af følgende indhold: »Jeg har allerede for nogle uger siden erfaret, at en del mennesker fra disse egne er udvandret til Jylland. De elendige tilstande dør er velkendte, hvilket den berømte *Justi* har berettet om, da han efter forlangende af kongen af Danmark havde undersøgt dette land med henblik på kolonisation, og jeg troede ikke, at ret mange ville følge denne opfordring til emigration. Jeg erfarer nu, at der her i værtshuset »Zum Kreuz« i et par måneder har logeret en mand, der udgiver sig for at være professor, men er beskæftiget med at hverve kolonister. »Der Emigration-Geist« breder sig over det ganske land, dog hovedsagelig i »der Haart« og byerne dør (dvs. omkring »der Bergstrasse«).

Nu er der ganske vist i mange byer en mængde overflødige mennesker, men dermed er ikke sagt, at der ikke er plads nok for disse. Bedst ville

det være for landet, om det beholdt sine indbyggere, selv om der savnes fabrikker, der kunne give dem beskæftigelse. Jeg skal altså ikke undlade at indberette dette til hofråds-kollegiet, som formodentlig ikke er bekendt med emigrationens omfang.«

Brevskriveren foreslår, at den omtalte hverver sættes i stuearrest straks, hvorefter hans forhold nærmere måtte undersøges, så man kunne erfare, om han ikke var kvalificeret til tugthus. Han erindrer om, at det var ulovligt for en fyrste at drage folk til sig fra en andens land.

Ville man endelig give tilladelse til emigration, burde de bortrejsendes gods og formue konfiskeres. Desuden burde de rejselystne oplyses om, at det land, man ville udvandre til, var af elendig beskaffenhed, et hede- og sandland uden væld eller vandløb.

Uden sådanne forholdsregler ville emigrationsgeisten brede sig mere og mere som en sand epidemi.

Hofråd Volz tog straks affære og endnu samme dag skrev han til markgreven om den danske hverver i værtshuset Zum Kreuz. Han kaldte sig *Petersen Hartwig* og udgav sig for at være professor i teologi og kemi. Det var bevist, at han førte korrespondance med Joh. Fr. Moritz i Frankfurt a. M., der var kendt som den danske regerings hverver af kolonister. Petersen Hartwig havde haft forbindelse med en mand i Friederichsthal, der havde tænkt på emigration, og af denne mand havde Petersen Hartwig krævet et indskrivningsgebyr. Der kunne ikke være tvivl om, at han var Moritz' sendebud. Man måtte derfor anbefale, at hververen blev belagt med stuearrest (*consilium abeundi*).

Den 10. januar beskæftigede man sig med spørgsmålet i hofrådet, der foreslog markgreven, at der ved et reskript blev bekendtgjort, at alle ansøgninger om rejsetilladelse, manumission et *venia emigrandi*, som man sagde, skulle nægtes. En del af ansøgerne var livegne, men også andre skulle først sikre sig manumissionen, dvs. frihed for at stå under det fyrstelige herredømme, derefter kunne der blive tale om rejsetilladelsen. Men chancerne var altså ikke store. Dog var der i hofrådets indstilling en væsentlig undtagelse, idet folk, der bevisligt var *dårlige husholdere* og havde svært ved at klare sig, skulle have lov til at emigrere.

Markgreven udsendte den 17. januar et reskript til amterne, hvori han dekreterede hofrådets forslag. Ligeledes bestemte han, at Petersen Hartwig skulle holdes i stuearrest, og ingen måtte få adgang til at tale med ham uden særlig tilladelse. Efter at man hos Petersen Hartwig havde fundet et eksemplar af Moritz' hvervningsplakat med videre, var der ikke længere

nogen tvivl om mandens virksomhed. I et brev til markgreven skriver han, at han ikke agtede at modstride Guds bud eller landets love, men kun på den danske konges vegne at akkordere med folk, der ønskede at emigrere. Da han allerede havde berettet udførligt om sin hvervning til hofråd Volz, ville han ikke i skrivelserne gentage dette. Skulle han have pådraget sig markgrevens unåde, bad han om, at denne ville lade sin »vidtberømte nåde« komme ham til del. Brevet, der er holdt i en formel tone, har underskriften: *M. Johann Petersen Hartwig*. Det forefundne materiale bringer ingen yderligere oplysninger om manden.

Når den forannævnte skrivelse af 9. januar 1761 fremkaldte en så hurtig og kraftig reaktion, skyldtes det nok, at markgreven under samme dato modtog en ansøgning fra 11 personer, som bad om rejsetilladelse. De pågældende havde hver især fremskaffet en attest fra myndighederne med oplysninger om formuesforhold osv.

1. *Bernhard Ulrich* fra Tautschneurauth, en fattig mand, hvis formue var 98 gylden. Gift. 7 børn.
2. *Michel Hauss*, borger i Linkenheim. Ejede 303 gylden. Enkemand med 7 børn.
3. *Elisabeth Ulmerin*, enke efter Andreas Schwarz i Linkenheim, og borgerdatter fra Hochstatten. Ejede et simpelt hus med 1½ viertel jord (en viertel var ¼ morgen land eller ca. 900 m²). Hun havde to sønner, der var livegne.
4. *Philip Roth*, borger og skomager fra Hochstatten. Gift. Havde en datter. Hans moder levede endnu og ejede et lille hus. Han havde større gæld end formue og måtte betegnes som en liderlig (dvs. dårlig) husholder.
5. *Mattheus Grünemeyer*, borger fra Graben. Gift 2. gang. 3 børn samt en datter af første ægteskab, til hvem han skulle betale mødrene arv. Han ejede 790 gylden. Han var ikke den bedste husholder.
6. *Georg Scholl* var født i Graben. Han havde ejet nogen formue, men havde tilsat det meste, mens han tjente som soldat i Reichskontingenten. Dårlig arbejder og husholder. Hans hustru var fattig og udygtig. Som borgersøn var han livegen, og havde ikke selv opnået at få borgerskab.
7. *Wilhelm Raupp*, borger fra Stafforth. Gift. 3 børn. Ejede 172 gylden, men kunne ikke ernære sig med sin familie.
8. *Christoph Eichner*, borger og skrædder i Stafforth. Stammede fra Königsberg i Preussen. Gift. 3 børn. Ejede 183 gylden.
9. *Michel Beydeck*, borger og væver i Stafforth. Enkemand. Havde 7 børn. Af disse var Johannes Martin gift og var allerede 1760 udvandret til Jylland. Ligeså broderen Jacob. Han havde skrevet hjem og meddelt, at de havde det godt, hvilket havde bevæget den øvrige familie til at ville følge efter.
10. *Konrad Heinz*, borger og snedker i Spök. Gift. 1 barn. De var fattige, men ejede dog halvdelen af 5½ viertel land. Den anden halvdel ejedes af hustruens søster, Barbara, der ligeledes ønskede at emigrere. Ikke livegen.

11. *Martin Riz*, borger i Friederichsthal. Havde ejet en del jord, men det var gået tilbage for ham. Han var gift 2. gang. Både han og hustruen var drikfældige og måtte betegnes som dårlige husholdere. Ikke livegen.

Volz, der havde tilføjet de anførte vidnesbyrd, anbefalede, at de alle bevilgedes rejsetilladelse, da alle meget vel kunne undværes.

Fra amtet Pforzheim modtog markgreven en meddelelse om, at ingen her havde ytret ønske om at ville emigrere. En forespørgsel fra markgreven, om dr. med. *Rübel* virkede som hverver af kolonister i Pforzheim, kunne man besvare benægtende.

Da markgrevens tilladelse til de forannævntes udvandring stadig udeblev, fremkom fornyede ansøgninger. Fra Stafforth meldte sig endnu en mand, *Mathias Küsmeyer*. Schulzen, sognefogden, i denne by skrev igen til overamtet i Karlsruhe angående den forannævnte samt Michel Beydeck, Wilhelm Raupp og Christop Eichner. Han forsikrede, at samtlige fire befandt sig i absolut slette formuesomstændigheder, hvorfor de da også »gar wohl« kunne undværes i byen. Da schultzen næsten daglig var »overløbet« af ansøgerne, der spurgte om et resultat, håbede man på en snarlig afgørelse.

I Mathias Küsmeyers ansøgning, skrevet af en koncipist i byen, hedder det, at han med hustru og fem børn ikke længere kan skaffe føden, og den tid nærmede sig, da hans kreditorer ville sætte ham ud af huset. Der var i denne egn næsten ingen mulighed for at tjene til et stykke brød. Han havde derfor besluttet at ville emigrere med sin familie. Om hans formuesforhold erklærede Schultzen, at Mathias Küsmeyer ejede:

1. Et halvt »zweistöckig« hus med udhus, gårdsplads og køkkenhave, beliggende midt i byen. Vurderet til	230	gylden
2. 3 viertel middelgod agermark	112	—
3. 2 viertel middelgod eng	100	—
4. Husgeråd og indbo	5	—
Ingen landbrugsredskaber og ingen husdyr		
	I alt	447 gylden
Bortskyldig gæld	400	—
	Formue	47 gylden

Ved denne som ved andre ansøgers formueopgørelse savnes nærmere oplysning om gælden og kreditorerne, og der kunne opstå tvivl om troværdigheden af den således dokumenterede fattigdom. Ovennævnte ansøgning fra Stafforth blev af amtet sendt til markgreven med bemærkninger om,

at man henholdt sig til markgrevens reskript og bestemmelsen om, at »notorisch liderlichen Haushaltern« gerne måtte udvandre. Da ansøgerne ifølge formuesopgørelserne måtte betragtes som kvalificerede, måtte amtet anbefale, at rejsetilladelsen blev givet, ikke mindst, fordi man allerede i et par år havde haft besvær med de pågældende, som snart ville falde det offtentlige til byrde.

Den 3. februar 1761 skrev amtet (Volz) igen til markgreven og forhørte sig om, hvordan det stod til med ansøgningen fra Philip Roth, Georg Scholl og Martin Riz, der også havde fået offentligt vidnesbyrd som dårlige husholdere. Det måtte være til landets gavn, om de flest mulige af den slags rømte bort. Man havde dagligt de nævnte ansøgere løbende for at spørge. Herpå svarede markgreven, at amtet, der havde kaldt de tre for slette husholdere, som kunne belægges med legal straf, havde at optage en protokol over ansøgernes forhold og indsende den til markgreven. De skulle derefter høre nærmere.

Der var hermed opstået en tydelig divergens mellem markgreven, der ikke ville slippe sine undersåtter, og de lokale myndigheder, der gerne lod de rejselystne fare.

Den 9. februar 1761 udsendte markgreven et nyt dekret til de fire oberamter, hvori han indskærpede, at det af hensyn til landets ve og vel var forbudt undersåtterne at udvandre. Der måtte dog efter ret og billighed gøres en undtagelse med folk, der havde vist sig som dårlige husholdere og derved gjort sig uværdige til den højfyrstelige beskyttelse. Men når sådanne folk søgte om rejsetilladelse, måtte der foretages en nærmere undersøgelse af deres forhold og gives indberetning herom til markgreven.

I ansøgningen fra Michel Beydeck i Stafforth var det oplyst, at et par af hans børn allerede befandt sig i Jylland. Jørgen Martin Beydeck ankom til Fredericia o. 1. maj 1760. Han var 32 år, gift og havde anført en transport på rejsen. Han nævnes 1760 som beboer i Moltkenberg. Michel Beydeck meddelte, at hans børn var rejst uden tilladelse, da de frygtede for, at markgreven ville nægte dem den. Nu blev resultatet, at børnenes mødrene arv, der udgjorde 24 gylden, efter markgrevens befaling blev belagt med arrest, så de ikke kunne føres ud af landet. Michel Beydeck protesterede mod denne konfiskation, som han kaldte det. Han havde livet igennem svaret skatter og afgifter af disse penge, og nu skulle han miste dem. Markgreven svarede, at der ikke var tale om konfiskation, men arrest. Navnene på Michel Beydecks børn, som var udvandret, skulle skrives på listen over personer, der var emigreret uden tilladelse.

Den 13. april 1761 indsendte amtet en ny ansøgning til markgreven, omfattende 21 navne på personer, der ønskede at udvandre. Deriblandt var de 11, som foran er omtalt. Det fremgår af de givne oplysninger, at en del af ansøgerne var beslægtede. Dårlige husholdere og fattige var de fleste efter myndighedernes angivelse. Hertil knyttedes der i nogle tilfælde særlige bemærkninger om ansøgeren. Om Christop Eichner skrives, at han har »den Wandergeist im Kopf«, men kunne man få ham til at blive, kunne han nok forandre sig til en nyttig undersåt. Christop Eichner nævnes siden som kolonist i Friederichsfeld, en af kolonibyerne i Slesvig-Holsten. Georg Herrmann, borger i Linkenheim, får følgende karakteristik: »Dieser Herrmann ist ein unartig böser Mensch«, som ikke blot lå i strid med sine naboer, men også med sin mor og sine slægtninge.

Over for dette voksende pres af rejselystne undersåtter, som meldte sig med myndighedernes anbefaling, formelt kvalificeret efter det udgivne reskript, synes markgrev Carl Friederich i nogen grad at have måttet give efter. Den 16. april gav han rejsetilladelse til 19 af de 21 søgende.

Ingen af de oven for nævnte personer ses at være kommet til Jylland som kolonister, men muligvis til de slesvig-holstenske kolonier. Deres antal er for begrænset til, at man ud fra dette kan fastslå noget generelt for de indvandrede kolonister. Der er i materialet fra Karlsruhe kun anlagt rent økonomiske synspunkter, mens der, som omtalt, i andre hvervningsområder nævnes andre bevæggrunde. Derimod vil der nok i både markgrevens og de lokale myndigheders holdning kunne ses synspunkter, som gjaldt også i Pfalz og Hessen ⁴.

En fortegnelse over de mange kolonister er gengivet i bilaget side 218 ff. Den omfatter dels de kolonister, der blev bosat på Alheden og Randbøl Hede (gruppe I), dels de kolonister, der ankom til landet, men ikke blev bosat (gruppe II), dels de kolonister, der afrejste fra deres hjemegn, men aldrig ankom til Jylland (gruppe III). Sidstnævnte gruppe omfattede 40 navne, der vel ikke kan siges at have egentlig berøring med kolonisationens historie, da personerne ikke synes at være nået ind over landets grænse. Men de har dog taget det første skridt, de valgte udvandringen, da hvervningen blev påbegyndt, og de var blandt de første transporter, der afgik ⁵. Så godt som alle var gift, og de fleste havde børn. Den største part var fra Schriesheim og omegn, der herved manifesterer sig som et centrum for hvervningen i dens første fase. Der er nogen grund til at antage, at gruppen har omfattet folk i den passende aldersklasse, måske også bedre kvalificerede end dem, der siden sendtes af sted. Men de opgav

emigrationen af grunde, som ikke kendes – overvældet af tvivl eller rej-sens besværligheder?

Gruppe II med 60 navne omfattede de 18 familier, der ikke ville af-lægge troskabsed og derfor blev udvist af landet. De øvrige var efter kom-missærernes bedømmelse ikke egnede som kolonister, dels fordi de var ukendt med landbrug; dels fordi der sikkert også var en del, som veg til-bage for opgaven efter at have set de jyske heder. De pågældende havde vel modtaget dagpenge, så længe de opholdt sig her, men de udlovede rejsepenge fik de næppe.

De 292 mænd i gruppe I, som ses at være bosat, udgør ca. 66 % af samtlige påviseligt udvandrede, hvoraf dog 5 personer i 1756 var fulgt med fabrikant Hübner til Odense. Som det allerede fremgår af det foranstående, var bosættelsen ikke i sig selv noget udtryk for, at de pågældende var af bedre kvalitet end folkene i gruppe II, idet ikke blot kommissærernes skøn, men også mere tilfældige faktorer blev bestemmende for, om der blev tale om bosættelse eller ej. Dagpengene fik sikkert mange til at blive i kolonierne, indtil kravet om den personlige indsats trængte sig på. Alt i alt var de bosattes gruppe af højst uensartet sammensætning, spændende fra de bedste blandt kolonisterne til de mindst egnede, som blot tog chan-cen og i øvrigt var af en vegeerende indstilling. Det må bemærkes, at bo-sættelse var en betingelse for at få rejsepengene udbetalt.

Da forfatteren M. A. Goldschmidt på sin hederejse i 1866 talte med Eva Lauth i Firehuse på Alheden, kunne han forstå, »at der i den blandede skare, som indkaldtes, også var folk af god familie.«⁶ Han vender sig med denne bemærkning imod den ellers så udbredte forestilling, der navnlig var befordret af omegnens bønder, at kolonisterne eller »kartoffeltyskerne« var noget for sig, et ret simpelt folkefærd. Overraskende nok har man kun-net spore denne opfattelse langt op i nutiden. I en omtale af Adam An-dreassen Philler i Gråmose, der var sønnesøn af den indvandrede Johan Wolfgang Vieler i Havredal, betegnes denne som »en rakkerne nærstående mennesketype.«⁷

Om enkelte af kolonisterne kan i øvrigt oplyses:

Joh. Michael Agricola nedstammede fra Ludwig Philip Agricola, der 1675–1712 var reformert præst i Schriesheim, og som efterlod sig væsent-lige bidrag til byens historie.⁸

Jacob Peter Bitsch, hvis fader Hans Georg Bitsch som nævnt døde på rejsen til Jylland, nedstammede fra Christian Bitsch, der var født 1644

i Schweiz og udvandrede til Richenbach i Odenwald, hvor slægten siden fik betydelig udbredelse.⁹

Johan Philip Morast var af en fransk-reformert slægt Moras, der havde tilknytning til byen Heiligkreuz, hvorfra Thomas Moras indgiftede sig i slægten Würtz og kom til Schriesheim. Præsten her ændrede navnet til Morast.

Heinrich Würtz, der var født i Schriesheim 23. december 1723 og blev gift med Anna Maria Ullrich, der tilhørte en gammel og anset slægt i byen, var søn af Hans Jacob Würtz og sønnesøn af Felix Würtz, født 3. december 1626 i Erlenbach ved Zürich, gift 1652 med Anna Bollinger i Schriesheim. Hans Jacob og faderen Heinrich Würtz var *küfere*, beskæftiget ved byens betydelige vinproduktion.¹⁰

Kolonistnavnene Frank, Hermann, Walther og Winkler findes nævnt blandt udvandrere fra kanton Zürich i årene 1651–1663.¹¹

Langt den største del af de indvandrede oplyste ved ankomsten, at de intet ejede ud over det medbragte bohabe. Tid efter anden forekom der dog tilfælde, hvor påstanden om fattigdom viste sig at være usand.

Andreas Hoel var på rejsen under opholdet hos sin vært i Altona, Baumann, blevet bestjålet for 50 halvgylde, som siden fandtes hos en anden kolonist. Under en brand i Havredal 1761 mistede Gottfried Sander 95 reichsthaler »anbaaren geld.«

»Der er dem, der har medbragt mange hundrede rthl.« skrives i juli 1763. Da Friederich Stahl i 1764 rømte fra Frederiksnåde, mente forvalter From, at han havde over 400 rdl. i dukater. At kolonister som Heinrich Würtz, J. Michael Agricola og papirmageren Megen var bemidlede, lagde de ikke skjul på. Marcus Mai fra Schriesheim vendte 1761 tilbage til byen for at sælge et stykke jord, han ejede. Samtidig betalte han sin »Bürgergeld« for 15 år, så et af hans børn eventuelt kunne vende tilbage til byen med deres borgerret i behold, hvilket dog ikke skete. I det hele vendte så godt som ingen kolonister tilbage til den pfalziske hjemstavn.¹² Kun enkelte kom der på et kortere besøg. I 1763 fik Heinrich Würtz tilladelse til at foretage en sådan rejse, da han skulle sælge nogen ejendom, han ejede i Schriesheim, samt indkræve arvegods og andet tilgodehavende. Den 23. august 1763 nåede Heinrich Würtz på tilbagerejsen Kolding, hvis sønderport dengang var toldskel mellem hertugdømmerne og kongeriget. Han blev her frataget en del varer, tøj, knapper o. lign., som han havde købt for de indkrævede penge, der ikke var gangbare her i landet. Varerne blev

konfiskeret, da det var forbudt at indføre sådanne ting. Heinrich Würtz erklærede sig uvidende om dette forbud, men måtte dog rejse hjem til Havredal uden sine varer. Han beklagede sig siden til Hoffman, der gennem Rentekammeret formidlede en tilbagelevering af sagerne, hvis værdi var 24 rdl. Heinrich Würtz var kørende i en fjedervogn og angav, at rejsen havde kostet ham 100 rdl. Det oplystes, at han ved ankomsten til Kolding var ledsaget af »nogle flere personer«, men om det var kolonister vides ikke.¹³

Sidst på året 1768 var Heinrich Würtz igen i Schriesheim, hvor han stadig ejede jord, som han enten ville sælge eller bortforpagte på ny. Han var sandsynligvis i følge med Jacob Bärthel, der skulle til Pfalz for at hæve en arv efter hans hustrus forældre.¹⁴

Kontakten mellem kolonisterne og deres tyske hjemstavn synes begrænset til en beskeden brevveksling. Den 12. september 1761 skrev Generalpostamtet til Hoffman, at breve, som kolonisterne sendte til hjemlandet gennem *Moritz*, blev sendt uden porto, og der spurgtes, om Hoffman havde nogen ordre hertil. Han svarede, at breve til Pfalz var forsvundet undervejs, hvorfor han havde sendt kolonisternes breve til Stiwitz i Slesvig, der videresendte dem til Moritz.¹⁵

Efter ankomsten til Altona skrev Nicolaus Jörder til »vielgeliebteste Schwiegermutter und sonstige gute Freunde.« Han fortæller om rejsen, der lededes af Antoni Paulli. Ved porten til Marburg havde der været vanskeligheder, da transporten, i alt 578 personer, var blevet delt. Påskelørdag rejste man gennem byen Eyernbach; der blev en ung mand af transporten taget af hannoveransk militær, formodentlig til soldatertjeneste. Det lykkedes dog Antoni Paulli ved fremvisning af det kongelige danske pas at få den unge mand fri. To gamle og to børn var døde på rejsen. Ellers var alle friske og sunde »und wird getreulich für uns gesorgt.« Omtrent samtidig sendte Joh. Philip Morast et brev til sin moder, morbroder og søster i Schriesheim. Man var 14. april ankommen til Altona og havde straks fået udbetalt dagpenge. Den videre transport var der sørget for med 48 vogne samt 24 ledige heste.

Den 29. juni 1760 skrev Christopher Rau et brev til den lutherske skolelærer N. Buchner i Schriesheim, som han i forsigtige vendinger opfordrede til at drage til Alheden, hvor han ville få 20 morgen land samt hus og have. Der var kun otte dages rejse fra Altona. Derefter kom Rau ind på en omtale af forholdene i øvrigt i kolonien. Med fortørnelse nævner han, at blandt de sidst ankomne var rebeller, som ikke skønnede på den

kongelige nåde og allerede to gange havde klaget, »da ist den elendes Schulmeister von Leutershausen [hvor også Rau var kommen fra] und ein elendes Österreicher von Arsenbach und ein stinkenden Schumacher von Ladenburg.« Faktum var, at de nævnte havde ført mange fattige kolonister fra Pfalz til Danmark. Rau sluttede sit brev med hilsener fra H. Würtz, Joh. Moll og Agricola til Friederich Röther og frue samt til Martin Bauer og frue, alle i Schriesheim. »Jeg ville ønske, at de med Guds hjælp må leve lige så godt som jeg . . .«¹⁶

Noget overraskende er det dog, at ovennævnte breve findes i Moritz' arkiv. Da de udvandrede alle giver udtryk for tilfredshed med forholdene, kunne der ikke være grund for Moritz til at tilbageholde brevene, der vel simpelthen er blevet liggende hos ham ved forglemmelse eller ligegyldighed. I marts 1761 skriver Moritz til Tyske Kancelli (eller Moltke), om ikke hr. justitsråd Vaitz kunne få befaling om at frankere brevene til ham fra såvel København som Fredericia (fra kolonisterne).¹⁷ Blandt Moritz' papirer findes koncepter, som tyder på, at han har skrevet breve for kolonisterne, således nogle klager til kongen.

Konsolidering 1763

Et brev af 17. oktober 1761 fra Ahlefeldt til kommissærerne havde følgende indhold:

»Efter de fra Dem tid efter anden indkomne efterretninger angående kolonisternes etablerement i Jylland har man stedse og hidtil gjort sig det håb, at dermed vel avanceredes, men da man nu af troværdige folk, som selv har beset kolonierne, helt ugerne må erfare kontrarium samt, at det såvel i henseende til den af kolonisterne foretagne pløjning som til murarbejdet ved de for dem opbyggede huse på sine steder ikkun skal være mådelig bestilt og intet avanceret, hvilket befrygtelig forårsager ulyst og misfornøjelse hos kolonisterne, især da vinteren allerede er for døren, og man, hvad det første angår, ikke havde formodet andet, end at dermed af de allernådigst beskikkede inspektører havde behørig indseende, især af den dertil sidst antagne (Lucas Kloch), om hvis habilitet og flid man efter det ham af Dem givne skudsmål har gjort sig den bedste forhåbning.« Ahlefeldt ønskede indberetning om, hvad der var årsag til de anførte mangler og opfordrede kommissærerne til at få dem afhjulpne samt forhindre gentagelse, »da man for øvrigt har den tillid til Dem, at De ikke sparer nogen flid eller umage for at befordre dette så bekostelige og betydelige værk.«¹

Kommissærernes svar fulgte snart. Efter indledende bemærkninger og en omtale af de foreliggende forhold hedder det: »Efter disse omstændigheder forhåber vi, at Deres Excellence nådigst kan erfare, at vi har forrettet alt, hvad der har stået udi vores evner og hverken sparet rejse, arbejde, utrolige besværligheder, bekostninger med rejser og ekspresser, så at de *troværdige folk*, som har anklaget os, må næppe have undersøgt årsagen eller vidst beskaffenheden, ellers havde de visselig ikke forebragt det, og ønskede vi intet hellere, end de, som formener, vi kunne drevet dette bekostelige og betydelige værk hastigere, måtte sættes til at fuldføre dette værk, endskønt den første og værste prøve nu er gjort.«²

Fra Trappaud og Thestrup kom der tilsvarende afvisninger af klagen, og især Trappaud anslog efter sin sædvane en hvas tone. Spørgsmålet om,

hvem der havde påvirket Rentekammeret, optog selvfølgelig alle i koloniledelsen, som hver for sig måtte føle en personlig fornærmelse. Trappaud gættede på Mogens Rosenkrantz. Thestrup var af en anden mening. »Jeg tror aldrig, at Rosenkrantz har gjort det. Den tykhovedede assessor *Luge* sad på Avnsbjerg forleden og ræsonnerede over kolonierne, at det kom ingen ende til, og at det og det manglede etc.«

Et års tid efter indkom der til Rentekammeret fra rådmand og landstingsskriver *Jacob Filstrup* nogle betragtninger over kolonivæsenet. Der var, skønt kammeret havde efterlyst ytringer herover fra offentligheden, næppe tale om en direkte opfordring til Filstrup om at give sin mening til kende.

»Så finder jeg det for min største underdanige pligt at give Deres Excellence den tilforderlige idé og sand underretning om hedekolonisationen. Hvilket i al korthed er følgende:

Med denne Alhedes jorder til ager- og sædeland at dyrke, hvormed i så mange år er begyndt, har jeg i almindelighed, men i særdeleshed på nogle af disse koloniers pladser forefundet dermed langt mindre at være avanceret, end jeg nogen sinde har kunnet forestille mig, eller andre skulle tro, som ikke selv har set det. Men som jeg ved nøjere undersøgning endelig har fundet årsagerne dertil, så er det og egentlig, hvad jeg underdanigst vil inferere:

1. At kolonisterne ikke selv forstår dem tilbørligt dette af dem foretagne arbejde, men meget bedre finder dem øvet i at anlægge, så og plante urte- og kålhaver.
2. En del deriblandt er efterladende til deres arbejde.
3. Mig synes, der ikke er noget ret opsyn med dem, men enhver gør, hvad han ungefær behager, og de mageligst finder for godt.
4. At de, som dermed skulle føre opsyn og opsyn, ikke selv grundig forstår det, de burde, og var pligtig at vide. Hvorved og formenes, at kolonisterne ikke bliver tilbørlig anvist eller alvorligt holdt til at arbejde.«³

Filstrups beretning slutter med en kritik af kolonisternes levemåde. De tillod sig mere, end de jyske bønder, der selv måtte sørge for deres udkomme, kunne tillade sig. Særlig havde han, noget snæversynet, hæftet sig ved, at kolonisterne gerne drak vin.

Rentekammeret sendte disse betragtninger til Trappaud, der lod dem gå videre til kommissærerne, dog uden oplysning om forfatterens navn. Hoffman kunne indrømme rigtigheden af det anførte, også hvad angik det

mangelfulde opsyn »siden oberstløjtnant Petersdorff udeblev.« Han ville gerne have ansat en ladefoged ved hver koloni, som skulle være kyndig i landvæsenet, kunne det tyske sprog og kunne styre kolonisterne, men »sådanne subjekter er ikke at få.«⁴

Trappaud indgav 12. februar 1761 en ansøgning til Rentekammeret om at få hjælp til tilsynet med byggeriet i Christianshede og Julianehede. »Jeg har overtalt min svigersøn, kaptajn *Johan Christian Trappaud*, ved det falsterske geworbne regiment, at han uden nogen bekostning for Deres Majestæts kasse vil påtage sig opsynene ved disse tvende kolonier.« Samtidig gav Trappaud forslag om beføjelser til fremme af orden og lydighed blandt kolonisterne:

»Befindes nogen af kolonisterne at være opsætsig mod nogen, som har over dem at befale, enten amtmanden eller andre, eller sammenrotter sig og bruger utilbørlig mund som afvigte år ved Frederikshede (Havredal) er sket, skal den skyldige derfor hensættes i Viborg rådstuekælder på vand og brød i nogle uger efter sagens omstændigheder, og selv af sin levering (dagpenge) betale vognleje, vagthold, forflegning (forplejning) og pågående omkostninger. Skulle hovedmændene fordølges, bør hele komplottet kaste lod om, hvem der skal lide straffen.»

Fremdeles foreslog Trappaud, at kolonisterne i højere grad skulle tilholdes at gøre pligtarbejde ved byggeriet og kaldes til arbejde *ved trommeslag*⁵. Sådanne ordensregler efter militært mønster ville, såfremt der havde været tilstrækkelig mandstærkt opsyn, utvivlsomt have passet ganske godt til den mentalitet, mange af de indvandrede repræsenterede.

Rentekammeret tog afstand fra forslaget, idet »eragtes til dels at indføre for stor tvang og strengthed, hvorved man befrygtelig, især i begyndelsen mere kunne fordærve end forbedre gemytterne hos disse fremmede folk, og det over alt er Hans Majestæts allernådigste vilje, at man med dem i alle tilfælde så lempeligt som muligt er forfares, så at de hellere med det gode end ved tvangsmidler tvinges til at forrette, hvad de bør.«

Et forslag fra Thestrup af 4. marts 1761, at der til hver by i kolonierne leveredes en lovebog (Danske Lov) samt skovforordningen, oversat til tysk, nød ikke fremme⁶.

Syv borgere i Viborg, åbenbart avlsbrugere på byens søndermark, skrev 9. juni 1761 til kommissærerne og klagede »over den store skade, de tyskere fra Alheden, den by Grønhøj kaldet, os forårsager på korn og græs her på marken med deres stude, de har for deres vogne, og som de frit om aftenen sildig, når der ingen folk her af byen er i marken, da kommer hertil og lader dem gå, hvor de vil over korn og græs, og om morgenen,

når vi andre kommer og vil gå ud til vore kreaturer, mærker de os, så vi ej på stedet kan tage dem, og om en af os ville gå i marken for at varte dem, ville det muligt være os til skade, da de er mange og muligt være os for stærke, så vi ventelig kunne få lemmerne skamferet.«⁷

Fra beboerne i Rabisgård, Resen sogn, indløb omtrent samtidig en lignende besværing. »Den store fornærmelse, som os af de farlige og forfærdelige tyske folk daglig vederfares, er utålelig og ubeskrivelig.« Kolonisterne havde drevet deres kreaturer ind på Rabisgårds enge og overdrev, hvorfor beboerne 31. maj 1761 tog 10 af kolonisternes dyr i hus. Disse fik tyskerne dog igen, uden at der blev krævet betaling eller indtægtspenge, men allerede samme dag blev gårdens hyrder overfaldet af kolonisterne med piskeslag samt trusler om endnu værre ting, hvis de vovede at drive på de omhandlede arealer. Nogle dage derefter kom kolonisterne igen med en stor flok stude, fulgt af 10 mand. »Da vi begav os derhen, blev vi af de tyske folk beegnede med sådan gevalt, at jeg, Anders Laursen, og jeg, Anders Andersen, begge fæstere af den halve Rabisgård, segnede ned, svimede og faldt døde [!] til jorden, hvorefter de endnu fremdeles vedblev på morderisk vis og måde med store piske, prygl og lange stokke at slå os begge store knuder samt blodige slag. Men især blev jeg, Anders Andersen, meget ilde skamferet og således fortorsket, at det vil skade og minde mig min levetid.« En kone, der i afstand havde fulgt begivenhederne, kunne bevidne, at Anders Andersen, mens han lå på jorden, »bekom fjorten stærke pryglslag, så det rungede og skjaldrede i bakkerne.«

Rabisgård ejedes af *Fr. Schinkel* på Hald, der lod sin ridefoged skrive foranstående klage. Kommissærerne lod afholde forhør over de implicerede kolonister, og Schinkel fik en afskrift af protokollen. Han lod Hoffman forstå, at et tingsvidne ville støtte bøndernes klage, opregnende efter hvilke punkter i Danske Lov kolonisterne kunne dømmes, »dersom man ikke var alt for øm over at inkommodere på vedkommende høje steder.« Rabisbønderne var hans, kolonisterne kongens. Han foreslog sagen afgjort med, at de fire Rabisfolk hver fik to rdl., hvilket Rentekammeret bifaldt.

Det følgende år forefaldt en ganske tilsvarende skærmydsel ved Fløjgård i Finderup sogn. Grønhøj-kolonisterne havde drevet deres husdyr ind på gårdens vestermark, og det kom til sammenstød, hvorunder Fløjgård-folkene fik slemme hug og stokkeslag. Gårdens ejer, konrektor *Peter Jessen* i Viborg, krævede kolonisterne straffet.⁸

Til undskyldning for kolonisternes voldsomme fremfærd måtte dog anføres, at der både ved Rabisgård og ved Fløjgård fandtes arealer, hvorom

der stod strid, idet der var uklarhed over, hvem der ejede jorden, kongen eller proprietærene. Disse problemer synes kolonisterne at være velorienterede om. En anden sag var, at det kneb hårdt med at skaffe græsning og grønfoder til dyrene, der vel dårligt kunne klare sig med lyngen alene. At der med disse affærer fra tyskernes side var lagt større bjergsømhed og aggression for dagen, end man fra dansk side kunne tolerere, måtte stå klart. Ved de afholdte forhør, med Søren Thestrup og Lucas Kloch som forhørsherrer, synes de indstævnede, for så vidt de gav møde, at have optrådt med utilstedelig arrogance og respektløshed.

Til forhøret knyttede Thestrup og Kloch bemærkninger om, at efter deres mening burde de to Grønhøj-kolonister *Heinrich Küch*, der var en deserteret preussisk soldat, og *Joh. Georg Dieter* sættes nogen tid i slaveriet, »og da de deraf vel ikke ville blive anderledes til sinds, så transporteres med familie til de amerikanske danske øer, der i plantagerne at fortjene deres føde i deres ansigtters sved. Men vi må, som før er sket, underdanigst erklære, at vi efterdags må udbede at forskånes for at arrestere nogen kolonist, uden der må gives os sådanne militæriske hjælpemidler ved hånden, som kunne gøre en kolonist til en arrestant samme øjeblik, arresten forkyndes ham. Ellers prostitueres justitsen og dens betjente, hvilket vederfaredes mig Lucas Kloch forleden, da jeg efter d'herrer kommissærers plakat af 20. maj ville forkynde og belægge kolonisten *Conrad Hess* fra Grønhøj med arrest, og han svarede, at han ville ikke følge, ja, en anden kolonist sammesteds, *Joh. Georg Kriegbaum*, havde dristighed nok at sige mig i øjnene, at han ville se på den, som turde belægge nogen kolonist i Grønhøj med arrest. Det var noget, som de alle sammen ikke ville tale.«

Tidligere havde inspektørerne beklaget sig til kommissærerne over manglende disciplin blandt kolonisterne.

»Til sådan egensindig selvrådighed – »wir wollen so haben, wir wollen so machen« – er der vel en dobbelt årsag, dels har de fleste af disse i Tyskland sammenløbne og sammenskrabede folk ikke været under nogen bestandig ordentlig øvrighed, men i dag under en, i morgen under en anden jurisdiktion efter deres eget indfald og den forfatning, der er på de steder, hvorfra de er komne, dels er disse folk inviterede herind – men ikke fordrevne og landflygtige som de salzburger og huguenotter – at nyde alting omsonst, så det står på rede hænder for dem. Derover indbilder de sig, at de er så fornødne folk her, at de ikke kan undværes, og just de, som man ved for vist har været stoddere, ja, gået med bettelstaven i Tyskland, er de allerfrækkeste og mest opsætsige; de ganske få, som selv har ejt noget i Tyskland, er bedre sindede, skønt man mærker, de og bliver fordærvede.«

Det vil næppe være rigtigt at tillægge de to inspektørers muligvis manglende personlige myndighed skylden for kolonisternes respektløse optræden. På Randbøl Hede, hvor inspektøren Johan From styrede med hård hånd, gik det ikke stort bedre, om end anderledes. Der var ganske givet blandt kolonisterne simple og asociale personer, som ved deres adfærd blev et dårligt eksempel for andre, der under de foreliggende omstændigheder stod ubefæstede i opfattelsen af lov og ret.

Også kommissærerne måtte kunne se, at den justits, der blev praktiseret, var en parodi. Hvad nyttede det, at man truede med slaveri og tugthus, når straffen for en forseelse i regelen, efter Rentekammerets afgørelse, blev en pengemulkt at erlægge til byens kasse. De nævnte sammenstød mellem kolonister og deres jyske naboer var dog ud fra de betragtninger, Hoffman vel måtte gøre sig, isolerede og forklarlige tilfælde. Værre var det, at der også havde vist sig indbyrdes strid blandt kolonisterne, navnlig i Havredal. Her havde feltskærer *Christoffer Rau* tilsyneladende sikret sig en fortrinsstilling som byens kromand m. v. Denne post blev ham vistnok stærkt misundt af *Baltzar Barthold*. Begge havde været anførere for transporter under rejsen hertil, men Barthold kom først. Enkeltheder i denne interne konflikt, der synes at have delt Havredals kolonister i to lejre, kendes ikke fuldt ud, kun stridens udfald¹⁰. Som foran omtalt opstod der engang i 1762 uenighed mellem nogle kolonister om en bancoseddel, mens man befandt sig i Peder Linds vinstue i Viborg. Den 8. november 1762 skulle de stridende til forhør i Knudstrup Kro. Thestrup og Kloch indfandt sig imidlertid ikke, og under opholdet i kroen kom det til skænderi mellem Barthold og Diefenthaler, der synes at have hørt til Raus parti. På hjemvejen blev Diefenthaler dræbt, og Barthold med hans to kammerater og følgesvende Theobald Oehlenschläger og Wendel Schwann blev den følgende morgen ført til rådhuskælderen i Viborg. Under den påfølgende retssag ved herredstinget fandt de alle lejlighed til at flygte.

Denne drabssag med alle dens omstændigheder, vidt og bredt publiceret i folkemunde, måtte berøre kolonisationens renommé i almindelighed og især dens ledelse. I hvor høj grad Hoffman har følt dette, vil fremgå af to vigtige dispositioner, som efter hans forslag blev truffet i året 1763. Ansættelsen af koloniforvalter Hans Kjærsgaard og *bortvisningen af de uegnede og uønskede kolonister*.

Den 22. marts skrev han, »om ikke Hans Majestæt allernådigst ville tillade, at de uegnede kolonister efterhånden blev ført ud af landet, og i deres sted måtte udsøges nogle af de bedste i Holsten, som endnu ej havde

faste steder at bebo.« Hoffman var klar over, at tanken om en indskrænkning af kolonisternes antal måtte falde Rentekammeret og regeringen lidet tiltalende, hvorfor han foreslår en erstatning, som han ingenlunde selv ønskede. Da han fik et henholdende svar, skrev han 24. maj igen til kammeret:

»Ved kolonisternes ankomst her til landet har vi underdanigst og ydmygt indberettet adskillige gange, at en del af dem ikke var agerdyrkere, men fået Deres Excellences og højbydende herres svar under 19. april 1760, at det med kolonisternes modtagelse allerede søjede anstalt for det første skulle have sit forblivende, og da vi nu ved nærmere prøve alt for meget er blevet overbeviste om deres udygtighed, har vi efterhånden adskillige gange gjort forestilling om deres reduktion og endelig efter de os forelagde spørgsmål under 26. april meldet, at 112 familier var udygtige og uden alt håb til forbedring, men til dato har Deres Excellence og højbydende herrer ej fundet for godt at tillægge os nogen forholdsordre. Vi har altså i tre år med disse 300 familier træktes igennem det bedst muligt har været og foruden justits- og politivæsenet, agerdyrkningen med videre haft megen besværing med bemeldte 112 familier, som næsten alle er skræddere, skomagere, bissekræmmere og slige i agerdyrkning ukyndige folk. Vi har nu på nogen tid været i alle kolonierne for at undersøge, hvorledes kolonisterne ved agerdyrkningen avancerer, og hvorledes deres sædekorn og granfrø er underbragt. Vi finder og den samme forskel på agrene som i sig selv på folkene. De gode kolonisters agre og haver er i ganske forsvarlig stand, så at man vist håber, øjemedet med dem opnås. Derimod er de slette agerdyrkeres haver og i synderlighed deres såede agre i meget mådelig stand, og følgelig er de alt for kostbare lærlinge og desuden *vilde og uartige*.«

Hoffman påpeger, at gårdene med de 16 fag hus var passende for en familie, men nu var beboet af to, og den anbefalede reduktion af kolonisterne ville betyde en forbedring for de tilbageblivende. »Det vil alene komme an på måden, hvorledes de 112 familier kunne komme af landet, uden at man kunne befrygte vold og overlast,« slutter Hoffman¹¹. Hans ønske om bortvisning var dog næppe motiveret af de pågældendes ringe landbrugskyndighed, men mere af *disciplinkrisen*.

Når Rentekammeret på daværende tidspunkt var lettere at få i tale angående kolonisationen, var forklaringen sikkert den, at statens finanser var blevet stærkt belastede. Den fra Rusland truende krigsfare havde nødvendiggjort en oprustning, som i 1762 kostede 4.163.809 rdl.¹² Over for dette tal var koloniudgifterne kun en ringe sum, men tiden var dog inde til at se på eventuelle besparelser.

Endelig 11. juni 1763 tog kammeret stilling til kravet om reformer.

»Så falder efterfølgende poster at erindre, som dels bliver at iagttage og dels beror på nærmere efterretning: 1. Herefter højst 10.000 rdl. årlig til kolonisterne og dette kun i nogle år, da de efter d'herrers indberetning i året 1761 var fuldkommen etablerede og allerede i nogle år er bevist langt større nåde, end dem er tilsagt, så at de, når de har været arbejdsomme, nu måtte være i stand til sig selv at underholde. Dog eragter man, at af de dem hidtil bevilgede dagpenge kan fra førstkommande 1. juli og til Mikkelsdag [29. september] *det halve* godtgøres. Hvorimod den allernådigst påbudne *ekstraskat* af kolonisterne til bemeldte 1. juli ophører. Fra bestemmelsen om dagpengenes ophør kunne dog i visse tilfælde bortses. 2. Det holdes vel her ligeledes for tjenligt, at de aldeles uduelige befindende kolonister i tide bortskaffes, ligesom og formodes, at de af dem, der enten er dovne, uduelige, i agerdyrkingen ukyndige eller uden håb til forbedring, modvillige og liderlige, når dagpengene ophører, vel af sig selv skulle bortgå, dog, da det i listerne anførte tal af uduelige gør over en trediedel af samtlige kolonister og altså *et overmåde stort tal*, anmodes d'herrer kommissærer så snart muligt og forinden denne måneds udgang nøje at undersøge, hvilke af kolonisterne der af foranførte årsager til Hans Majestæts nåde har gjort sig uværdige og derved selv lægger hindringer i vejen for, at Hans Majestæts allernådigste hensigt med dem ikke kan opnås, hvorved nærmere blev at erfare, om ikke det anførte store tal *var at formindske*. 3. Da de aldeles uduelig befindende bliver for dem [kommissærerne] at fremkalde og deres afsked at meddele, dog med de vilkår, at de intet af deres besætning, sædekorn, jordfrugter og de til agerdyrkingen behøvende redskaber bortfører eller afhænder, da samme ikke dem, men stederne tilhører og der må forblive. Og for endog i dette fald at bevise al mulig mildhed tilkendegives, dem, *at* uagtet deres uværdighed må dog af blot kongelig nåde dem de sædvanlige dagpenge til denne måneds udgang udbetales, som og på rekvisition kan blive anvist, og, *at* det skal stå dem frit sig andetsteds i Hans Majestæts riger og lande at nedsætte, hvor de da, når de sig på en ærlig og redelig måde med deres hænder arbejder eller på anden lovlig måde vil ernære, *kan vente al kongelig beskærmelse*. Men om de hellere vil begive sig til deres hjem, meddeler d'herrer kommissærer dem de dertil fornødne pas.«

Rentekammeret udbad sig en fortegnelse over de kolonister, som endelig skulle bortvises, »med Deres gode betænkning, hvorledes de derved ledig blevne steder *med indfødte*, som ved agerdyrking er opvante, på bedste og hastigste måde kunne besættes.«¹³

Den første liste over de uønskede kolonister var rimeligvis skrevet af inspektørerne, og det blev sikkert også tilfældet med den endelig fortegnelse, der fra 112 var indskrænket til 68 familier fra Alheden og Randbøl Hede. At disse virkelig var absolut uegnede, ville Hoffman bekræfte med sin ed, om det forlangtes¹⁴. Om bedømmelsens rigtighed kunne der vel næppe være tvivl. Dog må det nok antages, at også inspektørerne mere havde taget hensyn til de pågældendes demonstrative opførsel end til deres kvali-

fikationer som landbrugere, der naturligvis kunne forbedres ved god vilje. »Til agerdyrkning ganske ubekvemme – dagdrivere og liderlige folk – slette karle og ubekvemme til landvæsenet«, lyder vedtegningerne, der også fik mere personlig adresse, f. eks. bemærkes om Nicolai Beisel »en ekstrakt af al ugudelighed og liderlighed, har været tilforn på en koloni i Indien og derfra eskaperet.«

Den 5. juli 1763 meddelte Hoffman, at man nu havde bekendtgjort Rentekammerets ordre om bortvisning, »som var et tordenslag for samtlige.« De bortviste blev utvivlsomt rystet ved at høre deres dom, nogle henfaldt til jamren. Thestrup skriver 13. juli til Hoffman: »Adskillige trupper vil nok besøge Dem for at anholde om pas at rejse ud med. De er meget nedslagne i sindet, og det har gjort mig meget ondt, at gamle skikkelige mænd har grædt hos mig som børn, men jeg har trøstet dem det bedste, jeg kunne. Jeg ville være 20 rdl. henskyldig, om jeg måtte være fri for den kommission (at meddele de pågældende, at de var bortvist), som vi nu skal forrette, thi min fromme patron ved, at jeg ikke med ligegyldighed kan anhøre de elendiges gråd og klage.«

Meddelelsen om dagpengenes nedsættelse til det halve med udsigt til helt at ophøre understregede for de tilbageblivende situationens alvor. Samtidig udspreddes rygter om, at samtlige kolonister skulle bortvises, og gårdene besættes med danske, ligesom det blev sagt, at regeringen ville sælge hederne med deres beboere til danske proprietærer. Resultatet blev forvirring og opstand blandt kolonisterne, der lod alt arbejde hvile og så at sige alle forlangte pas, så de kunne rejse. Dette var situationen den 19. juli, da Hoffman underrettede Rentekammeret om udviklingen. Nedsattes dagpengene som bebudet, ville kolonisterne ikke længere blive i landet. Samtidig må Hoffman have henvist til, at en kraftigere indskrænkning af antallet ikke ville være til synderlig skade. »Da dette forslag,« skriver Ahlefeldt, »som sagen i sig selv er af den beskaffenhed, at derudi ej kan noget foretages uden *Hans Majestæts allernådigste godtbefindende*, som ikke førend i dag otte dage kan indhentes.«¹⁵ Disse ord bekræfter, at Frederik V fulgte kolonisationen med en personlig interesse.

Med udsigt til kolonisationens totale sammenbrud måtte Hoffman foreløbig se at berolige de tilbageblivende. Efter det forefaldne, de foran omtalte tilfælde af begrundet utilfredshed blandt kolonisterne, nu fulgt op af bortvisningen, var der, juli 1763, tale om en almindelig tillidskrise i kolonierne. Følelsen af at være prisgivet den danske regerings forgodtbefindende slog stærkt igennem, og kolonisterne måtte spørge sig selv, hvilken

sikkerhed de havde for ikke at blive bortvist alle eller komme under et privat herskab. Frygten for det sidste var ikke vakt ved godtroende lytten efter rygter, idet der jo netop i 1763 var megen tale om det forestående salg af krongodset, som gennemførtes året efter.

Moritz's plakater var al den sikkerhed, man havde at holde sig til. Heri stod, at kolonisterne skulle have udstedt fæstebreve på gård og jord. Kravet herom havde Hoffman formodentlig mødt af og til, men han havde holdt sagen hen, idet han gerne så den forestående udrensning foretaget forinden. Under den »terror panic«, der efter bortvisningen prægede kolonierne, lod han bekendtgøre, at kolonisterne kunne forvente med det første at få udstedt fæstebreve i overensstemmelse med hvervningsplakatens løfter, ligesom det forsikredes, at de ville blive selvejere og aldrig ville blive solgt til proprietærer. Et udkast til fæstebrevene blev i hast lavet og oplæstes for kolonisterne, hvorefter det indsendtes til Rentekammerets godkendelse. Men uroen fortsatte.

»Siden 1. juli har de fleste kolonister ikke villet røre en hånd ved nogen ting, og vi fandt de fleste enstemmige i den resolution, at de ej ville blive her i landet, men rejse hjem, hvilket de påskylder ekstraskatten, som blev dem pålagt, de store bancosedler m. v. og vil hentyde samme på, at deres dem belovede privilegier ej er blevet holdt.«

Kommissærerne havde erfaret, at kolonisterne håbede på at kunne komme til de preussiske lande som hedeopdyrkere. I Grønhøj havde 30 beboere, skikkelige og alle gode agerdyrkere, forskrevet sig til at blive mod at få fæstebreve i henhold til hvervningsplakaten. I Havredal vil kun 15 af beboerne blive, i de øvrige fire kolonier ville der hvert sted kun blive 4-6 familier. I Randbøl Hede-kolonierne var situationen noget lignende.

Dagpengenes indskrænkning til det halve var den anden, mindst lige så foruroligende, side af sagen. Hoffman foreslog, at de, der havde avlet rug, skulle have det halve beløb, mens de, som endnu kun havde avlet boghvede, indtil videre skulle beholde deres fulde dagpenge. Dette blev 6. august resolveret af kongen. Med godkendelsen af fæstebrevene trak det derimod ud.

Rentekammeret sendte midt i august *Mogens Rosenkrantz*, Spøttrup, til Alheden. Sammen med Hoffman gennemgik han den truende situation, og de utilfredse kolonister indkaldtes til en forhandling. De fik foreholdt, at hvis de ikke modtog fæstebrevene og blev ved stederne, måtte de forvente at blive straffet, da kongen havde kostet så meget på dem. Og kolo-

nisterne fremkom med deres allerede nævnte argumenter, hvortil de føjede, at de savnede foder til husdyrene. De havde selv måttet skaffe en reformert præst til kolonierne, han fik ingen løn, kun sine dagpenge, skønt han måtte rejse mere end 22 mile frem og tilbage mellem Alheden og Randbøl Hede. Mogens Rosenkrantz havde næppe nogen beføjelse til at gribe ind i udviklingen, men var kun kommet til Alheden som observatør.

Den 27. august skrev Rentekammeret, at det indsendte udkast til fæstebreve ikke kunne approberes, idet man fandt det »meget betænkeligt at gøre for tilkommende tid så stor forskel på dette folk imod andre Hans Majestæts undersåtter med hvilke de dog efter stedernes beskaffenhed, når frihedsårene udløber, billigen bør bære lige byrde.«¹⁶ Disse bemærkninger angik kolonisternes *tiendefrihed*, der efter Moritz's hvervningsplakat af 28. maj 1759 måtte opfattes som en *ikke tidsbegrænset* frihed.

For Hoffman blev Rentekammerets afvisning uden tvivl en højst ubehagelig overraskelse, ikke mindst fordi den var ledsaget af en tilrettevisning. Man kunne i kammeret ikke godtage, at Hoffman uden videre havde bekendtgjort fæstebrevenes indhold, inden der forelå resolution.

I sit svar 30. august undskylder Hoffman dette forhastede skridt:

»Men vi må underdanigst og ydmygst erindre, at vi aldrig havde understået os til at oplæse denne koncept til fæstebrev, som Hans Excellence hr. kammerherre Rosenkrantz selv kan bevidne, dersom ikke kolonisterne alle enstemmig havde påstået fæstebrev, hvorudi vi alle måtte indføre, hvad den trykte plakat befaler, men endog deri måtte indføres hvad forflegning, sædekorn, skoler og præster de skulle nyde, og når vi ej ville akkordere det, gik de tilhobe ud af landet, enten vi ville give dem pas eller ej. Deres Excellencer og højbydende herrer ser heraf, at det var ganske umuligt at tvinge dem. Militærisk kommando var på 14 mile nær ikke at få, og inden vi kunne få resolution fra Deres Excellencer og højbydende herrer, var kolonisterne ude af landet.«

Om Hoffmans vurdering af situationen var rigtig, eller han havde ladet sig overrumple af kolonisternes voldsomme reaktion, kunne måske være spørgsmål, man i Rentekammeret måtte stille sig. Forlangendet om, at kolonisternes krav måtte imødekommes, hvis ikke det hele foretagende skulle bryde sammen, havde en ultimativ tone, og denne sammen med sagens hele forløb var nok forklaringen på, at Rentekammeret og regeringen nu anslog et skarper tonefald i kolonistdebatten.

I en udateret koncept til bemærkninger til fæstebrevene tages udgangspunkt i, at der i Rentekammeret »ikke findes efterretninger om eller af

hvem legationsråd Moritz har været autoriseret at tilsige de nuværende kolonister på hederne ... sådanne privilegier.« Denne udtalelse, der jo rummede farlige aspekter, blev udeladt i det endelige svar til Hoffman, hvorimod det fremhæves, at de i forordningerne af 26. maj 1723 og 30. november 1751 lovede friheder kun gjaldt for dem, som *selv* ville bebygge hederne, altså ikke for kolonisterne, der havde fået bygninger, kvæg osv. samt dagpenge. Endvidere henviste man til Moritz's hvervningsplakat nummer to af 19. februar 1761, der ikke indeholdt noget løfte om tiende-frihed.

Disse synspunkter var, trods logikken deri, ikke brugbare over for kolonisterne. Den 9. september 1763 bad Rentekammeret kongen om, at fæstebrevene blev udstedt, og 17. september fik kommissærerne besked om, at kolonisterne skulle have *husbondholdsbreve*. Ved at kalde brevene således ville man fremhæve, at indehaverne ikke var fæstere, men *selvejere*, og der nævntes:

1. Ejendomsret til bygningerne med besætning og jorder med vilkår, at der ikke sælges noget heraf uden forudgående tilladelse.

2. 20 års frihed *fra brevets udstedelse* for såvel tiende som skatter og andre afgifter og for enrullering (militærtjeneste), kørsel og indkvartering. Og dersom nogen efter disse 20 års forløb behøvede videre frihed, kunne de efter befindende dermed forvente at blive benådet.

3. De, som havde avlet rug, at nyde de halve dagpenge, men de andre, som endnu ikke havde sået eller avlet rug, fremdeles at nyde fulde dagpenge, men dog kun for et år.

4. Hver kolonist skulle i to år have udleveret fourage, årlig otte læs hør og otte læs halm, hvert læs af 32 lispund vægt.

5. I tilkommende forår sædekorn til så mange agre, som de kan bringe i stand til at beså.

6. Kolonisternes børn, som ved ankomsten her til landet var over 12 år, skulle have udbetalt rejsepenge, når de giftede sig og antog en gård. (Børnene havde ret til at overtage forældrenes eller slægtninges gårde.)

7. I hver koloni antoges en eller to af kolonisterne til underfogder.

8. Forsikring om præster og fornødne skoleanstalter, såvidt disse ikke allerede forefandtes.

Hermed var kolonisterne sikret alle de friheder, plakaten havde omtalt, og mere til – kun ikke bestandig frihed for tiende. Problemet blev endnu en gang fremdraget af kommissærerne, uden at det dog lykkedes at ændre Rentekammerets standpunkt. I en skrivelse af 12. maj 1764 siges:

»Beständig tiendefrihed er kolonisterne ikke at tilstå. Men i fald nogen af kolonisterne skulle kunne stille forsikring for, at de ville betale, hvad deres huse og dertil hørende inventarium og bygning har kostet at opbygge og anskaffe, kan de vente at nyde de friheder for tiende, som ved forordningen af 30. november 1751 er tilsagt dem, hvilke selv byggede på hederne.«

Fjernelsen af de 68 uønskede familier havde lettet overbefolkningen i kolonierne, men ikke fjernet problemet. Hoffman havde ikke opnået alt, hvad han kunne ønske, men måtte under situationens tryk, dels fra Rente-kammerets side, dels fra kolonisterne, nøjes med et foreløbigt kompromis. Udrensningen havde, som nævnt, afsløret, at regeringens tolerance og of-fervilje i koloniforetagendet ikke var ubegrænset. Kolonisterne kunne til en vis grad se deres stædighed og trusler honoreret, men blandt de opnåede resultater måtte de savne den tryghed for fremtiden, som de havde forladt hjemstavnen for at finde.

Den bevægede sommer 1763 havde bragt en konsolidering, men samtlige sagens parter havde samtidig fået en belæring om, at man herefter måtte sikre sine positioner.

Opdykningsresultater og økonomi 1760–1764

Gennem den indberetning, som kommissærerne ved årets udgang afgav, holdtes Rentekammeret orienteret om den almene tilstand i kolonierne¹. Foruden oplysninger om den enkelte kolonist, hans flid, kirkelige tilhørsforhold, antal børn osv. var opmærksomheden særlig rettet mod selve hovedopgaven, antallet af opbrudte agre i heden samt dyrkningsresultaterne.

Mens der i de første års indberetninger kunne peges på udmærkede resultater i kolonisternes *havebrug*, var avlen på de indvundne marker, hovedsagelig rug, nedslående ringe. Med kartofler og andre rodfrugter havde man mere held. Selv om tørken, som det hævdedes, havde megen skyld i den ringe kornavl, var der givetvis også andre grunde.

Kolonisterne var, skønt mange af dem kaldte sig agerbrugere, ikke agerbrugere i dansk forstand, og noget kendskab til hedelandbruget kunne man ikke forvente, de skulle have. Hjemmefra var de vant dels til dyrkning af mindre, intensivt udnyttede jordlodder, dels til vinavl. Ganske bortset fra de helt landbrugsfremmede stod kolonisterne usikre over for de vældige arealer, de nu havde til rådighed. Meget ville have været anderledes, om de straks fra starten, under en fast og kyndig ledelse, havde fået anvist, hvorledes heden skulle behandles. Denne sagkundskab havde omegnens hede bønder, men blandt de folk, som havde den daglige ledelse i kolonierne, vil man næppe kunne fremhæve nogen med erfaring i hedeopdyrking. Som allerede omtalt havde man i Rentekammeret forstået indberetningen for 1761, hvori der stod, at samtlige kolonister nu var etableret, således, at de så snart måtte kunne klare sig selv. Faktum var, at man omkring 1760 kun kendte det oldtidsoverleverede askebrændingslandbrug, og skønt man var opmærksom på de uheldige sider ved metoden, kunne ingen endnu anvise nogen bedre. Det krævede en vis tålmodighed at skulle vente et par år eller mere, indtil lyngen på den omløjede fure var rådnet, så jorden kunne tilsås. Selvkloge og egenrådige som kolonisterne vitterligt var, fandt de på at afbrænde lyngen i den tro, at der i stedet ville vokse græs for bestandig. Dette praktiseredes, trods kommissærernes forbud

mod afbrændingen, i så stort omfang, at man kom til at savne områder til fædriften.

I en Dorfbuch eller bylov, som 1761 blev lavet af beboerne i Havredal, men som skulle gælde for samtlige kolonibyer, stod, at »ingen må brænde enten lyng eller tørv ved deres huse eller haver, men alene på deres ildsted.«² Dette forbud, som vedtægterne i det hele, blev ikke respekteret. Samtidig må det siges, at de danske naboer til hederne heller ikke var synderlig forsigtige med at forvolde hedebrand. Efter gammel opfattelse regnedes det næppe for nogen egentlig skade, om heden, så længe den henlå i naturtilstand og havde den milevide udstrækning, en gang imellem blev afsvedet. Den nye vegetation var bedre som næring for får og kreaturer end den gamle raftelyng. Efter kolonisationen, da de udleverede husdyr hovedsagelig skulle finde føden i heden, var situationen naturligvis en anden.

Friederich Krüger og Joh. Pfeifer i Frederiksdal havde i juli 1762 tændt ild i heden, der blev afbrændt i en mils længde, hvorved Vallerbæk Hede i Karup sogn også blev afsvedet. Alle folk i Frederiksdal måtte den ganske nat arbejde på at slukke ilden. Da de to kolonister hermed havde trodset forbudet mod at tænde ild i lyngen, blev de sat i Fredericia fæstning »i skubkarren« i tre uger³. Nogen tid forinden havde man i Christianshede villet afbrænde et lille stykke hede, men også her tog ilden overhånd, så ikke blot hele Harbo Hede i en mils længde og 1/2 mils bredde brændte, men også en del af skoven Harbolunde, der tilhørte Johan Ellerup på Sejlgård.

Bønderne i Resen ville brænde asketørv på deres egen hede. Der opstod en voldsom brand, der bredte sig over Grønhøj Hede, så byen var i fare for at gå med i løbet, og ilden standsede først ved konrektor Jessens skov, hvoraf en del brændte. Også ved Frederiksdal var der opstået en hedebrand. En mand, der gik ad landevejen, havde lagt sig til at sove med en tændt pipe i munden, og da han gik videre stod heden i brand⁴.

Sommeren 1762 var tør. De mange hedebrande havde ødelagt en betydelig del af de områder, hvor kolonisterne skulle søge føden til kvæget. Rugen stod dårligt. »Det er elendigt, at se deres korn, som ved den store tørke bortvisner, så at alle elementer er fast imod dette værk,« skriver Hoffman.

I Moltkenberg var man denne sommer sikkert skuffet over, at rugavlen tegnede så ringe. Den 23. juli indsendte beboerne et andragende om, at gården Lille Almstok i Vorbasse sogn måtte blive købt og lagt under kolo-

nien, som »befandtes slettere ejendom end antaget.« Dette ønske blev ikke imødekommet.

Blandt alle kolonibyerne havde dog Frederiksdal den ringeste jord. Beboerne beklagede sig herover, og 10. februar 1764 skrev forvalter Kjærsgaard om Frederiksdal og Frederiksmose:

»Disse to byers ejendomme er af temmelig stor *etendue* [dvs. udstrækning], hvor ved ligger Gråmose, som skal være ungefær 1 mil lang og $\frac{1}{2}$ mil bred, som, når den blev udskåret (udgrøftet), formentlig kunne forbedres til høslet og græsning for kreaturerne. Men hvad byerne og agerjorden angår findes følgende at erindre:

1. At kolonisterne, som ikke kendte ejendommen, da de ankom, har udsøgt plads midt på heden, hvor ejendommen er såre slet. I denne vinter står vandet over deres rugagre.
2. Ville kolonisterne bo så mange på et sted, da dog kommissærerne skal have afstukket disse to byer af 30 gårde på 12 steder, hvor samme skulle være anlagt, hvilket kolonisterne nu beklager, at de ej fulgte kommissærernes forslag. Men siden de ej ville blive i landet, om de ej måtte nyde den nåde at bo til sammen, så skal de være allernådigst bønært i denne deres ansøgning.
3. Som da jorden omkring og ved byerne nu er prøvet, og det befrygtes, at disse folk der så mange kan subsistere, formenes underdanigst, at ikkun otte gårde kunne blive stående. De øvrige ville ondflyttes på belejlige steder i heden. Vel vil dette koste noget. Men som jorden nu i tre år er prøberet, ser man ikke muligheden af, at disse folk kan nære dem, uden der sker forandring. Kolonisterne udi disse tvende byer foregiver tillige, at de ikke tør binde dem til at tage fæstebreve på stederne efter nuværende indretning af frygt for, at det ikke skal lykkes for dem.«⁵

Efter Kjærsgaards forslag skulle de udflyttede gårde udpeges ved lodkastning. Han anbefalede iøvrigt udflytningen, som derefter besluttedes ved resolution af 12. maj 1764.

I Rentekammerets reformprogram af 11. juni 1763 var besparelser på kolonikontoen fremhævet. De 10.000 rdl. årlig, som var bevilget, indbefattede lønninger til de beskikkede og engagerede ved kolonisationen. Om økonomien gav Hoffman 26. april 1763 følgende oversigt:

1. Til kommissærerne ved opmålingen, hr. konferensråd Trap-paud, og vi er intet allernådigst tillagt.
2. I denne sommer behøves til hr. kancelliråd de Steensen som medkommissarius ved skelsætningen 50 dage à 2 rdl. 100 rdl.
3. Konduktøren kapt. Hartmann 154 dage à 4 mark dansk 102 rdl. 32 sk.
4. Landmålingskriveren, hr. Trappauds fuldmægtig, Mr. Budtz 102 rdl. 32 sk.
5. Til 4 daglejere ved målingen 105 rdl.
6. Inspektør Klochs løn ved de 6 kolonier (Alheden) 150 rdl.

12. Til de 6 kolonier i Alheden behøves straxen til boghvede, byg og havresæd	406 rdl.
13. Til Mikkeldag rug, som i det mindste vil koste	520 rdl.
14. Kommissæren ved landmålingen i Hald amt er kammerherre (stiftamtmand) Hvitfeldt, som intet er tillagt.	
15. Medkommissarius er rådmand Lassen, kan vel i 50 dage sætte skel à 2 rdl.	100 rdl.
16. Landmålingskriveren, stiftamtmandens fuldmægtig, rådmand Olufsen i 50 dage	33 rdl. 32 sk.
17. Konduktøren, kaptajn Kahlen, har målt i over 4 år. Vi har ej været befalet at være ved målingen i Hald amt og følgelig kan vi ej svare til samme. Men så meget ved jeg, at det er en såre liden strækning mod det, som er målt i Silkeborg amt, der vel er 8 gange så meget. Vi formener, at kaptajn Hartmann i Silkeborg amt kunne fuldføre målingen og sætte skel med bemeldte kommissarier, da han er meget habil, derimod kunne kaptajn Kahlen, som er en gammel mand og har svagelige øjne, ganske afgå.	

Randbøl Hede.

1. Kommissærerne, geheimeråd Bülow og vi, er intet allernådigst tillagt.	
2. Konduktøren, løjtnant Grolau	102 rdl. 32 sk.
3. Landmålingskriveren, amtmandens fuldmægtig, birkedommer Sonnin	102 rdl. 32 sk.
4. De 4 karle ved målingen	105 rdl.
5. Inspektør Froms løn	150 rdl.
6. Den katolske præst	25 rdl.
7. Sæde-boghvede, byg og havre, behøves nu straxen	276 rdl. 32 sk.
8. Sæderup til Mikkelsdag	250 rdl.
9. Til de ved sygdom bortdøde 47 plovstude	470 rdl.

summa 4300 rdl.

Bliver så tilbage til kolonisternes forflegning 5700 rdl.⁶

Til sammenligning kan nævnes, at der for året 1762 i dagpenge til 294 mænd, 293 koner, 627 børn, 7 unge mænd og 14 unge piger udbetaltes 32.393 rdl. 72 sk.⁷ Selv om der var bortvist 68 familier i 1763, var dagpengenes nedsættelse til mindre end en fjerdedel overordentlig indgribende i kolonisternes tilværelse.

Efter de gennemførte reformer i 1763 måtte man i Rentekammeret med særlig interesse studere indberetningen for 1764. Der noteredes følgende dyrkningsresultater:

	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Kartofler
Alhedens kolonier:					
Udsæd	225	60	84	168	127
Avl	562	119	155	300	784
Randbøl Hede:					
Udsæd	131	21	0	145	53
Avl	285	49	0	250	291

Med et udbytte på ca. 2 fold af kornavlén, mens 3–5 fold var det almindelige i andre dele af landet, kunne der spørges, om kolonisterne nogen sinde ville blive i stand til at brødføde sig selv, unægtelig et spørgsmål af alvorlig rækkevidde. I foråret 1761 havde kolonisterne fået udleveret et anseeligt kvantum kløver- og lucernefrø, der gennem dr. Erichsen blev købt hos firmaet Johann & Matthias Klefecker i Hamborg. Man måtte efter dette forsøg fastslå, at kløver og lucerne ikke egnede sig for nybrudt hedejord. I 1763 indsendte kolonisterne på Randbøl Hede en liste over 38 slags frø, som de ønskede til haver og mark. Til forårssæden 1764 behøvedes:

	Byg	Havre	Boghvede
Alheden	62 tdr.	72 tdr.	168 tdr.
Randbøl Hede	21 tdr.	3 tdr.	145 tdr.

Dette noget forskellige behov viser, at man i de to koloniområder var gået hver sine veje med kornavlén. Med rugen var der dog mindre forskel fra sted til sted. Fælles for samtlige kolonister var det, at de opspiste den sparsomme kornavl i forventning om at få udleveret sædekorn.

Kartoffelavlén var det eneste lyspunkt. Her var bevisligt en plante, som straks følte sig hjemme i koloniernes rå sandmuld, ca. 6 fold var et udbytte man næppe kendte mæge til i datidens landbrug.

Den i historien så ofte fastslåede kendsgerning, at de indvandrede medbragte kartoffelen som en specialitet fra hjemlandet, hvorfor de blev kaldt *kartoffeltyskere*, synes ret svagt underbygget. I Pfalz var kartoffelen kendt, men blev dog først i det 18. århundrede regnet blandt de produkter, hvor-

Philip Ernst Lüders (1702–86) var født i Grumtoft, Angel, søn af en godsejer, og han fik livet igennem sit virke på Flensborgegnen. 1730 blev han hofpræst i Glücksborg, men det var navnlig som foregangsmand på landbrugets område, han blev kendt. Således var han en af de første i datidens Danmark, der dyrkede kartofler samt virkede for en udbredelse af kartoffelavlén.

PHILIPP ERNST
LÜDERS.

J. W. Schleuen sc. 1777.

af der skulle svares tiende. I Schriesheim ved Heidelberg nævnes kartoffelen første gang i 1756.⁸

At kolonisterne i almindelighed skulle have indbefattet kartofler i deres rejsegods, der efter omstændighederne måtte indskrænkes til det mindst mulige, er ikke sandsynligt. De først ankomne, der rejste hjemmefra ved efterårstid, i kartoffelhøstens tid, kunne tænkes at have medbragt kartofler, men om de under vinterens vanskelige og interimistiske forhold har kunnet bevare dem, må man tvivle. Det store kontingent af kolonister, der kom hertil i maj 1760 og senere, brød op uden for den hjemlige kartoffelsæson.

Den 4. april 1761 havde dr. Erichsen skrevet til Rentekammeret angående kartofler m. v. til kolonisterne. Ahlefeldt svarede: »at når udi Holsten eller anden steds her i riget ej kan erholdes de til kolonisterne i Jylland fornødne *potatos*, kan samme fra Hamburg for billigste betaling ordineres.«⁹ Thestrup skrev 6. maj s. a. til kommissærerne: »Gid vi havde de kartofler, der er til Hjerting fra Hamburg ankommen og skal afhentes.« Det drejede sig om 16 tdr. Den 23. juni s. å. skriver Rentekammeret til Thestrup: »I øvrigt er vel det til kolonisterne erholdte kløverfrø samt *potatos* imellem dem blevet uddelt og af dem under Hans (Thestrups) opsigt og anvisning sået og forplantet.« Skrivelser fra den kendte hofpræst og provst *Philip Ernst Lüders* i Lyksborg og pastor *Peder Thun* i Hjortlund, Ribe stift, begge foregangsmænd inden for landvæsenet, til Thestrup omhandler kartoffelavl, som han, forinden han kunne vejlede kolonisterne, åbenbart har søgt orientering om. Sandheden om kartoffelens introduktion på de jyske heder synes derfor at placere den vidtspændende og altkunnende dr. Erichsen som initiativtageren, hvorefter det første over al forventning store høstudbytte blev ansporende for kolonisterne til at dyrke kartofler i stor stil.

I foråret 1761 modtog Hoffman fra Ahlefeldt 1 td. Blocksburger *granfrø*, som skulle bruges på Alheden »for at få prøberet alt, hvad der er gørligt eller muligt.« Det var drømmen om at skabe skov på heden, der hermed forsøgtes gjort til virkelighed. Nok 1 td. granfrø ankom i maj måned, og i november s. å. fik man fra Kristiansand i Norge to oksehoveder *gran-knopper*. »Skulle udsåes ved bekvemme tider på hederne og af kolonisterne fremelskes.«¹⁰

»Fyr- og granfrø er sået ved alle kolonier nogle gange, men fyr og gran er dels formedelst kulde og blæst, dels formedelst den ubrudte hede endnu ikke ganske er rådnet, ganske *udgået*,« meldes der 1762, og der skulle gå

mere end 20 år, inden der påny gjordes forsøg på at skabe hedeplantager.

Om hedens opbrydning angives resultatene år for år i agre, dvs. ikke i eksakte arealenheder, men tallene fortæller dog om den arbejdsindsats, de enkelte byer har præsteret. Markerne blev efter tidens almindelige praksis drevet i fællesskab, hvorved den enkeltes flid ikke umiddelbart lod sig aflæse, men fulgtes dog med opmærksomhed af ledelsen, der i de konduitelister, som vedlagdes indberetningerne, afgav sin bedømmelse af hver enkelt kolonist.

I 1760, 1761 og 1762 blev der arbejdet flittigt med opbrydningen. Den skuffende rugavl synes efterhånden at have dæmpet arbejdslysten. Kartoffelavlens var mindre arealkrævende, hvorimod der måtte lægges vægt på en rensket og godt bearbejdet jord. Indberetningerne viser dog, at der skete en støt fremadskridende opdyrkning af heden, selv om kriserne i 1763 og 1765 spores.

For koloniforvalteren kunne det være vanskeligt nok at føre det daglige tilsyn med kolonisterne, særlig på Alheden, da der var langt fra Nørlund, som Hans Kjærsgaard 1764 fik i fæste, til de enkelte byer. Den 10. februar 1764 foreslog han, at der blev ansat et par danske ladefogder, som kunne »tilse og oppasse« de seks kolonier. Man kunne vel ikke forvente, at sådanne stillinger som opsynsmænd blandt kolonisterne skulle være synderlig eftertragtede, men man fandt dog en mand, Rasmus Vellerup, der skulle tage vare på Havredal og Grønhøj og bo i en ledig gård. I september måtte Kjærsgaard imidlertid melde, at ladefogden ikke havde indfundet sig. Han havde derfor overdraget posten til teglmesteren ved teglværket Frederiksværk, »en habil, fornuftig og ganske redelig mand.«¹¹ I Grønhøj var Mads Jacobsen Buhl ladefoged og havde en gård til rådighed. Foråret 1765 rømte han fra tjenesten og lod sig hverve som soldat ved et geworbent regiment i Viborg. Hans efterladte effekter vurderedes til 14 rdl., men han havde solgt en stud, som ikke tilhørte ham, for samme beløb, ligesom han skyldte penge til forskellige.

Samtidig med forslaget om ladefogder foreslog Kjærsgaard, at der oprettedes et *birketing* for kolonister på Alheden, der ikke forstod dansk. Lucas Kloch foresloges som birkedommer og -skriver og kunne efter Kjærsgaards mening varetage disse poster uden betaling ud over sin løn, 150 rdl.¹² Måske fordi ordningen intet ville koste, erklærede kommissærerne 10. februar 1764, at birketinget måtte oprettes. Der synes dog ikke at være sket videre i sagen, og siden kom Lucas Kloch i miskredit for sit arbejde ved kolonierne. I 1768 fremsatte Kjærsgaard igen tanken om at oprette et

birkedistrikt på Alheden »således som det forhenværende ryttergods har været allernådigst administreret.« Både tyske og danske kolonister skulle henhøre under birket, retten skulle holdes i Frederiksmose. Forvalteren, altså Kjærsgaard selv, skulle være dommer og skriver mod at oppebære en afgift i korn eller penge af beboerne¹³. Det ser ikke ud til, at planen denne gang mødte interesse, velsagtens fordi sprogvanskelighederne i 1768 var blevet mindre.

Reformer og opbrud 1765

Blandt de kedelige efterretninger, der indløb fra kolonierne, måtte begæringen om, at 27 gårde blev flyttet fra Frederiksdal, Frederiksmose og Christianshede, fremkalde yderlig skepsis i Rentekammeret. Som omtalt var der i sin tid fra højeste sted indrømmet kolonisterne lov til selv at vælge, hvor de ville bo; men et ansvar blev der dog tilbage på kommissærerne og deres medhjælpere, som stiltiende havde ladet byerne opføre på steder med så ringe jord. Hoffman henviste til »at stederne bestemtes, efter at dr. Erichsen – udi gehejmeråd Ahlefeldts nærværelse – som fysikus kendte ejendommen for god.« Sket var sket. Efter at udflytningen var godkendt, gik kommissærerne, Kjærsgaard og en landmåler samt to »gode danske bønder« i gang med at finde mere velegnede pladser til gårdene. Den 18. februar 1765 sluttedes kontrakt med bygmestrene Bordewig og Chr. Thomsen i Fredericia, der skulle flytte gårdene à 112 rdl., i alt en udgift på 3024 rdl.¹

Hans Ahlefeldt afløstes 19. november 1764 som chef for Rentekammeret af *Ditlev Reventlow*. Denne, der blev kendt som kronprinsens (Christian VII's) noget hårdhændede opdrager, måtte i øvrigt karakteriseres som en principfast ordensmand. Ahlefeldt, der vel nok repræsenterede flere humane træk end sin efterfølger, havde næppe været den rette mand til at styre landets finanser, der som nævnt i hans embedstid prægedes af ugunstige konjunkturer og uforudset belastning, og som han efterlod i »endeløs forvirring.«² Reventlows vigtigste opgave blev derfor at skaffe penge samt at gennemføre et spareprogram.

Selvfølgelig var kolonisationen og dens problemer ikke et altoverskygende hovedspørgsmål i Rentekammerets vidtspændende funktion, men det var et anliggende af særlig karakter, et eksperiment, som allerede havde kostet store penge, og som ikke synes at ville indfri de stillede forventninger. Det var derfor kun rimeligt, at Reventlow hæftede sig ved kolonikontoens stærkt voksende tal³. Selv stod han, så vidt man kan skønne, uden for den kreds af hedesagens entusiaster, som havde fået kolonisationen sat i gang.

Hvordan kommissærerne har vurderet konsekvenserne af chefskiftet i Rentekammeret vides ikke, men visse tanker har man vel måttet gøre sig. Et nyt økonomisk spørgsmål havde vist sig i forbindelse med den omtalte gårdflytning, idet beboerne ved påny at blive placeret i den rå hede kom til at indtage en særstilling. Den 8. marts 1765 skrev Hoffman til Rentekammeret med forslag om, at de flyttede kolonister – uanset de allerede trufne bestemmelser – fik fulde dagpenge i 1 år regnet fra 1. april 1765 og derefter halve dagpenge det følgende år. Dette forlangende, så rimeligt det kunne være og så begrænset det var i forhold til det allerede ydede, skulle få omfattende følger.

I Rentekammeret fik forslaget anmærkningen: »Anslagen til 2.150 rdl. og hermed bero indtil videre.«⁴ Det anførte beløb var, hvad der allerede var lovet – men herudover intet. Efter modtagelsen af kammerets afslag skrev Hoffman tilbage:

»Siden disse kolonister, som skal flyttes, umulig uden nogen hjælp kan ernære dem, til jorden rådner og giver frugt, om de da i det mindste tilkommende så må nyde $\frac{1}{2}$ forflegning og sædekorn, som kan udgive imod 2000 rdl. Herom udbeder vi os nådigst ordre, thi i fald det ikke nådigst approberes, kan vi efter ed og pligt forsikre, at Hans Majestæt vil tabe fire gange så meget, og derfor med næste post forventer, hvorledes dermed skal forholdes.«⁵

Hoffmans kategoriske tone vakte dog ikke nogen eftergivenhed i Rentekammeret. Ved den engang trufne afgørelse var der intet at rokke. I den knibe, hvori Hoffman nu måtte føle sig, fandt han, såre bemærkelsesværdigt, på at skrive til A. G. Moltke om de opståede vanskeligheder, idet han gennem denne og altså uden om Reventlow åbenbart søgte at skaffe en kongelig afgørelse til gunst for sit forslag. Moltke svarede 14. maj 1765:

»Så vidt det står til mig, vil jeg gerne søge lejlighed muligst at understøtte det i skrivelse af 7. hujus ommeldte angående kolonisterne, men det vil i forvejen være nødig, at den henseende til Rentekammeret ordentlig forestilling indsendes. Jeg forbliver . . .

P. S. Skulle det kongelige Rentekammer finde betænkeligt, det foreslagne at akkordere, og derover en del af gode og duelige kolonister får i sinde at gå bort, må det mig omstændelig tilmeldes, da jeg vel videre vil tilse at bringe det i rigtighed.«⁶

Den 21. juli skrev Hoffman igen til Rentekammeret, gentagende sin argumentation. I en skrivelse af 10. august lod Reventlow nu hammeren falde og meddelte, at med udgangen af året 1765 ville *dagpengene ophøre* og

fourageleverancerne blive indstillet. Dette skulle straks meddeles samtlige kolonister, idet man samtidig skulle bekendtgøre, at de, som ikke ønskede at blive, gerne måtte rejse. Når de havde afleveret kreaturer og redskaber, kunne de få udfærdiget rejsepas. Reventlow slutter:

»Man har fundet, at udgifterne til kolonivæsenet hidtil langt overstiger, hvad staten kan bære. Lige så godt jeg kender og værdsætter Deres Velbårenheds interesse for kolonierne, lige så stærkt ønsker jeg dog, det må være Dem magtpåliggende, at Deres forslag tager hensyn til de af kammeret givne regler.«⁷

Mulighederne for at ændre noget ved den af Reventlow afsagte dom over kolonisationen var ringe. Frederiks Vs sygdom udelukkede sikkert enhver personlig aktivitet i regeringssager, og dermed var også Moltkes indflydelse stærkt begrænset. Afgørende var det imidlertid, at den politiske og finansielle udvikling i sig selv havde fældet dommen over kolonisationen, og herom synes der at have været enighed i regeringen. Hoffman har næppe i første omgang kunnet acceptere disse strenge realiteter, som betød skæbnetimen for det værk, han trods alt havde ofret en betydelig indsats på, og hvortil også en personlig prestige var knyttet.

»Nådige herre! Vi er uskyldige i, at dette etablisement har kostet så store penge, vi har ej proponeret de fremmede kolonisters indtagelse, mindre, at de skulle blive så mange . . .«, skriver han 20. august til Reventlow.

Den 26. august henvendte Hoffman sig skriftligt til *J. H. E. Bernstorff*, landets indflydelsesrige udenrigsminister, endnu et overraskende forsøg på at afvende den truende udvikling, samtidig afslørende Hoffmans svigtende realitetssans i disse kritiske dage.

Bernstorffs svar af 10. september var køligt. Han huskede godt, at Hoffman og Diechmann for år tilbage havde fået overdraget ledelsen af kolonisationen og havde siden glædet sig over den gode fremgang i kolonierne, hvorfor han nu ikke uden beklagelse af Hoffmans skrivelse erfarede om den indtrufne tilstand.

»Selv om jeg betragter kolonisationen ud fra et patriotisk ønske og med oprigtig glæde over fremgang og lykke for landet og dets indbyggere, hvis antal herigenem forøges, så har jeg dog, efter at jeg modtog Deres Velbårenheds skrivelse, drøftet denne med d'herrer deputerede i Rentekammeret. De har meddelt mig indholdet af Deres skrivelse, som indkom for en måned siden, samt de af kammeret givne regler for kolonivæsenet. Jeg kan kun bifalde disse, og jeg ser ikke, at noget i de fastsatte regler lader sig ændre. Jeg føler mig forvisset om, at Deres Velbårenhed, følgende disse regler, med Deres klogskab vil finde midler til at forminske eller afvende de farer, der truer den i sig selv gode sag.«⁸

Når Bernstoff lader sin nøgterne betragtning udmunde i denne henvisning til Hoffmans klogskab, kan der måske heri ses en ironi, som måtte forøge den bitterhed, udviklingen i forvejen havde fremkaldt.

I en koncept til kammerbrev af 24. september går Reventlow nærmere ind på sin ordre af 10. august:

»Min mening har ikke været ved en offentlig og pludselig forkyndelse angående, hvorledes man herefter ville drage hånden fra kolonisterne, at gøre disse folk klejnmodige og forsagte i deres agerdyrkning og næringsbedrift.

Man vil vel ikke ruinere hele landet for på en gang at gøre nye beboere velhavende, men ønsker meget, at de allerede på dem anvendte anselige bekostninger ikke ganske ondsomt skal være anvendte, og at disse anstalter til bestandighed kan gøres mulige uden de øvrige indvåneres ruin. Deres Velbårenhed har forelagt mig spørgsmål 1) På hvad måde de nye anlagte steds besætning var at sætte i sikkerhed. 2) Om manglen på foder. 3) Angående de ledige steds besættelse igen.

Disse spørgsmål sætter forud, at De anser besætningernes vedligeholdelse som et hovedobjekt og aldeles holder det nødvendigt, at de nye beboere uden ophold tiltræder og fuldkommen nyder de dem tildelte heder. Hvad nu besætningerne angår, så fortjener samme i henseende til den derpå gjorte omkostning visse ikke at forsømmes. Imidlertid er besætningernes vedligeholdelse for de 27 (22) sidst forflyttede gårde ikke af den vigtighed, at derfor, efter Deres Velbårenheds forhen gjorte forslag, endnu skulle opofres 3.000 rdl. og endda være uvis på, om ikke tilkommende år måtte fordres en ligesådan udgift. Betræffende den nødvendighed at se de nye beboere sat i en fuldkommen nydelse af deres jorder, så var det visse at ønske, at det kunne gøres muligt, men som det ikke kan ske, så følger deraf ikke, at folkene derfor bliver nødt til at løbe derfra, og at den ganske anstalt må henfalde. Hvor mange folk nærer sig ikke på landet, som ved deres hus ikkun har en kålhøve og kan fodre en ko? Kan de nye beboere ikke straks blive gårdmænd, så kan de dog nu for tiden ernære sig som inderster og husfolk og efterhånden bringe det dem tildelte land under ploven.

Den i dette år værende fodertrang er almindelig, og Deres Velbårenhed ved selv, at en udskrivning dér i provinsen ikke kan forestilles og endnu mindre tilrådes Hans Majestæt af velsindede betjente.«⁹

Fra Moltke, til hvem Hoffman 2. oktober påny havde appelleret, indkom:

»Det er ej uden årsag, at den ansøgte hjælp ikke er blevet bevilget. De på disse kolonisters etablerement allerede anvendte summer er så betydelige, og de deraf endnu synlige og forventende fordele så ringe, at med billighed må tages i betænkning mere derpå at anvende. Når imidlertid så mange familier, som meldt, kunne ved en mædelig hjælp blive reddede, vil jeg gerne søge lejlighed, sagen Hans Majestæt på det bedste at forestille.

Foder in natura, da samme i år på adskillige steder ikkun har været mædelig, og desuden transporten dermed, hvorover fra forrige gange meget er klaget, falder vanskelig, kan ikke ventes. Men når mig indberettes og formenes, at nogen

fodring for penge kan fås, som vel bliver muligt, hvor højt det deraf nødvendige kan i penge beløbe sig, vil jeg gøre mig umage for at se endnu en nådegave i penge dertil udvirket.«¹⁰

Tydligere end gennem disse breve fra landets mest betydende mænd kunne det almindelige syn på kolonisationen i 1765 ikke udtrykkes. I den bredere befolkning, særlig den jyske, som ved tvangsaflevering af fourage og pligtkørslen med denne havde gjort ubehagelige erfaringer, var dette kolonivæsen så ildeset som vel muligt. Sommeren 1765 byggedes kolonikirken, Frederiks Kirke, og byggematerialerne blev tilført ved pligtkørsel¹¹. Det blev denne gang bønderne i Skivehus, Ringkøbing og Randers amter, der måtte holde for. Den 28. august 1765 indkom der en klage til Rentekammeret fra godsejerne *Folsach*, Gjessinggård, og *Steenfeldt*, Demstrup, over Lucas Kloch, som de mente »havde med vilje holdt den til en sådan kørsel hafte anvisning så længe tilbage, indtil høsten var begyndt, for at aftvinge proprietæerne eller bønderne en høj og ubillig betaling for disse kørsler.« Kunne kørslen ikke præsteres, måtte man betale, så en anden kunne lejes. Ridefogden på Trudsholm havde måttet betale 69 rdl. for godssets bønder, der skulle stille med 42 vogne. Rentekammerets nærmere undersøgelse af sagen synes ikke at have skabt klarhed¹². Tidligere på året havde man i kammeret måttet beskæftige sig med fouragen, der som omtalt skulle leveres in natura, men i stedet betaltes med penge, hvorved der kunne forekomme misligheder. På denne baggrund forstår man bedre Reventlow, når han, vel også under indtryk af årets misvækst, så definitivt skyder disse problemer fra sig.

På Randbøl Hede stod kornet ved midsommer så dårligt, at kolonистерne næppe ville have foder længere end til jul 1765. From skrev 11. juli til kommissærerne, at man i kolonierne ikke for alvor troede på, at dagpengene skulle ophøre med årets udgang.

»Jeg holder for, at det var til største nytte, om kolonистерne i denne tid blev sagt, at så mange, som ikke mente at kunne ernære sig, uden forflegningspenge fra nye år af, måtte få pas at gå ud af landet lige så godt først som sidst. Thi jeg forsikrer, som og i tiden vil vise sig, at de familier, som nu har i sinde at vil gå bort, bliver ikke længer, end til de har dette års sæd og havefrugter fortæret, deres ildebrændsel brændt, de bedste kreaturer solgt og slettere sat i stedet samt plov og andet redskab omtusket og bortbragt, om ikke åbenbar, så underhånden.«¹³

Disse udtalelser vidner om, at der, forinden Reventlow traf sin afgørelse, har kunnet spores en opbrudsstemning i kolonierne. Grunden hertil var ikke alene årets misvækst og fremtidsudsigterne som helhed, men også an-

dre uforudsete faktorer spillede ind. Ikke blot var Syvårskrigen nu sluttet med sejr for Frederik II, Preussens konge, hvilket resultat kolonisterne sikkert har hilst med tilfredshed (se foran), og mange har vel dermed set vejen åben for en tilbagevenden til Tyskland. Endnu mere dragende virkede en opfordring til at blive kolonist i Rusland. Gennem de russiske residenter i Hamborg og Lübeck blev de jyske kolonister gjort bekendt med kejserindens tilbud¹⁴. Allerede efter bortvisningen 1763 synes nogle at have sat kurs mod Rusland, deriblandt Christoffer Rau. I begyndelsen af året 1764 skrev Rau fra St. Petersborg til kolonisterne i Havredal. Han befandt sig med flere andre i et kloster, men skulle snart videre. Kjærsgaard skriver 10. marts 1764 herom: »Hans sædvanlige rebelliske gejst har været endog der i bevægelse, og hans øjemed går ud på at drage de her-værende kolonister til sig, skønt jeg aldrig kan mærke en mine til, at nogen vil følge ham.« Brevene var kommet over Viborg uden dog at have passeret posthuset, og Kjærsgaard ville ønske, at »slig korrespondance måtte afskæres.«

Også i Randbøl Hede kendte man den russiske hvervning. Præsten i Vorbasse, *Jochum Ewald*, blev mistænkt for at være mellemmand, idet brevene ankom »under hans kuvert.« Efter Ewalds bortrejse rettedes samme beskyldning mod efterfølgeren, *Niels Cortsen Bisted*. From foranledigede sagen bragt frem til Rentekammeret, som dog afstod fra en nærmere granskning.

For kolonisterne, der hidtil havde haft ringe bevægelsesfrihed og ikke måtte foretage en rejse fra deres bopæl, ligesom de flere gange var blevet truet med straf, hvis de ville forlade landet, kom Rentekammerets ordre af 10. august som et frihedsbrev. Følelsen af at være stavnsbundet forsvandt. Mange har sikkert ladet sig gribe af denne frihedsfølelse og hurtigt besluttet sig til at rejse, mens chancen var der. Fristelsen til forinden afrejsen at realisere bo og effekter lå nær. Efter Rentekammerets ordre bekendtgjordes i koloniernes nabosogne ved kirkestævne et forbud mod at købe kolonisternes kreaturer, og stort set holdt man sig dette efterretteligt. Altimens indkom begæringerne om pas. Fra beboerne i de flyttede gårde i Frederiksmose og Frederiksdal indkom en samlet begæring.

Det vil dog være forkert at tro, at alle med glæde har set hen til afrejsens dag. Vinteren nærmede sig, og for familier med børn – og det havde de fleste – var det sin sag at skulle forlade det hjem, man trods alt havde haft, og påny begive sig på rejse mod en ukendt fremtid. Efter at de 29 familier i Frederiksdal og Frederiksmose havde begæret pas, rejste to af

kolonisterne til Fredericia, hvor de bad kommissærerne indgive en ny henvendelse om den ønskede hjælp. De ville derefter afvente Rentekammerets resolution indtil den 21. oktober. Kom der ikke en anden afgørelse, ville de derefter rejse, så de kunne nå andetsteds hen inden vinteren. Svaret blev dog en afvisning fra Reventlow (i det foran citerede brev af 24. september.)

Den 10. november skrev Kjærsgaard til kommissærerne, at beboerne i de ovennævnte byer, der ville rejse, men endnu ikke var rejst, havde afregnet med ham. De, der ikke havde kunnet aflevere besætningen, måtte godtgøre den med 42 rdl. Desuden skulle de betale den udleverede sæderug, som formodentlig ikke alle steder var blevet sået. Mest kneb det med afregningen hos den gamle Joh. Georg Gangnus, Aug. Schilling, Gerhard Schue samt Johan Dannewald i Frederiksdal, alle i alderen 50–60 år. »Overalt er disse folk blut arme, og intet er at få. Desuagtet tør jeg ikke give dem pas. Med de gode kommer jeg ud, dog med hysten, skrig og gråd, thi dette med sæderugen er den allerhårdeste knude.«

Det må antages, at de nævnte fire lidt aldrende kolonister har haft mindre mod på at skulle bryde op. De havde vist alle pårørende i byen, Gangnus og Dannewald havde begge sønner, og der har sikkert været interne drøftelser, inden det besluttedes at forlange pas. En tydelig solidaritet mellem de 29 familier viste sig ved, at man ventede, til alle var rejseklare. Man tog til Horsens og rejste herfra med skib til Lübeck. Hvor den videre rejse gik hen vides ikke, men formodentlig har man, stadig i flok, besluttet sig for Rusland. I hvert fald synes, så vidt ses, ingen danske kolonister at være taget tilbage til hjemlandet.

Efter ordre fra Rentekammeret måtte Hoffman »i et meget ondt vejr« i 14 dage opholde sig i Alheden og Randbøl Hede for at få alle ting konserverede og undersøge alle ting på det nøjeste.«

Mens opbruddet fra Alheden tilsyneladende forløb i nogenlunde god forståelse med forvalter Kjærsgaard, var der i Randbøl Hede flere forsøg på nu i sidste omgang at narre den lidet afholdte forvalter From.

Den 10. oktober skriver From: »Nu i dette øjeblik melder sig de vedkommende af Moltkenberg, som forlanger pas for igen at må gå ud af landet, efter at de har fået husene rent ryddede.«

Sidst i oktober og først i november solgtes de bortdragendes kreaturer ved auktioner. På Alheden indkom herved 2.002 rdl., men da en del af kreaturerne var i ringe stand, tilbageholdtes 284 rdl. af kolonisternes tilgodehavende rejsepenge. På Randbøl Hede indbragte auktionerne 1.393

rdl. Selv om enkelte havde ombyttet kreaturerne med ringere inden afleveringen, synes kolonisterne i almindelighed at have klaret for sig inden afrejsen, hvilket vel også var forudsætningen for at få udstedt pas¹⁵.

Omkring 1. december 1765 kunne der gøres følgende status:

	Bort- rejste	Tilbage- blevne
<i>Alheden:</i>		
Ved Frederikskirke og Kokhus	2	1
Havredal	1	29
Grønhøj	14	16
<i>Skygge Hede:</i>		
Gl. Frederiksdal	4	0
Ovre-Frederiksdal	2	0
Mellem-Frederiksdal	1	1
Nedre-Frederiksdal	1	0
Gl. Frederiksmose	4	0
Ovre-Frederiksmose	4	1
Mellem-Frederiksmose	3	0
Nedre-Frederiksmose	2	0
Ved Bedehøj	3	0
Julianehede	2	2
Christianshede	10	0
Løgager (Them sogn)	0	1
	<u>53</u>	<u>51</u>
<i>Ranbøl Hede:</i>		
Frederikshåb	14	6
Frederiksnåde	8	2
Moltkenberg	10	2
	<u>32</u>	<u>10</u> ¹⁶

Der var altså 85 bortrejste familier, mens 61 endnu blev tilbage. Lægges til disse 146 de i 1763 bortviste 68 familier, vil der endnu mangle et antal i de ca. 290 familier, som 1761 var placeret i Alheden og Ranbøl Hede, nemlig ca. 75 familier. Det er påfaldende, at der i kolonivæsenets tusinder af dokumenter ikke findes eksakte oplysninger om, hvor disse mange mennesker er blevet af. En del må vel tænkes at være rømmet uden pas inden 1763, andre i de følgende to år, og det kunne tyde på, at kommissærerne, så længe Rentekammeret holdt opmærksomheden så stærkt rettet mod antallet af kolonister, befolkningstilvæksten, simpelthen har tilbage-

holdt sådanne ubehagelige oplysninger. I det hele taget må det siges, at kolonisationens talangivelser kun tillader en varsom anvendelse, hvilket naturligvis har forbindelse med de administrative svagheder, som allerede er omtalt.

Rentekammeret havde – som i 1763 – tænkt sig de ledigblevne gårde besat med danske. Herom skriver Hoffman på kammerets forespørgsel om, hvad der var at gøre med gårdene: »Til den ende kan jeg ej udgrunde nogen mulighed til at konservere dem, hvorfor jeg underdanigst vil bede, at det ej må lægges mig til last, da jeg har gjort alt, hvad der stod i min magt, ja, både tilsat en del af mit helbred og en anselig kapital af min pung.«¹⁷ I en senere skrivelse hedder det i samme nedstemte tone:

»For at efterkomme den os af Deres Excellence anbefalede plan om danske kolonister, har vi gjort os al optænkkelig umage for at iværksætte den, men finder følgende store forhindringer: 1) Er med tillysning ved alle kirkerne inviteret husmænd til at bo i de ledige steder med eller uden besætning, men ingen har meldt sig, siden ingen behøver husmændenes tjeneste i heden, heller ikke kan en håndværksmand der ernære sig, da det ligger 5 à 6 mile fra nærmeste købstad. 2) Er ingen danske besiddere at få, da enhver holder på sine folk. Her i byen (Fredericia) er 16 reformerte familier, som planter tobak og dyrker jorden til halvs med indbyggerne. De har ofte været i heden med hvedemel og deslige og derover kender stederne, men ingen af dem tør træde til de ledige gårde uden at få sædekorn og fodring i to år samt de tilbageværende 19 års frihed, som kolonisterne nu har. Folkene er stræbsomme, arbejdsomme godtfolk, men fattige; kunne de der etableres, var det højst tjenligt, siden tobaksplantningen her er befalet at indskrænkes.«¹⁸

Nye folk i kolonierne. Stabilisering. Status

Det skulle vise sig, at Hoffmans bekymring m. h. t. at få de ledige gårde besat var ubegrundet.

Fra nær og fjern kom der folk, som var parat til at overtage kolonigårde, enten som gårdmænd eller som husmænd¹. Man havde i følge Rentekammerets bestemmelse af 16. november følgende at tilbyde de lysthavende:

Gårdmænd: 20 års frihed for skatter, tiende og udskrivning. Desuden 45 rdl. til indkøb af to stude, en ko og otte får samt vårsæden.

Husmænd: 10 års frihed for ovennævnte byrder. Et stuehus fra en gård samt have. Græsning til 1 ko og 4 får i 10 år. Efter de 10 år skulle der betales 2 rdl. i årlig husleje.

For samtlige danske kolonister gjaldt, at de skulle ofre til præsten til de tre højtider, ligeledes til bryllup, barnedåb og introduktion (kirkegangskoner efter barsel). De måtte selv betale skoleholdere for at under-vise deres børn².

Blandt de indsamlede erfaringer hos ledelsen var også den, at der i de fleste kolonibyer var for mange gårde, og man fik Rentekammerets billige til en ny ordning. Dette medførte følgende ændringer på *Randbøl Hede*:

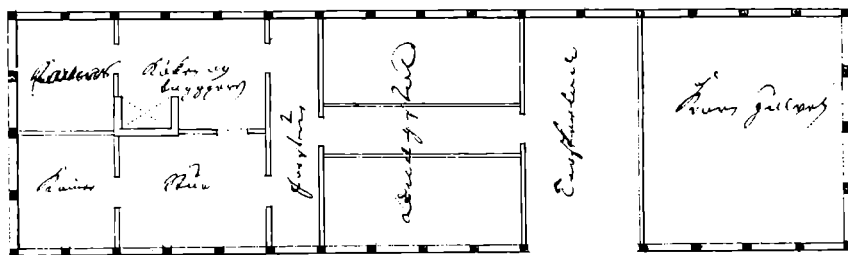
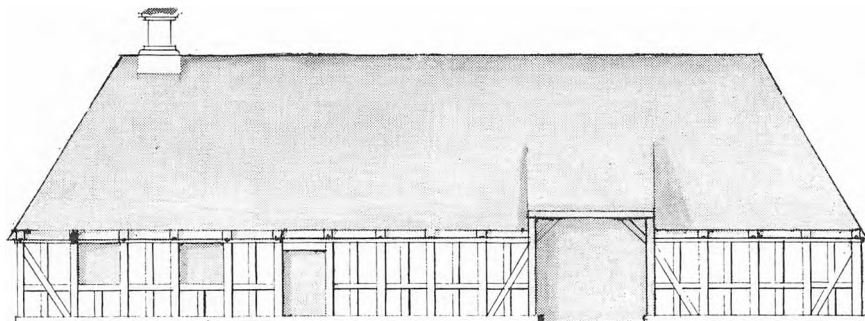
Frederikshåb, 20 gårde reduceret til 6 hele og 8 halve gårde samt 4 husmandssteder.

Moltkenberg, 13 gårde reduceret til 4 hele gårde, hvoraf to blev udflyttet, samt 4 husmandssteder.

Frederiksnåde, 10^{1/2} gårde blev til 4 hele gårde, 2 halve gårde og 4 husmandssteder.

Hermed var de oprindelige 43^{1/2} gårde indskrænket til 19. Husmandsstederne fik som nævnt ikke tillagt jord³.

På *Skygge Hede* blev de anlagte 47 gårde reduceret til 32 gårde og 15 huse, hvilket synes sket i forbindelse med den omtalte udflytning⁴. Det

Tegningen foreligger også i kopi, der har følgende påskrift: Grundtegningen til det grundmurede stue-, stald- og ladehus af Bordewich i Fredericia. Ingen datering, men tegningen gælder sandsynligvis de udflyttede gårde, som i 1765 skulle genopbygges af Bordewich og Thomsen i Fredericia. Bygningen er grundmuret, dækker ialt ca. 172 m², hvoraf dog kun ca. 64 m² er til beboelse. Bygningen viser en tilnærmelse til den jyske type af små gårde med beboelse og stald m. v. under samme tag. Det er sandsynligt, at tegningen har været retningsgivende for opførelsen af de gårde, som 1765–93 udflyttedes fra de oprindelige kolonibyer.

må dog bemærkes, at der siden skete ændringer i gårdenes og husenes antal.

Alheden prægedes stort set ikke af disse reformer. I Havredal blev samtlige kolonister ved gårdene, på en enkelt nær. I Grønhøj, hvor henved halvdelen af beboerne var rejst, blev de ledige gårde ikke besat med danske. De tilbageblivende tilbød at drive gårdene, indtil de kunne overdrages til kolonisternes egne børn. Dette ønske om ikke at få danske beboere til Grønhøj blev imødekommet.

Kort efter nytår 1766 forlangte otte kolonister i Havredal pas, nemlig

Friederich Dickes, Adam Beckler, Adam Roth, Adam Herbelschmidt, Nic. Herbelschmidt, Georg Hoel, Adam Laier og Philip Rauth. De ønskede at rejse, da de ikke kunne klare sig uden fourage til kreaturerne. Samtidig søgte de tilbageblivende om, at de, som tilfældet var i Grønhøj, måtte overtage de ledige gårde til deres børn. Noget efter sluttede Michael Mejer og Georg Breuner sig til de rejselystne.

Dette forlangende mødte skarp afvisning, skønt det nogle måneder forinden ville være blevet imødekommet. Kommissærerne skriver:

»Thi vi formener . . . bliver disse folk ikke exemplariter fratagne det, de har vil de andre siden gå bort med, som ville blive en stor tort for hele Danmark, at disse folk, som har nydt så meget godt og alt, hvad de har forlangt, skal gå bort uden at fratages, hvad de har erhvervet, siden de ingen årsag har dertil.«⁵

Også Kjærsgaard følte sig berørt. Han skriver 16. og 17. februar til kommissærerne, at de 10 kolonister burde straffes med otte dages fængsel på vand og brød, eller i det mindste hver give 2 rdl. til kirkekassen,

»thi bliver de ikke standset straks, frygter jeg onde konsekvenser. – Jeg har forlist mit helbred over disse folk og skriver dette på min sygeseng, da en stærk forkølelse og brystsvaghed har overvældet mig. Gud i nåde, tænk på mig med kone og små umyndige børn.«

Han bad kommissærerne skrive til toldstederne i Hjerding, Ribe, Kolding, Vejle og Horsens om foranstaltninger til kolonisternes pågribelse, så de kunne overbevises om, »at der er justits udi Danmark.«⁶

Rentekammeret meddelte 1. marts, at

»sådan ikke kan tillades, forinden de i god og fuldkommen stand har fra sig leveret de dem overladte gårde med tilhørende besætning og redskaber samt, at enhver af dem desforuden betalt 100 rdl. til nogenledes erstatning for, hvad de i i den tid, de har været i kolonien, til fourage m. v. har erholdt.«

Med denne afgørelse var de ti pasbegærende bremset. Den 1. april kunne Hoffman meddele Rentekammeret, at de »nu har betænkt sig og vil her forblive og beder om at pardonneres for al straf.«

Mens de to kolonibyer på den egentlige Alhede således forblev intakte og rent tyske, var der på Skygge Hede og Randbøl Hede sket væsentlige ændringer i såvel bebyggelsesstrukturen som befolkningen. I 1766 var der i

Skygge Hede 4 tyske familier og 44 danske
 Randbøl Hede 10 tyske familier og 32 danske

Her kunne der altså ikke længer tales om tyske, men om *danske* kolonier. Dette betød, at tyskerne som et næsten forsvindende mindretal måtte opgive den hidtil hævdede særstilling. En sproglig tillem্পning må vel formodes at være sket i de forløbne år. Den kirkelige ordning, hvorover man jo så ofte havde beklaget sig, især på Randbøl Hede, fik nu en konsekvent løsning, idet beboerne i de ovennævnte kolonier henvistes til deres sognekirker. Alhedens kolonister fik, som foran omtalt, deres egen kirke, Frederiks kirke, indviet 16. april 1766⁷.

Samtidig udviskedes helt naturligt den isolation, som tidligere var en kendsgerning, og der findes ikke nævneværdige eksempler på konflikter mellem tyske og danske kolonister, hvorimod man træffer vidnesbyrd om sammenhold, især over for ledelsen.

Trods det store antal danske reflektanter til kolonistederne og forvalternes kritiske vurdering af den enkelte kunne det ikke undgås, at nogle af de nye folk måtte give op efter nogen tid. Men det er bemærkelsesværdigt, at det overvejende flertal af de danske kolonister, som fik gårde, gik til opgaven med energi og påpasselighed, så de med tiden arbejdede sig frem til relativ velstand. Det betød ikke så lidt, at man var fri for de nævnte betalingsbyrder. Man havde gode bygninger. Bortset fra beboerne på de flyttede gårde i Skygge Hede havde man betydelige arealer af opbrudt hede til dyrkning. Endelig havde man, når det kneb, den udvej at kunne henvende sig til koloniledelsen om hjælp.

Begivenhederne i 1765 kunne med rimelighed betragtes som en stabilisering af kolonivæsenet. Det var gået bedre, end man, især Hoffman, havde turdet vente.

I et nytårsbrev til Moltke skriver han:

»Det er nu over seks år siden Deres højgrevelige Excellence befalede mig at sørge for de tyske kolonisters etablissement, som har været et mageløst besværligt arbejde, og dette afvigte år så det ud til sammes totale undergang, siden Hans Majestæt ej ville forunde dem hverken sædekorn eller fourage.«

Heri må vel ses en erindring til Moltke om, at heller ikke *han*, kolonisationens faktiske ophavsmand, havde hjulpet, da undergangen truede.

Selv havde Hoffman, og det må stå som et vigtigt træk i hans karakteristik, snart overvundet sin skuffelse over de gentagne afslag og afvisninger, som førte til den store udtynding af kolonisterne. Lige så tydelig var hans tilfredshed og glæde over gårdenes besættelse med danske. Den brudte tråd var knyttet igen, og kolonisationen kunne fortsætte mod det samme mål

som før, hedernes opdyrkning. Hans iver for sagen synes ikke at være svækket af de for ham bitre erfaringer, pegende tilbage mod bestemte personer. På ny var han parat for at skaffe hjælp til de nye kolonister. En henvendelse til Rentekammeret besvaredes 2. august 1766 med:

»At det i alt forbliver ved den her engang tagne beslutning, efter hvilken kolonisterne ikke, enten i henseende til lån eller i andre måder, kan være nogen videre hjælp at tilstå, end hvad de hidtil allerede har erholdet, og hvorom endvidere refereres til vores adskillige i denne materie til d'herrer kommissærer ergangne skrivelser.«⁸

Til indberetningerne afgav Hoffman hvert år sine kommentarer. Året 1766, nytåret i kolonisationens historie, viste stor flid og arbejdsomhed, 2368 agre var blevet opbrudt. Høstudbyttet var ret godt.

»Hvoraf håber vi, at Deres Excellencer og højbydende herrer nådigst kan erfare, at det dog er i temmelig god drift, men de 25 familier, som er kommen på den rå og udyrkede hede (Frederiksdal og Frederiksmose) i de flyttede nye gårde, er i stor knibe, og får ej nogen hjælp en gang for alle af de 10 rdl. hver til fourage i denne strenge vinter, er det ganske umuligt, at de kan subsistere, men må forlade stederne. Vi ved vel, at Deres Excellencer og højbydende herrer har befalet os ej at gøre forestilling om videre hjælp, men denne grace af vores nu regerende allernådigste konge en gang for alle kunne dog svært opmuntre dem og er ikke af betydning, hvorfor vi underdanigst og ydmygst beder, at denne vores dristighed ej i unåde må optages.«

I 1767:

»Deraf kan erfares, at kolonisterne uagtet, de på tredie år ej har fået mindste hjælp, kan der dog være godt håb om deres konservation, så vi håber, at Deres højgrevelige Excellencer og højbydende herrer nådigst og gunstigst kan give os det vidnesbyrd for syv års møjsommeligt arbejde, rejseomkostninger og utallige fortrædeligheder, at vi dermed har forrettet alt, hvad der har været gør ligt og muligt.

Vi forbliver, næst underd. og ydmygst at gratulere til det begyndte nye år, og at rekommandere os i Deres højgrevelige Excellences og højbydende herrers nåde og bevågenhed.

Hoffman Diechmann.«

I 1768 lød Hoffmans kommentar:

»På Alheden 95 familier, på Randbøl Hede 35 familier, i alt 572 sjæle, som således nu på fjerde år selv har ernæret sig, men formedelst rugsæden i Alheden har i år ligesom overalt her i landet slået fejl, har de i år avlet 600 tdr. rug mindre end forrige år [1767 var der rekordhøst med 1.200 tdr. rug, 1768 avledes 535 tdr.], så at kartofler, 757 tdr., kommer i år vel tilpas, ellers måtte de krepere.«

I 1769 hed det:

»Beboerne i Frederikshåb havde mistet en del husdyr af kvægsyge. Desuden havde de understået sig at sælge og slagte en del uden tilladelse. Forvalter From havde derfor forlangt:

At de skyldige måtte indsættes på vand og brød en vis tid i Fredericia samt erstatte det solgte eller slagtede kvæg.« Hoffman bemærkede hertil, at nok burde de selvrådige bønder og kolonister straffes, »men hvorledes er det muligt at bringe dem fra Randbøl Hede, som er fem mile herfra, her til at udstå en straf, uden en kommando af dragoner skulle indbringe dem, og når de havde udstået straffen var det dog lige nær den manglende besætning, som de så højnødvendig behøver til deres plove.

Derimod på den anden side, når man overvejer, at i fald de ej havde solgt og slaget af deres kreaturer, var de dog muligen alligevel døde, siden kvægsygen fast overalt tager alle ting rent bort.«

Hoffman foreslog, at kolonisterne fik pålæg om at skaffe besætningerne erstattet inden februar månedens udgang. Ellers blev stederne overladt til andre, der kunne skaffe besætning⁹.

Med henvisning til årets misvækst (1768) bad man om 87 tdr. rug til brød samt 318 rdl. til indkøb af vårsæd, beregnet for samtlige kolonier. Der blev bevilget hver kolonist på Alheden 5 rdl. og hver kolonist på Randbøl Hede 4 rdl. til *lån*, at tilbagebetale til Martini (11. nov.) 1769. Noget efter at denne termin var passeret, søgte kolonisterne i Skygge Hede om at måtte betale halvdelen til marts 1770 og resten til Martini s. å. Kjærsgaard anbefalede, men denne gang henstillede kommissærerne til Rentekammeret, at kolonisterne fik ordre til at betale *straks*, da pengene ellers ville blive inddrevet ved eksekution.

Denne henstilling må noteres som tegn på, at den almindelige økonomiske situation i kolonierne nu omkring 1770 var forbedret så meget, at kommissærerne ikke længer så ubetinget kunne anbefale hjælp.

I 1786 var der misvækst på Alheden. Særlig galt så det ud i Grønhøj, hvor herredsfoged Jens Bering med to andre synsmænd 31. juli takserede avlen. Sandflugt først på sommeren havde skadet rugmarkerne så alvorligt, at beboerne næppe kunne avle det nødvendige brødkorn. Af de øvrige afgrøder, byg, havre, boghvede og kartofler, kunne efter synsmændenes skøn avles godt og vel tre fold. Kolonisterne lånte 1786 rug til sæd, 180 tdr., fra magasinet i Skive. Det følgende år måtte der igen lånes rug samt penge til indkøb af foder, så kolonisterne i efteråret 1787 skyldte 817 rdl. og 224 tdr. rug. Den 25. oktober skrev koloniforvalter *Gjørup* til Rentekammeret, at kolonisterne efter hans skøn nok kunne betale det lånte tilbage, men

var modvillige, hvorfor han ønskede anvist tvangsmidler. Den 10. november tillod Rentekammeret, at der foretoges udpantning hos de modvillige. Indberetningen 1789 oplyser, at der endnu skyldtes 479 rdl. og 121 tdr. rug til kongen.

Rentekammeret befalede 8. september 1787, at kolonisterne, som skyldte rug og penge, skulle stille sikkerhed for såvel det lånte som for de kongen tilhørende kreaturer. Disse skulle brændes på det ene horn med mærket A C 7 K »hvilket mærke, når kreaturerne udgår fra [dvs. ophører med] at være pant til Hans Majestæts kasse, på det samme ikke skal hindre deres afsættelse, tillige skal påsættes det andet horn.« Koloniforvalter Gjorup lod denne bestemmelse cirkulere blandt egnens sognefogder, der sørgede for, at den blev kendt ¹⁰.

Den 20. februar 1789 indgav beboerne i Havredal et pro memoria, hvori de dels søgte om eftergivelse af den skyldige rug, dels klagede over koloniforvalteren.

»Nu er her så stor fodertrang, at mange af os har sat vore stude hen til herregårde for at holde dem i live og skal give 3-4 rdl. hver måned, de er der, så vi ved snart ej, hvor pengene skal komme fra, uden vi må sælge det, vi nødigt ville, og vor forvalter plager os endda for penge.

Desforuden har vor forvalter gjort os stor skade i vores handel og kredit imellem ganske forgangne år, da han lod oplyse ved de danske kirker, at ingen skulle handle eller betro kolonisterne noget, om de ville have noget derfor, så vi har stor skade deraf og ikke kan blive enten korn, foder eller penge betroet, uden hvem der kan betale kontant.« ¹¹

Amtmand *Niels Ferslev*, Viborg, der fik klagen til erklæring, mente, at Gjorup måske burde have nøjedes med at lade cirkulæret tinglæse, men tvivlede ikke på, at koloniforvalteren havde handlet i bedste mening. Imidlertid var der sket kolonisterne uret, og deres reaktion var berettiget. Hvordan, og om de fik deres skyld betalt, vides ikke.

Da tiden for frihedernes udløb nærmede sig, indsendtes en ansøgning om forlængelse, og den 9. februar 1785 resolverede kongen, at den i fæstebrevene fastsatte termin for de tyske kolonisters skattefrihed m. v. forlængedes til 1794 og for de danske kolonister til 1795.

Den 16. marts 1796 forelå en kgl. resolution, hvorved bestemtes:

1. Det er Vores allernådigste vilje, at de endnu udskiftede kolonier på Alheden skulle udskiftes, for så vidt de befindes at være det værd, og de nødvendige gårde og huse udflyttes*), samt med brønde forsynes.

*) 1778-93 udflyttedes 10 gårde fra Havredal og 15 gårde fra Grønhøj.

2. At alle kolonisternes jorder såvel på Al- som Randbøl Hede under en duelig landinspektørs bestyrelse takseres og ansættes til hartkorn, således at 5 tdr. land bedste jord eller til taksten 24 regnes for 1 td. htk.
3. At den overflødige hedestrækning, som kolonisterne ikke behøver, fraskæres og anvendes til skov, i fald den dertil er tjenlig, ellers til andet brug efter vort Rentekammers nærmere allerunderdanigste forslag.
4. At alle kolonigårde betaler de Os tilkommende skatter af hartkornet, nemlig i de tre første år $\frac{1}{3}$, i de næste 3 år $\frac{1}{2}$ del, og i de 3 følgende år $\frac{2}{3}$, men i det roende år og siden fremdeles skatternes fulde beløb efter htk. Dog må det være vort Rentekammer tilladt efter landinspektørens forslag at kunne forunde udflytterne moderation i en bestemt længere tid.
5. At kolonisterne stedse skulle være fri for tiende- og fourageleverance in natura.
6. At i det 14ende år efter skyldsætningen skal det pålægges dem at svare en fast jorddrotlig afgift, som i tre nærmere for enhver bestemte terminer må stige indtil 6 rdl. af hver td. htk., altså i hver termin pålægges 2 rdl., hvorimod de intet skulle betale til præsten, skoleholderne eller rettens betjente.
7. At alle kolonister således gives fuld ejendom på deres gårde og huse mod at lade bygningerne forsikre i brandkassen.«¹²

To ting vil i denne resolution være særlig bemærkelsesværdige: Der kunne ydes *moderation til udflytterne*, og der lovedes *tiendefrihed for stedse*. I 1765 nægtedes som omtalt begge dele med de deraf følgende konsekvenser. De mellemliggende 30 år havde jo udviklet nye synspunkter, som utvivlsomt spores i den ovennævnte resolution.

Kort efter, at disse bestemmelser blev kendt, indkom der fra general-krigskommissær *Drieberg* i Odense en forespørgsel til Danske Kancelli, om kolonisterne fremdeles skulle være fri for at være soldater. Rentekammeret svarede, at landeværnspligten ikke kunne begynde, før de i resolutionen nævnte forberedelser var tilendebragt. Herefter hvilede spørgsmålet til 1803, da Danske Kancelli modtog en skrivelse fra amtmand *Karl Fredrik Hellfried*, Koldinghus amt, der oplyste, at kolonisterne efter kgl. resolution af 18. juni 1802 skulle begynde at svare kgl. skatter fra årets begyndelse 1803. Kancelliet mente derfor, at også kolonisternes frihed for værnepligten nu burde ophøre, »hvortil kommer, at koloniernes tilstand i almindelighed er bedre end mange nabosognes, og at folkemængden der, lige så vel som på det øvrige hartkorn, kan tåle at afgive mandskab til landets forsvar.« Henvendelsen rettedes til Rentekammeret, der oplyste, at man her just »stod i begreb med« at underrette kancelliet om de nævnte forhold og i øvrigt ikke fandt noget til hinder for, at kolonisterne fremtidig deltog i værnepligten¹³.

Hermed var kolonisterne, bortset fra de i ovennævnte punkt 6 givne be-

gunstigelser, indplaceret i samfundet som ligestillede borgere. Frihedernes afvikling, lempelig og langvarig, kom til at stå som et formildende træk i kolonisationens megen forvirring og kortsynede administration.

Landmålingen

Uden at være berørt ret meget af den bevægede udvikling i kolonierne var landmålingen, siden den i september 1759 blev påbegyndt, gået sin gang. Betydningen af denne opgave, hvorved et gammelt og vanskeligt landvæsensproblem blev løst, må ikke undervurderes. To mænd fik ved opmålingen deres navne knyttet til kolonisationens historie, *Ludvig Kahlen* og *Ancher Grolau*, begge militære og »ingeniører«.

Kahlen skulle opmåle i Hald amt, mens Grolau begyndte i Lundenæs-Bøvling amter; desuden virkede en tid løjtnanterne Holten og Bielhardt ved landmålingen, men de blev snart tilbagekaldt til anden tjeneste. Kahlen, der næppe var nogen samarbejdsmand, synes hovedsagelig at have arbejdet alene. I 1760 modtog han i diætpenge 768 rdl., 1761 fik han 295 rdl.¹⁴

Hoffman skrev 30. maj 1761 til Kahlen om at afstikke 120 agre og sluttede: »I fald hr. kaptajn vil gøre mig den ære og se til mig i morgen middag på en slat suppe, skal det være mig hjertelig kært.« Om samarbejdet mellem dem er der ikke mange vidnesbyrd. Tre år senere skrev Hoffman til Rentekammeret, at Hartman havde erklæret, at man ikke kunne sætte skel efter Kahlens opmåling, og Hoffman anbefalede, at Grolau fik arbejdet overdraget. »Jeg beder underdanigst, at dette mit forslag må *vorde fordulgt*,«¹⁵ tilføjer Hoffman med understregning, »da jeg nødig ville have noget uvenskab.« Trappaud var af samme mening. Noget senere foreslog Hoffman, »at ingeniørløjtnant *Schuchardt* her i Fredericia, som har pension, fordi han har haft et flod i næsen, de skulle opmåle resten i Hald amt¹⁶. Thi kaptajn Kahlen er en gammel mand, og, som vi tilforn ofte har taget os den frihed at melde, er dertil ikke tjenlig.«

Den 9. februar 1765 fik Kahlen gennem stiftamtmanden ordre fra Rentekammeret, at han ikke længer skulle opmåle i Hald amt, men igen indtræde i hæren¹⁷. Kort efter forelå besked om, at Grolau skulle overtage opmålingen. Kahlen havde da præsenteret et generalkort samt 15 partikulærkort i udkast 25 gange større, men uden udregning af arealerne. Kahlen undskyldte sig med, at hans øjne var svage, og Grolau lovede at

gøre kortene færdige. Siden fremkom der imidlertid krav om, at Kahlen skulle gøre kortene færdige, hvad han formodentlig også gennemførte. Om Kahlens flid og kvalifikationer som landmåler er det vanskeligt for eftertiden at dømme, mens hans pionerindsats i hedesagen må efterlade en vis respekt, selv om resultatet var beskedent.

Grolau bad 18. marts 1765 om at få sin løn forhøjet med 150 rdl., og han skulle i så fald »med utrættelig flid og nidkærhed på muligste måde befordre opmålingsforretningerne.« I en skrivelse til Rentekammeret, formodentlig fra Diechmann, hedder det: »Siden løjtnant Grolau er langsom med sin opmåling og ej af det expedite slags, er ej ung, og vi behøver en hurtig ingeniør, da vi endelig må have heden i Randbøl straks opmålt,« bad man om en sådan, så kunne Grolau komme tilbage til Alheden. I 1769 havde løjtnant Schuchardt opmålt skel og ejendomme på Randbøl Hede og lavet et kort, som kostede 50 rdl.

Generalitetskollegiet havde i 1770 indstillet Grolau til karakter af kaptajn. Da han ikke personlig, hvad der krævedes, kunne fremstille sig i hovedstaden, resolveredes, at hans broder, søkaptajn *Emanuel Grolau*, kunne møde i stedet.

Gennem mere end 40 år var Grolau beskæftiget med opmåling i kolonierne, i første omgang med at fastlægge grænserne mod nabobyerne, derefter med at sætte skel mellem byerne indbyrdes, siden også ved plantageanlæggene. I 1788 beordrede Rentekammeret generalkortet over Alheden indsendt. Grolau svarede, at kortet over heden i Hald amt var indsendt, mens kortet over den del, der lå i Silkeborg amt, kun forelå som *brouillon-carte*, dvs. udkast. Han undskyldte sig med ikke at have haft tid til at lave generalkortet. »Det, jeg hidtil har gjort uden konduktører, ja, endog uden nogen assistent, har fundet det høje kollegiums nådige bifald, og samme tør jeg håbe om arbejdets sidste ende, for at gøre mig lykkelig udi alderdommen«. Da han endelig fik kortet færdigt, kunne han ikke få det afsendt, da postmester *Thonboe* i Viborg attesterede, at kortrullen »hverken for dens længde eller vægt kan modtages til afgang på ridende post, og agende post ikke afgår fra Viborg uden i omslagsterminen (snapstinget).«¹⁸

Grolau logerede på gården Klosterlund i Kragelund sogn. I 1799 skrev skovrider *Brüel*, at opmålingerne ved plantagen kunne være foretaget hurtigere af en yngre, habil landmåler, men han havde dog beundret den gamle Grolaus flid »thi han arbejdede hele dagen indtil natten, havde af mangel på penge et elendigt logi og forplejning.« Brüel foreslog,

at Rentekammeret skaffede Grolau et bedre logi. Selv havde han yttret ønske om at få overladt et værelse på Koldinghus. »Jeg frygter, skriver Brüel, at dersom han dør, vil det blive vanskeligt for en anden landmåler at finde ud af hans concept-carte, hvoraf en del ikke engang er forsynet med målestok.« Der var visse vanskeligheder med at få plads til Grolau på Koldinghus, men dog udsigt til, at han kunne få et par værelser. Det blev dog ikke til noget. Den 24. maj 1800 døde Grolau i Ulvedal på Alheden, hvor han midlertidigt opholdt sig¹⁹.

Landmålerne *Selmer* og *Cynde* blev 1797 af Rentekammeret opfordret til at taksere kolonierne til hartkorn. Det af Schuchardt udarbejdede kort over Randbøl Hede fandt de ubrugeligt, hvorimod Grolaus kort fik en rosende omtale.

Den i sommeren 1798 af landinspektorerne *Selmer* og *Cynde* foretagne undersøgelse og taksation til hartkorn af samtlige ejendomme under kolonierne, der stod som resultat af statens mangeårige investering og nu skulle begynde at svare skat, nåede til følgende:

Alheden og Skygge Hede:

Stedernes navne	Gårde og huse	Areal tdr. land	Hede tdr. land	Eng og mose	Opdyrket tdr. land	Pct. af arealet	Hart- korn
Grønhøj	15 g.	2.628	1.996	0	652	24,2	13.2.3.2
Benslehøj	3 g.	582	382	0	200	34,3	2.5.3.1
Sandkjærgård	1 g.	270	196	0	74	27,4	1.6.1.1
Firehuse	4 g.	1.220	1.027	0	193	15,8	3.7.3.1
Resenfelde	4 g.	591	442	0	149	25,1	2.2.2.2
Tohuse	2 g.	394	324	0	70	17,9	1.6.0.0
Præstegården	1 g.	1.042	1.003	0	39	3,6	1.1.3.2
Havredal	20 g.	3.111	2.420	11	680	21,8	20.5.2.2
Trehuse	3 g.	627	515	4	108	17,2	3.3.1.0
Årestrup	5 g.	1.035	871	11	153	14,7	4.2.2.1
Ulvedal	2 g.	515	442	5	68	13,2	1.6.1.1
Frederiksmose	3 g.	709	399	206	104	14,6	3.0.2.1
Bækgård	1 g.	452	430	19	3	0,6	0.4.0.1
Frederiksdal (Kompedal)	2 h.	4.144	4.024	72	48	1,1	0.6.0.1
Østre Frederiksdal	1 g.	118	48	54	16	13,5	0.4.1.2
Ovre Frederiksdal	1 g.	142	54	68	20	14	0.4.0.0
Nordre Frederiksdal	1 g.	195	51	126	18	9,2	0.4.2.0
Mellem Frederiksdal	1 g.	126	34	62	30	23,8	0.5.1.1

Stedernes navne	Gårde og huse	Areal tdr. land	Hede tdr. land	og Eng mose	Opdyrket tdr. land	Pct. af arealet	Hart- korn
Søndre Frederiksdal	1 g.	152	43	89	20	13,1	0.4.0.2
Frederiksmose	4 h.	1.657	1.527	41	89	5,3	1.7.3.2
Mellem							
Frederiksmose	2 g.	384	123	226	35	10	1.1.2.1
Nørre Frederiksmose	1 g.	164	88	68	8	4,8	0.2.0.0
Nedre Frederiksmose	1 g.	199	61	119	19	9,5	0.4.2.2
Østre Frederiksmose	1 g.	79	33	26	20	25,3	0.4.3.0
Christianshøj	2 g. 2 h.	769	501	176	92	11,9	3.3.1.2
Christianshede	11 g. 5 h.	4.107	3.838	108	161	3,9	5.2.1.2
Ovre Julianehede	2 g. 1 h.	884	766	98	20	2,2	0.6.3.2
Nedre Julianehede	3 g. 1 h.	1.623	1.489	59	75	4,6	2.6.1.1
Frederiksværk	1 g.	354	290	55	9	2,2	0.3.0.1
Kongenshus	1 g.	963	899	0	64	6,6	1.1.1.2

Randbøl hede

Hoffmansfeld	3 g.	1.039	797	0	242	23,2	6.0.2.1
Frederiksnåde	6 g. 4 h.	2.771	2.202	204	365	13,1	9.0.2.1
Frederikshåb	11 g. 3 h.	3.618	1.997	48	1.573	43,4	17.6.3.1
Hoffmanslyst	4 h.	192	77	0	115	59,8	1.1.0.1
Nedre Moltkenberg	2 g.	651	406	92	153	23,5	2.1.1.1
Ovre Moltkenberg	2 g. 4 h.	772	500	167	105	13,6	2.1.1.1

Randbøl hede

24 g. 15 h.	9.043	5.979	511	2.553	28,24	38.3.3.1
-------------	-------	-------	-----	-------	-------	----------

Alheden

94 g. 14 h.	29.256*	24.316	1.703	3.237	11,06	83.1.3.2
-------------	---------	--------	-------	-------	-------	----------

118 g. 30 h.	38.299	30.295	2.214	5.790	15,12	121.5.3.0
(ha	21.064	16.662	1.217	3.184)	²⁰	

Den foretagne hartkornsansættelse synes man at have fundet for lempelig. Ved kgl. resolution af 18. juni 1802 forhøjedes den med ca. 25 % og dermed øgedes tilsvarende beboernes skattebyrde ²¹.

Ved ansættelsen medtoges ikke sandflugtsarealer, hvoraf der på Alheden (dvs. Skygge Hede) var 3.713 tdr. land, på Randbøl Hede 476 tdr. land. Disse arealer blev efterhånden indtaget til plantageanlæg.

En opgørelse fra Finanskollegiets bogholderkontor pr. 31. december 1777 viste, hvad kolonisationen på Alheden og Randbøl Hede til denne dato havde kostet.

*) Heri synes ikke medregnet Stendalgård og plantagen.

1760	33.865 rdl.	1770	2.167 rdl.
1761	71.844 rdl.	1771	2.273 rdl.
1762	42.238 rdl.	1772	1.012 rdl.
1763	24.191 rdl.	1773	1.779 rdl.
1764	91.762 rdl.	1774	2.213 rdl.
1765	37.065 rdl.	1775	1.004 rdl.
1766	3.288 rdl.	1776	868 rdl.
1767	8.667 rdl.	1777	1.195 rdl.
1768	1.014 rdl.	skillingsbeløb	x rdl.
1769	2.643 rdl.		
			<hr/>
			329.096 rdl.

Specifikation

1.	Tømmerleverandører for tømmer, brædder, lægter og søm	37.550 rdl.
2.	Håndværksmestre og materialers tilførsel og omkostninger	21.128 rdl.
3.	Kørselsløn til bygningerne	847 rdl.
4.	Diætpenge til adskillige, som har haft inspektion ved bygningerne	1.564 rdl.
5.	For nogle bøndergårde, købt og lagt til kolonierne	1.847 rdl.
6.	Til teglværkers indretning og drift samt til brønde	29.610 rdl.
7.	Adskillige foretagne reparationsarbejder	912 rdl.
8.	Til besætning og kreaturers indkøb	14.919 rdl.
9.	Til sædekorns indkøb	5.704 rdl.
10.	Fourage til kolonisternes kreaturer 1761–66	25.420 rdl.
11.	Kolonisternes rejsepenge	15.940 rdl.
12.	De kolonisterne forundte forflegningspenge 1760–65 (dagpenge)	128.792 rdl.
13.	Lønninger til forvaltere, inspektører, præster, skoleholdere, hvorunder kan henføres adskillige refusioner for konge-, kirke- og præstetiender, som er henlagt til kolonierne	26.400 rdl.
14.	Hedernes opmåling. Kan regnes at være medgået til konduktørernes gage, diætpenge m. v.	18.442 rdl.
	skillingsbeløb	x rdl.
		<hr/>
		329.096 rdl.

Disse tal stammer fra de regnskaber, som kommissærer, inspektører samt dr. Erichsen i tidens løb havde indsendt. Til de enkelte års udgifter må bemærkes, at den anførte sum næppe altid udtrykker årets reelle udgift, men, som det vil ses, svarer talbevægelserne ret godt til begivenhedernes forløb.

Det specificerede regnskab fortæller mere, uden dog at afsløre interessante enkeltheder under de forskellige poster. Kommissærerne Hoffman og Diechmann samt Trappaud modtog ikke en skilling for deres mangeårige arbejde, mens de to udnævnte, men aldrig tiltrådte inspektører v. Peters-

Kritik og kendsgerninger

Den stærke kritik, kolonisationen fremkaldte, havde vel sin første rod i den lokale befolknings afvisende holdning til hedesagen i almindelighed. Etableringens mange vanskeligheder, som afslørede ledelsens svage sider, skulle hurtigt give kritikken mere konkrete holdpunkter, og som udviklingen formede sig, blev der jo stadig flere grunde til den offentlige skepsis.

Når det således kunne fastslås, at hedekolonisationen ikke blev det, man havde ventet, vil det være rimeligt at standse op ved spørgsmålet: *Hvad* havde man ventet? Den realistiske målsætning, som klart kom til udtryk i de første projekter, særlig i Ludwig Kahlens, nemlig at lade kolonisationen begynde i det små og med nogle enkelte gårde i flere etaper, blev i regeringens dispositioner fuldstændig tilsidesat. I stedet skulle man se et program tone frem med uklare konturer, men dog tydeligt sigtende mod fremskaffelsen af den størst mulige arbejdskraft, der skulle opdyrke det størst mulige hedearreal inden for det kortest mulige åremål. Troen på, at hedesagen kunne løses let og hurtigt, var et udslag af en egen storslået optimisme, som ikke helt kan affærdiges med en henvisning til udviklingens resultater. 1750erne var på flere måder, dog især samfundsøkonomisk, de nye tankers tid. Man higede mod fremskridt og økonomisk opblomstring, en idealistisk stræben ud over realiteternes grænse, hyldende valgsproget: Hvo intet vover, intet vinder!

Ved at give kolonisationen det store format, den fik, ved at lade så mange tyske indvandrere komme ind over monarkiets grænse, holdt man sig i overensstemmelse med det merkantilistiske synspunkt, at befolkningsforøgelse i en stat, selv om den må hentes udefra, vil forøge statens produktion og velstand. Samtidig må det erkendes, at den valgte fremgangsmåde, hvervning af kolonister i udlandet, vanskeligt lod sig praktisere i et lille format, begrænset til et forudbestemt antal personer, idet også emigrationen følger visse love, såsom familiehensyn. Hver for sig kunne disse argumenter stå som forklaring på, at regeringen lod tilstrømningen af kolonister fortsætte så livligt og så længe. Men man kunne ikke på samme tid vise tillid til de kommissærer, der havde fået kolonisationens byrder på-

lagt, og så fuldstændigt overhøre deres gentagne anmodninger om ikke at få flere folk til hederne, end der kunne anbringes. Her stødte idé og virkelighed sammen på en måde, der måtte underminere det samarbejde, som situationen krævede.

Regeringens krav til kommissærerne, at der i videst muligt omfang skulle tages hensyn til kolonisternes ønsker, ligesom der »med dem i alle tilfælde så lempeligt, som muligt er, forfares,« synes at afspejle en vidtgående tolerance i regeringens opfattelse af de fremmede. Om dybden og ægtheden af denne imødekommende indstilling er det naturligvis svært at dømme. En forbindelse med ønsket om at fremme og fastholde den noterede befolkningsforøgelse var der dog givetvis. Noget andet var, at man ved at indkalde kolonister uden at kunne anvise dem forud bestemte bopladser og uden foreløbig at kunne tilbyde dem anstændigt husly, havde stillet de indvandrede over for en usikker fremtid. Der var hermed god grund til utilfredshed blandt kolonisterne, hvad de jo også viste ved at klage, og regeringen valgte i første omgang at neddæmpe kritikken gennem gentagne beviser på den »kongelige nåde,« der foruden dagpengene jo kunne give sig andre rent kontante udslag.

Kommissærerne anslog vel også i begyndelsen en tolerant tone over for kolonisterne, men det varede næppe længe, før tonen blev skarpere. Med tyskerne vægring mod at drage ud på hederne først på sommeren 1760 var man allerede stillet over for en alvorlig klimaks, som rejste spørgsmålet, om den hidtil praktiserede hensyntagen til kolonisterne havde været hensigtsmæssig. Kommissærerne mente det ikke. Men regeringen var utilbøjelig til at fravige sin tolerance, ganske uanset, at kommissærerne i stærke udtryk gjorde opmærksom på de disciplinære problemer.

Når regeringen ikke tog hensyn til kommissærernes mening i disse to spørgsmål, som dog var af fundamental betydning, må det huskes, at man havde iværksat kolonisationen på trods af en næsten kompakt jysk modstand. Kunne man i regeringen være sikker på, at kommissærerne, alle jyder, var i stand til at holde sig fri af en vis påvirkning af den jyske skepsis, repræsenteret af amtmænd, godsejere og bønder? Mere afgørende var det imidlertid, at den danske regering var enevældig, og den udpegede kommission var dens redskab til opgavens løsning, ganske vist ytringsberettiget, selv om man udtalte sig imod regeringens dispositioner, men lige så selvfølgelig var det, at magthaverne negligerede en sådan kritik, fuldt forvisset om, at kommissionen fortsatte sit arbejde med uforandret iver, stadig erindrende sig, at man allerunderdanigst efterkom en kongelig be-

faling. Systemet byggede på loyalitet, og denne pligtfølelse prægede også kolonisationens afvikling, men det kan ikke overses, at der herunder fremkom særdeles åbenhjertige ytringer fra kommissærernes side, vistnok ret enestående i den enevældige administrations historie.

Havde man standset indvandringen af kolonister i foråret 1760 og begrænset hele foretagendet til den egentlige Alhede med byerne Havredal og Grønhøj, eller endnu bedre fastholdt den oprindelige plan at sprede bebyggelsen med tre–fire gårde på hvert sted, ville kolonisationen utvivlsomt have fået et gunstigere forløb. Da kolonisterne forlangte at bo i samlede byer – for hjemme i Pfalz var spredt bebyggelse aldeles ukendt – kunne kommissærerne nok med større fasthed have ladet dem forstå, at bebyggelsesplanen ikke kunne ændres, og kolonisterne ville formodentlig have indordnet sig. I stedet forespurgte kommissærerne Rentekammeret, der svarede, at de fremmedes ønske skulle imødekommes. Ved at man veg uden om denne konflikt i starten, blev der fra dansk side begået en fejl af stor principiel betydning. Eftergivenheden var fastslået, og kolonisterne forstod at drage konsekvenserne heraf.

Frygten for, at tyskerne igen skulle forlade kolonierne, prægede i de første år udviklingen. Skulle dette ske, ville det være »en tort for nationen.« Man møder i denne bekymring stadig den merkantilistiske opfattelse, befolkningstilvæksten var den vigtigste side af kolonisationen, og da man efter 1765 opsummerede dens resultater med almindelig enighed om, at foretagendet var mislykkedes, blev også denne dom afsagt ud fra merkantilismens ensidige målsætning.

1700ernes sidste årtier frembød en ret levende litterær virksomhed, som med forkærlighed drejede ind på samfundsspørgsmål af økonomisk eller national art. Det kunne synes rimeligt, om kolonisationen, der dog tidligere havde samlet stor opmærksomhed og trods alt stod tilbage som en realitet, århundredets store landøkonomiske forsøg, var blevet taget op til drøftelse og nærmere belysning af skribenterne. Jævnbyrdig debat var der sandt at sige intet grundlag for, dertil var de fastslåede kendsgerninger alt for ensidige; alligevel kan det synes mærkeligt, at ingen af datidens pennenførere fandt på at underkaste hedekolonierne en ny vurdering og pege på de positive resultater, der kunne noteres.

En af de første »udenforstående«, som fik lejlighed til at bese kolonierne på Alheden, var forfatteren og nationaløkonomen *Christian Martfeldt*, som 1761 drog ud på en rejse, der gik gennem dele af Jylland og siden fortsattes til Tyskland og andre europæiske lande. Formålet med denne rejse

var for Martfelt at danne sig indtryk af forholdene inden for landbrug, håndværk, industri og handel. Over alt, hvor han kom frem, gjorde han sine iagttagelser og spurgte sig for hos kendte folk. Siden skrev han herom i en rejsejournal, og om besøget i kolonierne fortæller han:

»Den 4de nov. drog jeg forbi Silkeborg mølle til Funder, som hører til Sejlgård, der tilhører Johan Ellerup. Derefter forbi Engsvang, som tilhører Matstrup, til Klode Mølle.

Her fik jeg straks en vogn hos (mølleren) monsieur Cynde Smidt. Jeg tog over Stenholt Hede til *Frederiksdal*. Denne by består af 15 gårde og 30 familier. Jorden til denne by var mest sand. En del lyng var afbrændt, kun lidt pløjet. Haverne tegnede endnu kun slet af mangel på vedbørlig gødning. Hvidkål vil ikke ret vokse. Pateter [kartofler] var kun små. Af andre havesager intet. Derfra til *Frederiksmose*, som har 16 gårde og 32 familier. Om denne by kan siges det samme. De ligger hinanden alt for nær. Derefter forbi *Knudstrup*, som tilhører hr. Friedenrich til Palstrup og Kærsholm, over Alheden til *Frederikshede*. Denne by har 30 gårde og 60 familier. Den har god jord som hele Alheden. Den havde alt sået rug efter forrige års boghvede. I haverne voksede grønkål, hvidkål og kartofler eller pateter godt. Vandet skønt som også i de forrige [kolonier]. Derfra til Frederikshøj, der havde 30 gårde og dobbelt så mange familier. Om denne by gælder alt det, som nævnt om den forrige. De herligheder, som hver koloni har af kongen består i: 1) gård bygget af kongen, 2) tvende øksen og en ko samt 10 får, hvilke sidste dog ikke alle endnu har fået, 3) en mand daglig 12 skilling, en kone 8 skilling, et barn 4 skilling, 4) skattefrihed på 20 år. Gården er 8 fag indhus og 4 fag udhus til hver familie. Det var i alle disse byer en almindelig klage, at ingen kunne ligge tør i husene, for tagene er så slet tækkede, skønt lyng dog tækker bedre end halm. Kongen betaler 6 skilling for hver trave lyng at oprykke, og skal en karl derved kunne fortjene 3 mark om dagen. Den store fejl ved disse kolonier er byernes størrelse, som er så umådelig. Enhver af kolonisterne, som dog selv skal være skyld deri, indser fejlen selv. Inspektør Stiwitz var der adskillige, som sagde var skyld deri, men den årsag dertil, at det er sket for at favorisere kromændene, at deres næring kunne blive des bedre, er vel ugrundet. Inspektør over avlingen er Kloch, kromand i Knudstrup, for 3 år siden tjener for junker Friedenrich på Kærsholm. Jeg så en tysk plov. Langjernet sidder straks over skæret, så det synes ej så bekvemt til sit arbejde som langjernet på en dansk plov. Men da skæret er større og bredere, må det have stærkere virkning end det danske. Derimod er den tyske plov meget svær og kostbar, thi den kan koste 6, 7 til 8 rdl. Deres plove er og således dannede, at de kan pløje til den venstre side, som vi til den højre. De bruger harver med træpinde og ej så brede og store som vore.«

Efter en tur til den nordlige del af Alheden vendte Martfelt tilbage til Klode Mølle.

»Fra Klode mølle tog jeg om eftermiddagen forbi Skygge, der tilhører Peder Lundum, en liden proprietær etc., til *Frederiksværk* eller Bording teglværk. Dette

værk er anlagt for koloniernes skyld. Der findes herlig gult og sort ler. Det gule findes straks efter den sorte jord, et kvarter under overfladen, i en dybde af tre kvarter, derefter følger det sorte ler, som er næsten bundløst, thi der er gravet ni alen uden at finde kendelig forskel.

Spørgsmålet er, om dette værk vil lønne umagen og betale omkostningerne, når kolonierne med kirken dertil er i stand, da det ligger så langt fra søen [dvs. havet]? Monsieur Thestrup er inspektør ved dette teglbrænderi. Den af ham beskikkede ladefoged har for kort siden været skrædderdreng efter sigende.

Herfra til *Julianehede*. Den første koloni består af tre gårde uden udhuse. Jorden er sumpig og mest vand, derfor er og vandet slet. Herfra til den anden koloni af fire huse eller gårde, dog kun et udhus. Her er vandet godt. Grunden, disse tvende kolonier, som dog regnes for en, ligger på, skal tilhøre Mattrups ejer, som skal have afstået sin ret til kongen.

Den 6. nov. tog jeg fra Klode Mølle til Horsens, forbi Engesvang, gennem *Christianshede*. Denne by består af 10 gårde og 20 familier. Jorden er sandig og sumpig, dog godt vand. Nogen jord er pløjet. Haverne er dårlige. Om kolonierne kan mærkes i almindelighed, at deres gader kunne tjene dem meget til gødning. Deres gårde ligger så lavt, vandet i stærk regn og tøbrud kan skylle ind til dem. Den ulejlighed af de store byer er stor mod den bekostning, at flytte gårdene eller dele byerne. Flere end tvende gårde bør ikke ligge sammen i det højeste. Murens opmuring burde da bedre besørges end sket er; thi regnen skyller leret bort, hvormed de er muret.«

Når Christian Martfelt på sin rejse, der bekostedes af den københavnske storkøbmand Niels Ryberg, som et af de første mål besøgte de midtjyske kolonier, har dette utvivlsomt været udpeget i forvejen, og man må heri se et bevis på, at kolonisationen fulgtes med opmærksomhed i københavnske krese. Martfeldts betragtninger synes at være objektive, og intet tyder på, at han kom til kolonierne med en vis forhåndsskepsis. Mange af de uheldige forhold, han peger på, skulle jo komme til at præge udviklingen.

Til Randbøl Hede kom han ikke ¹.

Selv havde Hoffman 1768 i Danske Atlas omtalt kolonisationens daværende status: »Indtil den 1. januar 1767 befandtes i Randbøl Hede 36 beboere af 139 sjæle og i Alheden 94 beboere af 427 sjæle . . . så man kan have håb om, at det stykke land på 1½ mil i Randbøl Hede, og et land af mere end fire miles længde i Alheden således bliver bebygget og dyrket.« Han lægger ikke skjul på, at kun en femtedel af de tyske kolonister blev tilbage her i landet, og i hans forhåbninger for fremtiden er der en tone af resignation. Heller ikke for ham blev kolonisationen det, han havde ventet. Bryderier og skuffelser havde der været mange af, men Hoffman var sikker i sin tro på, at arbejdet med hedekolonisationen ikke havde været forgæves.

Ellers blev udviklingen på de jyske heder i litteraturen genstand for den mest affærdigende kritik. Kolonisationen var og blev en fiasko, herom var der kun én mening.

Efter at *August Hennings* i 1779 havde foretaget en rejse, »auf Befehl«, gennem Jylland, skrev han: »Ich hätte gewünscht, das Stift Ripen auf der Westseite durchreisen zu können, und die auf der Randbölheide angelegten Colonien zu sehen, welche jedoch vermutlich kein besseres Schicksal haben, als die Colonisten der Ahlhaide.«² Det fremgår ikke af *August Hennings* rejsebeskrivelse, at han ved selvsyn havde stiftet bekendtskab med Alheden.

Mere detaljeret er udtalelserne af *Joh. Chr. Fabricius*, der var professor i København, fra 1775 i Kiel; han var zoolog, men havde også studeret økonomi eller kameralvidenskab. I 1781 udsendte han »Von der Vollks-Vermehrung insonderheit in Dänemark«, og heri kommer han også ind på muligheden af at formere befolkningen ved indkaldelse af kolonister. I denne omtale, der som hele bogen viser naturforskerens hang til systematik, fastslår *Fabricius* til indledning, at så længe der er ro i et land, og befolkningen ikke er undertrykt, vil flittige og retskafne indbyggere ikke forlade deres fædreland for at blive kolonister. De, der i så fald ville udvandre, »sind der Abschaum.« Men blev der krig, eller skete der religionsundertrykkelse i et land, da var tiden inde til at hverve kolonister. Han nævner, at de franske huguenotter i sin tid i stort tal havde tilbudt sig som kolonister, hvilket her i landet blev forhindret af »unsrer damaligen Prediger.«

Herefter kommer forfatteren ind på den danske hedekolonisation. Grundene til, at den mislykkedes, var:

1. Man havde troet, at bare man havde menneskene, kunne der anlægges kolonier. »Unserm Commissionsair in Frankfurt gaben wir Befehl, uns Colonisten zu verschaffen, und erlaubten ihm, wo ich nicht irre, für jeden einen Louis d'Or.«
2. Den anden årsag, »des unglücklichen Ausfalls unserer Colonisten-Anklage« var, at man overlede sig. Opholdet i købstæderne havde en uheldig virkning på kolonisterne.
3. Der havde været for dårligt opsyn med kolonisterne. »Es ist in der That nicht leicht, Colonisten-Aufseher zu sein . . . Wir im Gegentheile wählten zum Aufseher einen deutschen Windbeutel, der in seinen Leben kaum einen Pflug gesehen.« Hermed menes dr. *Erichsen*, der i øvrigt omtales med stor skepsis.
4. Man havde fremkaldt de danske naboers uvilje mod kolonisationen, som de derfor søgte at skade. »Die Colonisten waren im ganzen Lande verachtet, verhasst und verspottet.«

De uheldigste kolonister gik bort, »so bald die Regierung aufhörte, sie aus der Hand zu füttern.«³

Fabricius var født i Tønder 1745, som søn af fysikus J. C. Fabricius. Hans indtryk af kolonivæsenet må især gælde forholdene i de slesvigske og holstenske kolonier, hvor dr. Erichsen havde ledelsen, mens disse ellers på næsten alle områder havde haft samme betingelser og samme skæbne som de midtjyske kolonier. Såvel Hennings, født 1746 i Pinneberg, som Fabricius var vidtspændende skribenter. De skrev på tysk, men om deres patriotiske sindelag over for det danske monarki kunne der ikke være tvivl.

Samtidig var der i litterære kredse opstået en tydelig reaktion mod alt det tyske, der i skrift og tale prægede landets kulturliv og regering, kulminerende med Struensee. Loven om indfødsretten 1776 tog naturligvis et højere sigte, men der var dog nok en og anden, der huskede, at der på de jyske heder sad tyskere tilbage som en erindring om den kostbare, »mislykkede kolonisation.« Den ejendommelige, bitre *N. D. Riegels* skrev »om den ækle smag, der fra Jyllands heder trækker op over os.«⁴

Med præsten *Niels Blicher* i Vium, der 1795 udgav sin topografi over Vium og Lysgaard sogne, kom den mere lokale kritik til orde:

»Ved kolonianlægget blev brugen af betydelige lyngheder og tørvemoser betagen disse sognes beboere, hvilket meget har indskrænket dem. Indtil denne dag lider altså og sukker mine sognefolk over deres indkaldede fremmede naboer . . . Ofte har jeg . . . overskuet den hele koloniforfatning, såvel i forhold til staten i almindelighed som til disse to sogne i særdeleshed. Og ofte er, ved den betragtning, overkommet mig en dyb sørgmodighed. Et anlæg, som, efter Fabricius om folkeformerelsen, har kostet staten så ganske meget, og som med den bedste regerings viseste og virksomste bestræbelser ikke har skaffet landet forholdsmeæssig fordel; men derimod har udelukt et betydeligt antal af landets egne børn fra visse store fordele, skulle dette ikke kunne aftvinge enhver fromme ønsker. Og da kolonierne in status quo er – som hver mand ved – staten til stor byrde og så godt som ingen fordel, da de hverken bidrager til dens udgifter eller forsvar, måtte det ved denne anledning tillades mig til nøjere prøvelse at fremsætte dette forslag: Kolonigårdene sælges hver især ved offentlig auktion. Når det bliver et vilkår, at køberne beholder deres skattefrihed i 10 år og tiendefrihed (præstens undtagen) bestandig, er det næppe at tvivle om, der jo ville gives lysthavere.«⁵

I 1786 havde koloniforvalter Moldrup i årets indberetning foreslået, at gårdenes antal i Havredal og Grønhøj blev halveret fra 20 til 10 i hver by, hvorved beboerne ville få mere jord og kortere vej til markerne. Han mener, at nogle af kolonisterne behøvede hjælp til gravning og vedligeh-

holdelse af deres brønde. Tre af kolonisterne burde have en belønning for god vedligeholdelse af deres bygninger. Desuden anbefalede Moldrup, at kolonisterne fik lært at lægge vægt på frugtavl og uldspinderi, ligesom der burde anlægges plantager.

Da amtmand Fr. Buchwald fik disse forslag til erklæring, udtalte han: »Disse forslag er for største delen gjort i den forudsætning, at på Alheden ved flid jordens dyrkning til kornvækst kan give fordel og lønne umagen. Jeg er både af teori og erfaring overbevist om det modsatte . . . eftersom: Jorderne alle er slet sand, engbjergning aldeles mangler, ingen bjerg eller skov beskytter for vesten imod de storme og uvejr, som kommer over Vesterhavet.« I stedet burde der plantes.

Vil man prøve sagligheden af al denne kolonikritik, er det rimeligt at vende tilbage til spørgsmålet: Hvad havde man ventet som resultater af kolonisationen? Uden den konkrete målsætning, der savnedes, måtte svaret blive: Det mest og bedst mulige. Hederne skulle opdyrkes, bebygges, gøres produktive, og kolonisterne skulle med tiden tage del i samfundets byrder.

De første års uro og forvirring tilslørede i nogen grad, at de fleste af kolonisterne var arbejdsomme og brugte ploven flittigt. Selve opbrydningen af heden skred, som nævnt, ret planmæssigt frem år for år. Ved kolonisters bortrejse, især i 1765, efterlod de sig i de fleste tilfælde en ikke ubetydelig arbejdsindsats, som kom deres efterfølgere til gode. At man skulle fortsætte opdyrkningen med alle kræfter sat ind, til den sidste lyng var fortrængt, var begribeligvis ikke nogen fornuftig tanke, og derfor var opdykningsintensiteten ikke nogen målestok for fremgang eller tilbagegang i kolonierne. På dette punkt havde man ganske enkelt måttet indpasse sig efter hede bøndernes gammelkendte driftsform, der stadig lod den største part af heden ligge tilbage som en reserve. Som det vil ses af foranstående tabel var der i 1798 gennemsnitlig til hver gård opdyrket 35 td. land. Dette areal svarede formodentlig til, hvad en familie uden egentligt folkehold kunne overkomme.

Kolonisternes friheder var utvivlsomt en kilde til misundelse blandt nabo-soggenes beboere, hvortil kom den fortrydelse, som skyldtes den mistede brugsret til heden, således som det tydeligt siges af Niels Blicher.

Ser man derefter på den yderligere, direkte hjælp som tildelingen af sædekorn og i enkelte tilfælde mindre pengelån af den kgl. kasse, var der unægtelig tale om begunstigelser, som nok kunne vække anstød hos dem, der måtte klare sig selv. Enhver vidste dog, at kongens kasse var et offent-

ligt begreb, som grådigt opslugte de skatter, man uden skånsel blev afkrævet.

Disse grunde til en uvenlig holdning over for kolonisterne var følelsesmæssige og ikke saglige. Man synes at glemme, at kolonisterne var *kongens fæstebønder*. I deres fæstebreve var frihederne udtrykkeligt nævnt med den tilføjelse, at de, om nødvendigt, kunne forlænges, hvilket, som nævnt, også skete. Det var desuden en gammel praksis, at en fæstebonde i en transgsituation søgte hjælp hos sin husbond, der i regelen ydede hjælpen ud fra det synspunkt, at bondens skade også ramte husbonden. Når kolonisterne derfor bad om hjælp hos kongen og, ikke uden koloniforvalterens anbefaling, fik den, var de helt i overensstemmelse med en grundfæstet opfattelse af forholdet mellem en fæstebonde og hans husbond.

Mere afgørende for de foran citerede standpunkter var det vel, at kolonisterne på trods af begunstigelserne gennemgående var fattige. Hvordan ville det gå, når frihederne ophørte? Når Niels Blicher foreslog at sælge kolonigårdene ved auktion, lå der heri en tydelig nedvurdering af kolonisterne; han synes at glemme, hvad han længere fremme i sin bog skriver, at der i Vium og Lysgård sogne kun fandtes enkelte, som formodedes at være nogenlunde velstillede, »men ellers snarere i almindelighed mådelige kår og trykkende fattigdom.«⁶ Det er foran omtalt, at Karup sogns beboere var fattige. Alt i alt var fattigdommen på daværende tid yderst almindelig, ikke blot i hedeegnene, men overalt i landbefolkningen. For øvrigt er der her tale om et relativt begreb, som til de forskellige tider har haft afvigende betydning. I datiden var en bonde ikke fattig, så længe han kunne svare enhver sit og holde bygninger samt gårdens besætning på en vis, efter samtidig bedømmelse rimelig, standard.

Da Hans Christian Moldrup i 1784 tiltrådte som koloniforvalter for Alheden, blev der optaget en synsforretning, der skulle kaste lys over kolonisternes økonomiske forhold. Foruden Moldrup deltog herredsskriver Jens Lundum og to bønder i vurderingen, der efter sædvanlig skik rettedes mod 1) Brøstfærdighed på bygningerne med angivelse af, hvad det ville koste at udbedre skaderne. 2) Besætningens værdi i penge. Man konstaterede følgende, idet brøstfældighed på bygningerne måtte betragtes som et passiv:

		Gård	Brøst- fældig- hed rdl.	Besæt- ningens værdi rdl.
<i>Grønhøj</i>	Peter Bitsch	3	61	145
	Peter Cramer	1	17	66
	Henrich Maul	1	36	56
	Johs. Bitsch	1	7	59
	Peter Zimmermann	1	57	63
	Johs. Rost' enke	1	8	72
	Christian Krat' enke	2	163	89
	Christoffer Philbert	1	37	65
	Conrad Marquard	1	34	59
	Johs. Philbert	1	43	57
	Peter Marquard	1	32	84
	Leonhard Cramer	1	75	67
	Jacob Bärthel	2	69	126
	Caspar Frichel	1	98	32
	Philip Philbert	2	34	131
<i>Firehuse</i>	Johannes Jung	1	5	79
	Jacob Hermann	1	3	79
	Johannes Lauth	1	5	77
	Christoffer Brauner	1	3	60
<i>Resenfelde</i>	Samuel Harritz	2	30	94
	Joh. Conrad Kriegbaum	1	9	0
	Johs. Conrad Kriegbaum	1	1	77
<i>Tohuse</i>	Andreas Hoel	1	0	83
	Joh. Georg Maul	1	0	76
<i>Havredal</i>	Philip Morast	1	18	0
	Jacob Wachterhausen	1	19	39
	Thomas Langmark	1	14	46
	Thomas Jung	1	19	65
	Peder Laursen Smed	1	12	75
	M. Märchers enke	1	14	42
	Michael Agricola	1	7	41
	Philip Morast	1	0	76
	Adam Würtz	1	15	57
	Georg Brauner	1	5	65
	Andreas Vieler	1	15	32
	Thomas Jung	1	37	0
	Sebastian Winkler	1	12	52
	Georg Hoel	1	10	88
	Joh. Wendel Risch	1	5	93
	Joh. Philip Risch	1	15	64

		Gård	Brøst- fædig- hed rdl.	Besæt- ningens værdi rdl.
	Sebastian Winkler d. y.	1	10	37
	Johs. Beckler	1	20	52
	Philip Rauth	1	19	59
	Gottfried Winkler	1	24	34
<i>Trehuse</i>	Philip Brauner	1	0	77
	Jacob Brauner	1	2	66
	Sigmund Dörr	1	2	52
<i>Årestrup</i>	Georg Frank	1	3	40
	Georg Fersch	1	3	53
	Peter Betzer	1	2	96
	Johs. Betzer	1	2	42
	Henrich Maier	1	0	39
<i>Ulvedal</i>	Michael Frank	1	10	55
	Mathias Herold	1	6	123
<i>Stendalgård</i>	Niels Cramer	1	11	151
<i>Mellem Frederiksdal</i>	Friederich Krüger	1	3	92
<i>Sønder Frederiksdal</i>	Jens Christensen Borregaard	1	0	57
<i>Øvre Frederiksdal</i>	Laurs Nielsen	1	14	24
	Hans Frederiksen	1	20	39
<i>Nedre Frederiksdal</i>	Ingen beboer	1	63	0
<i>Øvre Frederiksmose</i>	Villum Laursen	1	6	37
<i>Nedre Frederiksmose</i>	Jens Frederiksen	1	6	47
<i>Mellem Frederiksmose</i>	Hans Gundesen	1	2	58
	Peder Pedersen Kusk	1	6	22
<i>Nordre Frederiksmose</i>	Niels Christensen	1	0	7
<i>Nordre Julianehede</i>	Conrad Müller	1	25	67
	Jochum Ludwig Ernst ⁷	1	65	17
	Chr. Sørensen Uhre	1	20	58
	Morten Pedersen	1	53	28
<i>Øvre Julianehede</i>	Niels Laursen Bording	1	5	25
	Søren Pedersen	1	47	30
<i>Vestre Christianshøj</i>	Jens Pedersen Katballe	1	0	73
<i>Christianshøj</i>	Niels Pedersen	1	4	73
<i>Østre Christianshøj</i>	Niels Pedersen Ruskjær	1	7	0
	Morten Jacobsen	1	13	0
<i>Bækgård</i>	Niels Pedersen	1	2	37
<i>Gammel Frederiksdal</i>	Jens Christiansen	1 hus	8	33
	Søren Olesen	1	39	27

	Gård	Brøst- fældig- hed rdl.	Besæt- ningens værdi rdl.	
	afg. Christian Buschs sted	2	106	3
	Anders Jensen Lysgaard	1	12	75
<i>Gammel Frederiksmose</i>	Christian Jensen	1	24	16
	Søren Villadsen	1	28	57
	Jens Jespersen	1	15	40
<i>Ovre Frederiksmose</i>	Joh. Georg Keller	1	9	96
	Jørgen Møller	1	7	72
	Jacob Dörr	1	4	60
	92	1.715	4.252 ⁸	

Udsæden af korn og kartofler var ikke medregnet ved vurderingen, der fandt sted i august måned. Hvad der i øvrigt kunne være tale om af kontante aktiver var en privat sag, men det skulle være mærkeligt, om ikke en del af kolonisterne havde penge. Kun 13 af de 92 gårdfæstere havde større brøstfældighed på bygningerne, end der kunne inddækkes ved besætningens værdi, og heraf havde seks ingen besætning, hvilket formodentlig skyldtes nyetablering eller, at gården var ledig.

Den almindelige økonomiske situation i Alhedens kolonier var i 1784 så stabil, at ingen privat godsejer på dette grundlag kunne finde anledning til drastiske skridt. Ganske vist indtraf der i 1786 en krise på grund af misvækst, der som omtalt nødvendiggjorde lån til kolonisterne i form af korn og kontanter. Man må skønne, at denne ekstraordinære situation har tiltrukket sig så megen opmærksomhed, at den kunne fremkalde de foranævnte forslag til reduktion eller salg af kolonigårdene. Men bag forslagene lå sikkert også gammel skepsis og en tendentiøs holdning til kolonivæsenet i almindelighed.

Randbøl Hede måtte bære sin part af kritikken, selv om den ikke her kom så stærkt til udtryk. Naboernes holdning var mere neutral, da de ikke – som på Alheden – kunne føle sig gået for nær ved kolonisationen, idet heden her var købt og betalt af staten. Denne forskel i startgrundlaget havde sin betydning for eftertidens bedømmelse. De første års vanskeligheder, overbefolkningen, rømningerne og bortvisningerne samt bortvandringen 1765 havde på Randbøl Hede ikke været mindre end på Alheden. Så vidt ses, var der efter 1765 så mange danske, som ønskede at overtage

kolonigårde på Randbøl Hede, at man kunne vælge og vrage blandt ansøgerne⁹. Selv om ikke alle de nye folk var lige velvalgte, men igen måtte udskiftes, ser det ud til, at den overvejende del af kolonister var dygtige folk, som ved flid og nøjsomhed forstod at drage nytte af de fordele, deres fæstebreve sikrede dem.

En synsforretning fra 1788 oplyser:

»Kolonisternes avling og drift er nu i lige fuldkommenhed som de andre omliggende bønderbyer efter deres mindre, større eller lige ejendele, så kolonisterne nu gerne kan henlægges under amtets øvrige beboere, dog uden deres frihedsårs krænkelse. At en del af dem er fattige, kommer alene fra de første åringer, da en gårdmands hele rugsæd bestod af to skæpper udsæd, hvad der har måttet sætte dem i gæld, og af denne gæld har de ikke kunnet udarbejde dem. Hvor vidt ellers en ordentlig og flittig mand kan bringe det på kolonierne under frihederne, viser Johan Jacob Øhlenschlæger i Hofmansfeld.« Herefter beskrives, hvorledes denne som ung mand for ni år siden udflyttede fra Frederikshåb til Hofmansfeld »og begyndte der på den bare bund i den sorte hede . . . men nu har han komplet bohave af kobber, messing og tin, uldent og linned, nye beslagne vogne, sengekæder, skabe og kister, så han snart derudi overgår enhver på kolonierne . . .¹⁰

En anden tysk kolonist, der fremhæves for sin flid og dygtighed, var Wilhelm Fitzner i Frederiksnåde, men der var også dygtige folk blandt de danske kolonister, og disse var på Randbøl Hede i 1788 så overvejende et flertal, at det var »landets egne børn«, som her nød kolonisationens begunstigelser, hvilket selvfølgelig måtte påvirke samtidens bedømmelse.

Kolonikritikken havde således ret stærke følelsesmæssige aspekter og var i nogen grad nationalbetonet.

Det konkrete resultat, størrelsen af det opdyrkede areal samt tallet af de nye gårde, vil som det fremgår af foranstående tabel fra 1798, med tilstrækkelig styrke afvise påstanden om, at kolonisationen mislykkedes.

Man skulle ikke se det store mirakel, der i løbet af et kortere åremål skulle forvandle de jyske heder til frugtbare marker. Man så derimod hederne befolket af nye *hedebønder*, der i dyrkning og drift fulgte de gammelkendte veje, for andre var der simpelthen ikke. Med denne naturgivne begrænsning blev kolonisationen ikke nogen succes, men heller ikke nogen fiasko.

Svaghederne i det administrative apparat, kolonisationen satte i gang, var iøjnefaldende, men den enevældige regering fik også lejlighed til at vise bemærkelsesværdige træk af tolerance, offervilje og respekt for engang givne løfter.

Europæisk perspektiv

Tanken om at trække udenlandsk arbejdskraft ind over landegrænsen til fremme af landets produktivitet var ikke nogen dansk idé.

Allerede i oldtidens folkeflytninger må ses bestræbelser i lignende retning. Vandringer og frivillig omplacering af mennesker i ukontrolleret omfang var i tidligere tider en almindelig foreteelse, men også planmæssige folkeflytninger på regeringsinitiativ kendes. Christian II' indkaldelse af 24 hollandske familier til Amager 1520–21 – trods rigsrådets modstand – var et, omend beskedent, eksempel herpå. Da det pfalziske område, som nævnt foran, efter trediveårskrigen var stærkt affolket, opfordrede kurfyrsten, markgreven af Baden og biskoppen i Speyer den fordrevne befolkning til at vende tilbage, og kurfyrsten lovede skattelettelse for de tilbagevendende, alt dog uden større resultat. Mere virkning fik det såkaldte *Mannheimer privilegium* af 1652, der tryktes på flere sprog og udbredtes i mange lande. Ikke mindst fra det schweiziske område, hvor der efter trediveårskrigen opstod en alvorlig erhvervsmæssig krise, var der, som omtalt, mange, der fulgte opfordringen og rejste til Pfalz¹. Med denne forhistorie bliver det måske mere forståeligt, at pfalzerne i så udpræget grad viste tilbøjelighed til at vandre ud.

Opdyrkningskolonisationen var både i idé og praksis af en ganske anden karakter end de forannævnte flytninger. En forskel lå i selve tiden. De teoretiske begreber, udtrykt i merkantilismen, kameralismen, fysiokratismen, var hver for sig en side af samme sag. *Fremskridt* var det fælles løsen. Den menneskelige arbejdskraft var midlet. En mere intens udnyttelse af jorden var målet².

I ordet *hvervning* af kolonister lå en erkendelse af, at efterspørgslen efter arbejdskraft omkring 1750, vel nok for første gang i europæisk historie, var større end det forhåndenværende udbud. Ville man sikre sig folk til de ventende opdyrkningsopgaver, måtte der ydes noget til gengæld, og det gælder for samtlige de kolonisationsforetagender, der i det følgende omtales, at de blev relativt kostbare for de pågældende stater. Heri var den danske kolonisation altså ikke nogen undtagelse.

Preussen

Den første europæiske kolonisation med opdyrkning som formål begyndte 1747, da Frederik II af Preussen tog beslutning om at ville bringe ødeliggende områder i sit rige under kultur. En begyndelse var i sin tid gjort af de landflygtige franske huguenotter, der havde foretaget et opdyrkningsarbejde i Brandenburg, men endnu var betydelige dele af det preussiske rige tyndt befolket. Som kolonisationsområde havde Frederik II valgt det polske Vestpreussen.

Den preussiske resident i Frankfurt am Main, *Freitag*, fik til opgave at hverve kolonister i Rhinegnene. Ifølge patent af 21. januar 1747 udstedtes hvervningsplakater, som nævnte de begunstigelser og privilegier, kolonisterne kunne vente at få i Preussen. Inden årets udgang havde 325 familier begivet sig på vej mod den nye hjemstavn, og siden fulgte flere efter. Ved hvervningen var der ikke stillet krav af nogen art til kolonisterne. Det var Frederik II ganske ligegyldigt, hvor folkene kom fra, eller hvilken konfession de tilhørte. »Er wollte nur Menschen und hegte die Überzeugung, dass die Macht eines Staates auf der Menge der Bevölkerung beruhe.« De koloniserede distrikter var Kurmark, Oderbruch, Neumark m. v.³

Her var tale om en kolonisation, der i mangt og meget kunne stå som forbillede for den danske, og det fremgår da også, at man her i landet var opmærksom på det preussiske eksempel⁴. Der var dog den forskel, at Frederik II' kolonister forblev på tysktalende område, hvilket nok har betydet en lettere tilpasning, men samtidig var vejen tilbage kun kort for de utilfredse.

På den anden side kom den preussiske kolonisation til at berøre den danske som et konkurrerende foretagende, der ikke blot i de herværende kolonisters forestillinger stod som et alternativ til de jyske heder; men der blev fra preussisk side vist stor imødekommenhed, når kolonister fra dansk område igen havde sat kurs mod syd. Dette var sikkert ikke uden indflydelse på den situation i de jyske kolonier, der fremkaldte bortvisningen 1763. At der på daværende tidspunkt foregik en aktiv dragning fra preussisk side vil fremgå af følgende brev fra en gruppe til den preussiske konge:

Neuanspach, den 15. april 1780

Allernådigste konge og herre!

Vi samtlige er i 1763 ved kongelig allernådigst forordning, som hr. resident *von Recht* i Hamborg sendte til Danmark, blevet opfordret til at rejse til Hamborg for at tale med hr. von *Recht*. Vi fik af ham forsikring om, at hvis vi ville nedsætte os i kongen af Preussens lande, ville vi ikke alene få bygninger samt jord og eng til vor etablering, men desuden 60 rthlr. rejsepenge til hver familie, og indtil boligerne var opført ville vi få en boliggodtgørelse.

Derfor finder vi det højst nødvendigt allerunderdanigst at påpege, at vi ganske vist til dels har fået bygninger såvel som lidt jord, men har hverken fået rejsepenge eller boliggodtgørelse, hvorfor vi allerunderdanigst beder, at Deres Majestæt vil vise os den nåde at behage kontant at betale os rejsepenge samt boliggodtgørelse.

Vi overrækker hermed i underdanighed en fortegnelse over de her bosatte kolonister i det fortrøstningsfulde håb, at Deres Majestæt vil vise os denne nåde, da vi kun er den mindste del af dem, der fra Danmark drog hertil, da de fleste drog til Rusland.⁵

Der var 19 kolonister, som underskrev denne henvendelse til Preussens konge Frederik II. Blandt kolonisterne i Neunspach var Georg Michael Schilling, der 1760–63 havde været kolonist i Frederiksdal.

Rusland

Det første skridt til en russisk kolonisation blev vist nok taget den 14. oktober 1762, da senatet ved ukas fra Katharina II fik pålagt i forening med udenrigskollegiet at foranstalte en hvervning af kolonister i udlandet. Alle, der måtte ønske at slå sig ned i Rusland, ville blive modtaget, dog med undtagelse af jøder. I et følgende manifest bestemtes, at opfordringen til indvandring blev trykt i alle sprog og offentliggjort i alle udenlandske aviser. Samtidig oprettedes et særligt kancelli til at tage sig af opgaven, og som leder af dette udpegedes grev *G. G. Orloff*, der stod kejserinden meget nær⁶. Imidlertid gav disse indbydelser intet resultat, men den reformivrige Katharina II forfulgte sagen, og 22. juli 1763 udstedtes et nyt manifest, i hvilket hun med egen hånd havde givet retningslinier for kolonisationen. Der skulle optages et register over kolonisterne med oplysning om profession, familiens størrelse, angivelse af grund for, at man ville udvandre, samt nationalitet. De ankomne skulle have fri bolig og forplejning, indtil de havde bestemt sig for, hvor de ville bo, idet de tænktes anbragt spredt over det hele rige. Dette foreløbige ophold måtte kun vare en må-

ned, hvorefter kolonisterne selv skulle medvirke med råd og dåd ved deres indretning. Man ønskede fortrinsvis bønder, at de var ubemidlede var ikke nogen hindring. Der lovedes frihed for skatter efter nærmere bestemmelser, dog højst i 50 år, og frihed for militærtjeneste. Besluttede kolonisterne sig til at ville bo i Moskva eller St. Petersborg eller i den nærmeste omegn af disse byer, gjaldt de nævnte friheder dog kun i fem år. For lidt fjernere distrikter i ti år. Ved ankomsten skulle indvandrerne have forelagt en liste over de steder, der ønskedes koloniseret, hvorefter de kunne vælge; men dog forlangtes udtrykkeligt, at samtlige kolonister skulle have forevist egnen omkring midterste og nederste Volga, egnen mellem Saratow og Astrakan.

Kolonisterne lovedes ubetinget religionsfrihed. De måtte for egen regning bygge kirker og ansætte præster. Men det var forbudt at anlægge klostre samt modarbejde den russisk-ortodokse kirke, hvorimod man gerne så, at kolonisterne missionerede blandt muhammedanerne.

Hver kolonist fik for det første halve år fri bolig og en vidtgående understøttelse. Til oprettelsen af hjem og bedrift ydedes et lån, der efter ti år skulle tilbagebetales i treårige rater. Ønskede man at rejse ud igen, gjaldt bestemmelsen, at hvis opholdet i Rusland havde varet fra 1–5 år, måtte man afgive $\frac{1}{5}$ af sin formue. Havde opholdet varet længere, skulle der afgives $\frac{1}{100}$ af den erhvervede formue.

200.000 rubler stilledes til rådighed for hvervningen, der især rettedes mod Tyskland. De russiske gesandter og residenter ved fyrstehofferne satte i bevægelse, og der oprettedes et net af hvervningskontorer. Det første år bragte dog ikke større resultater. I 1765 satte man ind med en mere energisk agitation, idet man traf aftale med hvervningsagenter, der skulle have en kontant belønning for hvervningen og desuden lovedes særlige begunstigelser i de påtænkte koloniområder, idet hververne skulle følge med til Rusland. Navnene Le Roy, Pictet, baron Beauregard og Precourt de Basse vidner om, at agenterne var af fransk herkomst. Om Beauregards virksomhed er oplyst, at han havde forpligtet sig til at hverve 3.000 kolonister. Han fik anvist 15.000 rubler til en begyndelse og skulle for dette beløb hverve 300 kolonister. Hver familie fik 10 rubler til dækning af rejseudgifter fra hjemstavnen til Hamburg eller Lübeck. 40 rubler var rejsepenge, til fortæring på rejsen til St. Petersborg; men selve transporten betaltes af den russiske kommissær i denne by. Desuden skulle Beauregard have et rentefrit lån på 4000 rubler i ti år, så han kunne indrette sig i kolonien, 350 rubler for hver 100 familier, han bragte til bestemmelses-

stedet, ligesom han var forbeholdt jagt- og fiskeret i koloniområdet. Hververne havde tilladelse til at træffe sær aftaler med kolonisterne, men disse skulle forelægges den russiske gesandt i Tyskland til godkendelse af indvandringskancelliet i St. Petersburg. En sådan aftale kunne være, at kolonisterne skulle svare »zehnten«, en afgift af markafgrøderne i den nye hjemstavn. I øvrigt måtte de love at vise god opførsel og undgå stridigheder på rejsen.

Der var således tale om dels en officiel hvervning gennem russiske statsrepræsentanter, dels en privat ved de forannævnte hververe, der i de fleste tilfælde var tidligere officerer fra forskellige lande. Hvervningen fik derved lighed med den militære hvervning, idet de hvervede inddeltes i kompagnier og korporalskaber.

Efter flere overensstemmende beretninger omfattede den russiske hvervning ca. 250.000 mennesker. Ingen af de tyske småstater havde i begyndelsen reageret mod denne befolkningsflugt, men 27. februar 1764 udstedte den pfalziske regering forbud mod udvandring, senere fulgte andre stater eksemplet, Bayern og den fri rigsstad Frankfurt. Også Preussen, der nok selv ville drage folk til sig fra andre lande, udstedte 1. maj 1766 udvandringsforbud.

På deres vej mod udskejningshavnene optrådte kolonisterne »som græshoppesværme«, der opkøbte og fortærede alle levnedsmidler i de byer, de kom igennem. Nogle af de hvervede, som havde modtaget rejsepenge, deserterede undervejs. I Lübeck var købmanden Christoph Heinrich Schmidt kommissær for den russiske regering. Han havde et antal småskibe liggende i havnen, og herpå blev de ankomne anbragt, stærkt sammenpakket og skarpt bevogtet, hvilket var nødvendigt, da mange her på den sidste station i hjemlandet prøvede at flygte. Kolonisterne var gennemgående fra de lavere samfundslag, som det var gået tilbage for, forarmede bønder og fallerede købmænd, aftakkede soldater og lovovertrædere, som undgik deres straf på denne måde; enkelte var adelige.

Rejsen til St. Petersburg trak undertiden længere ud end nødvendigt, da skipperne forhandlede fødevarer til passagererne og satte prisen op, når beholdningerne var ved at slippe op.

I Oranienbaum ved Kronstadt blev alle ankomne indkvarteret. Her tog Katharina II dem i øjesyn, og de måtte i den lutherske kirke aflægge troskabsed til kejserinden. Nogle af kolonisterne, som var håndværkere, fik tilladelse til at bosætte sig omkring St. Petersburg, og herved grundlagdes byerne Peterhof, Zarskoje Selo og Gatschina. De fleste skulle dog videre

sydpå ad Volga, en lang og besværlig rejse. Kolonisternes opførsel var ikke den bedste. I byen Twer stormede de rådhuset, slog vinduerne ind og kastede byens vise fædre på gaden. På et skib bandt man regeringens repræsentant til masten og lod ham stå der, til de savnede levnedsmidler var fremskaffet. Inden man nåede frem til bestemmelsesstedet, satte vinteren ind, og man måtte overvintre i byer ved floden. Langt om længe nåede man til Saratow; byen havde ca. 10.000 indbyggere og var oprindeligt en grænsegarnison. De mest velhavende blandt kolonisterne samt håndværkere fik lov at blive her for at anlægge fabrikker. Altså blev det de fattigste og dårligst kvalificerede, der var tilbage til den egentlige opgave som kolonister.

Koloniområdet var beliggende på begge sider af Volga. Det var inddelt i kredse, hver beregnet for 1000 familier, idet kolonisterne deltes efter trosbekendelse for at undgå indbyrdes fjendskab. Hver familie fik uden hensyn til medlemmernes antal anvist 30 dessjatinen jord (ca. 32 ha). Heraf var 15 agerland, 5 græsland, 5 skov og 5 til gårdsplads, tærskelplads og have. Man fik ikke jorden til ejendom, men i arvefæste. Den yngste søn i familien havde arveret til gården, mens de ældre skulle lære et håndværk. Var arvingen uegnet, indtrådte en anden efter faderens bestemmelse. Moderen skulle underholdes af gården til sin død, døtrene have underhold, til de giftede sig. Var der ingen arvinger til en gård, eller misrøgtede besidderen den, blev den overtaget af staten ⁷.

Egnen var græssteppe i naturtilstand. Når der ovenfor tales om skov, menes der krat, hvis bevoksning ikke var over 1 meter i højde. Jorden viste sig efter opdyrkningen at være overordentlig frugtbar.

Der var ved de første kolonisters ankomst ikke truffet forberedelser af nogen art. I 1765 blev der opført 250 gårde; de blev bygget af træ, som måtte fremskaffes over lange afstande, hvorfor det varede temmelig længe, inden alle fik deres gårde. Der blev dog fra regeringens side gjort meget for at fremme kolonisationen, men »der var langt fra St. Petersborg til Saratow«, og en stor del af de bevilgede penge nåede aldrig frem. Også i koloniernes interne forhold var der korrupsion, idet hververne, som sad med ledelsen, fik kolonisterne til at søge om understøttelse, der gik i hververnes egen lomme. Da kolonirådets grænser ikke var klart fastlagt, blev der stridigheder med de russiske naboer. Mest udsat var kolonierne øst for Volga. Kalmukkerne stjal kvæg og udplyndrede de rejsende. Kirgisere foretog plyndringstog og bortførte kolonister, der solgtes som slaver.

Mange kolonister døde i den første tid på grund af klimaet, dårligt

drikkevand og fordi de ikke tålte det hårde arbejde, der krævedes. Da man hørte rygter om, at der vest for Sortehavet skulle findes mere indbydende egne, begav en del sig på rejse i sluttet trop. Efter sigende blev kolonisterne overfaldet af tartarer og nedhugget til sidste mand.

I en indberetning 1769 fra Orloff til Katharina II oplystes, at der var 6.433 familier i kolonierne, heraf var 579 familier uegnet til landbrug. Han bemærkede, at der blandt kolonisterne var »sehr minderwertige Vertreter ihres Volkes, ja zum Teil Gesindel.« Der var i alt 104 kolonibyer, 52 på hver side af Volga. I 1775 var der ca. 5.500 familier med ca. 23.000 personer. Den overvejende del af kolonisterne var fra Tyskland, »men også danskere, svenskere, hollændere, englændere, franskmænd, schweizere, italienere bliver nævnt«. Disse oplysninger er fra koloniernes kirkebøger.

Den russiske regerings samlede udgifter til kolonierne ved Volga angives at have overstegget 5 mill. rubler. En fast, nærmest militærisk ledelse, ringe mulighed for kolonisterne til at rejse bort, men navnlig de faktiske eksistensmuligheder på den frugtbare jord gjorde, at Katharina IIs kolonisation synes at være blevet Europas mest vellykkede⁸.

Spanien

Johann Caspar Thürriegel, født i Bayern, havde været oberstløjtnant i fransk og preussisk tjeneste, da han 1766 henvendte sig til den spanske regering med et tilbud om at skaffe 6000 kolonister, tyskere og flamlændere. Til gengæld forlangte Thürriegel at blive oberst og få mindst seks officerer under sig. Den spanske konge stillede ham dette i udsigt, men ville dog inden endelig beslutning høre udtalelser fra *Pablo Olavides*, direktør for hospitalerne, samt *grev Pedro Aranda*, præsident for det kastilianske råd. Disse to mænd havde i samarbejde foranlediget en fuldstændig fordrivelse af jesuitterne fra Spanien. Heri måtte ses reformbestræbelser og nye tanker, og i hvert fald Olavides havde forbindelse med *Voltaire* i Frankrig. Begge støttede tanken om kolonisterne; men der var i begyndelsen nogen usikkerhed om, hvor man skulle anbringe dem. Thürriegel havde foreslået at sende dem til Puerto Rico, mens Olavides holdt på, at negre var mere egnede for de amerikanske besiddelser. Derefter pegede Thürriegel på egnen omkring Madrid, men opmærksomheden rettedes til sidst mod egnene ved Sierra Morena.

Det første udkast til en kontrakt mellem Thürriegel og den spanske regering er dateret 18. oktober 1766: Den endelige kontrakt »Real Cedula«, trykt på latin og spansk, forelå 2. april 1767. Hovedindholdet var:

Thürriegel skulle i løbet af et år skaffe 6.000 kolonister. Af disse skulle mindst halvdelen være bønder; af håndværkere krævedes, at de kendte et nyttigt håndværk. Ved ankomsten til Spanien skulle kolonisterne være i lige så god fysisk form, som krævedes af rekrutter, der indtrådte i hæren. Der skulle være både tyskere og flamlændere. 1000 personer måtte være i alderen 40–55 år, dog kun en trediedel måtte være over 50 år. 200 personer måtte være indtil 65 år, og skulle være i familie med andre og yngre. Af de 3000 personer i alderen 16–40 år måtte kvinderne ikke være over 35 år.

Kolonister, der kom over Atlanterhavet, skulle lande i Sct. Lucas de Barrameda. De, der kom over Middelhavet, skulle lande i Almeria eller Malaga. Ved ankomsten skulle Thürriegel have sin betaling, for hver person 326 kobber-realer i spansk guld eller sølv. Desuden skulle han have sin udnævnelse som oberst i hæren, ligesom han måtte udpege fire hauptmænd og fire løjtnanter. Dersom han døde, inden alle 6000 kolonister var indført, men dog mindst de 3000, skulle hans hustru, donna *Mariana, grevinde af Schwanenfeld*, have enkepension som efter en regimentsoberst, og kongen skulle tage sønnen, *Friedrich Alexander*, under sin beskyttelse.

Kolonisterne skulle foruden jord, kvæg og redskaber have ti års skattefrihed⁹. Indtil de havde lært landets sprog, ville kongen skaffe dem øvrigheds personer og præster, som talte tysk og flamsk.

Denne kontrakt blev på den spanske regerings vegne underskrevet af finansråd *Pedro Rodriques*. Thürriegel fik som forskud udbetalt 6.000 reales, og forinden hans afrejse til Tyskland var han med sin hustru hos kongen »zum Handkuss.«

Olavides blev udnævnt som superintendent for kolonisationen, og området, Deserts de la Sierra Morena, blev nærmere bestemt. Det var ca. 65 mile i omkreds, ørkenagtigt med vildtvoksende krat og buske, tilholdssted for røvere og rovdyr. På et stejlt bjerg lå et gammelt kastel, et minde om Alfonsos VIIIs sejr over maurersultanen Anansirleddin 1212. I området fandtes også det forfaldne karmeliterkloster La Penuela, tidligere beboet af de nu fordrevne jesuitter, og nu tænkes klostret brugt som foreløbig bolig for de ventede kolonister.

Ved kgl. manifest af 25. juni 1767 gaves visse retningslinier for kolonisationen. Efter ankomsten skulle kolonisterne anbringes i La Penuela, men

kun et par dage, hvorefter de skulle føres til de forskellige bopladser, og indtil da skulle hver kolonist uanset alder og køn have to realer daglig. Olavides skulle lave den nødvendige bebyggelsesplan. Han kunne formidle ægteskaber mellem kolonister og spaniere, dog ikke fra Cordoba, Jaen og La Mancha, for at disse provinser ikke skulle affolkes. Bygningsmaterialer og håndværksarbejde betales af regeringen; men kolonisterne skulle hjælpe med ved byggeriet. Møbler, husdyr m. v. skulle billigst muligt stilles til rådighed af administrationen for de huse, som stod ledige efter jesuiterne. Olavides skulle iagttage den størst mulige sparsommelighed. Det var forbudt kolonisterne at oprette klostre i koloniområdet. Endelig rettede kongen, Karl III, en opfordring til landets befolkning om at vise en værdig optræden over for de fremmede.

Den 7. august 1767 meddelte Thürriegel fra Lyon, at 1200 kolonister var undervejs. Så hurtigt havde regeringen ikke ventet de fremmede, men den havde dog forberedt modtagelsen, idet et schweizisk regiment allerede 28. juli var ankommet til området for at overvåge ro og orden blandt kolonisterne.

De først ankomne blev efter planen indkvarteret i klostret, der ikke kunne rumme alle, så mange måtte overnatte i klostergangene eller under åben himmel. Der opstod sygdom – man mente på grund af luftforandringer – og mange døde, sandsynligvis af kopper og skørbug.

Kolonisterne syntes straks, at jorden var for tør og ufrugtbar, men ved en dybere behandling fremkom en rødlig jord, som viste sig at være frugtbar. De ville i begyndelsen kun dyrke korn; men efter at kongen havde ladet anlægge en planteskole, lærte de at dyrke oliven og plante vinstokke. Regeringen var ikke smålig med hjælp til kolonisterne. Den 8. februar 1768 bevilgedes 1½ mill. reales til indkøb af sædekorn og kvæg. Det var forbudt at sælge det udleverede; kolonisterne slagtede af dyrene, hvorefter de klagede over, at de var blevet stjålet. Nogle fik på den måde deres kvæg erstattet indtil 4 gange. En del af kolonisterne lod deres tildelte jord ligge hen uden rydning og dyrkning.

Trods disse problemer kunne man 23. juni 1768 melde, at tre hovedkolonier var færdige: La Penuela, Guarroman og Santa Elena. I de følgende fire måneder blev endnu otte kolonibyer fuldført. Der var opført 1200 huse, og der var nu ankommet 4.152 kolonister.

Samtidig begyndte kritikken, dels fra offentligheden, dels fra kolonisterne selv. Der ankom stadig nye folk, også uden Thürriegels foranledning, deriblandt indfødte fra Katalonien og Aragonien, som trådte i stedet

for kolonister, der var døde. Denne udvikling var meget ildeset af de fremmede, og der opstod et spændt forhold. Fjendtligsindede spaniere stak ild på kolonibyen La Parilla. Rene røveroverfald forekom også. Kolonisterne klagede over den kirkelige betjening; den tyske kapuciner munk Antonio Bingen skulle være præst og lærer; siden kom der flere kapucinermunke til kolonierne, dog kun på midlertidige ophold i påsketiden. Den øvrige tid af året måtte kolonisterne lade sig betjene af spanske præster, hvilket de fandt så utilfredsstillende, at de påstod, de hellere ville dø uden sakramentet.

Ved reskript af 8. juni 1768 erklæredes Thüriegels opgave for afsluttet, men den blev efter hans reklamation forlænget en måned. Olavides havde den overordnede ledelse af kolonierne. I 1770 fik han sin beføjelse som superintendent fornyet. Kolonisterne havde frihed for »Zehnten« til kongen i fire år, og ved dens udløb 1773 udvirkede Olavides endnu tre års udsættelse. Trods disse bidrag til ophjælpning af kolonierne, gik det ikke efter forventning, og man måtte konstatere, at der krævedes reformer, således: Udvisning af skadelige elementer blandt kolonisterne; opgivelse af de mest ufrugtbare arealer og anvisning af nye; en indskrænkning af koloniområdet; ophjælpning af håndværk og nyordning af administrationen og de kirkelige forhold osv.

Imod bestemmelserne havde en del protestanter fundet indpas i kolonierne. Olavides var tilhænger af religionsfrihed og havde formodentlig godtaget protestanterne; men herved kom han i modsætning til regeringen og især til kapucinerne. I 1773 trådte han tilbage som leder af kolonisationen, og siden kom hans mellemværende med jesuitterne så stærkt i forgrunden, at han 1776 blev dømt af en inkquisition¹⁰. Blandt kolonisterne var Olavides dog stadig så populær, at hans domfældelse vakte stor opstand. Man frygtede et oprør, og kongen sendte tre kompagnier infanteri til koloniområdet, hvor der var opstået rygter om, at alle kolonister skulle fordrives. Ved kgl. forordning bekendtgjordes, at rygterne var grundløse.

Striden mellem Olavides og kapucinerne medførte, at kolonisationen som sådan blev genstand for kritik. Særlig hæftede man sig ved, at der blandt de indvandrede var mange vagabonder og deslige, som ikke var indstillet på at gøre en indsats. Ligeledes havde den ydede forplejning haft en uheldig virkning, og endelig havde det anviste område været uheldigt valgt.

Så længe kolonisterne ved Sierra Morena beholdt den kirkelige betje-

ning på tysk, hævdede de deres særpræg. Da de indordnedes under den spanske kirke, gik dette særpræg tabt, og med den tredje generation var de tyske kolonisters efterkommere blevet spaniere, hvilket naturligvis ikke kunne være overraskende. Et sådant »nationalitetsskifte« efter et bestemt åremål synes at være påviseligt i enhver kolonisation, hvor denne har været af et begrænset omfang ¹¹.

Fortegnelse over kolonister

I det arkivalske materiale vedrørende kolonisationen findes mange fortegnelser over kolonister, udarbejdet til forskellige formål, men en fuldstændig liste findes ikke *). Når der her, også af hensyn til den udbredte genealogiske interesse for de gamle kolonistslægter, gøres forsøg på at afhjælpe dette savn, må fuldstændigheden naturligvis tages med et vist forbehold.

For Moritz' afsendelseslister, hvoraf nogle findes vedlagt hans relationer til Tyske Kancelli, som for kommissærernes modtagelseslister, gælder det, at de tidligst daterede er affattet mest udførligt, mens de senere er præget af en aftagende omhu, vel også af tiltagende travlhed. Herved bliver oplysningerne om den enkelte kolonist højest varierende, så i mange tilfælde kun navnet kendes, hvilket dog også vil afhænge af den rolle, vedkommende kom til at spille her i landet.

I. Kolonister, bosat i Alheden og Randbøl Hede

Agricola, Joh. Michael. Havredal 1760 ff. Afr. Frankfurt 25. sept. 1759. Ank. Fredericia 2. novb. s. å. 36 år. Gift. Fra Schriesheim.

Albricht, Adam. Frederiksnåde 1763.

Ament, Christian. Frederiksnåde 1760.

Bajer, Johs. Frederiksmose 1764.

Barthold, Baltzar. Havredal 1760 ff. Afr. Frankfurt 28. aug. 1759. Ank. Viborg 17. okt. s. å. 30 år. Gift. Fra Pfalz. 1762 dømt som drabsmand, men flygtede.

Batey, Hans Georg. Frederikshåb 1760. Ank. o. 1. maj 1760. 62 år. Gift. Fra Pfalz. Havde tidligere været ved kolonien i Tikøb.

Bauer, Joh. Adam. Frederiksmose 1763. Smed.

Bauer, Joh. Bernhard. Frederiksmose 1763. Kom fra de slesvigske kolonier.

Baumgarten, Johs. Frederiksmose 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 31 år. Gift. Fra Pfalz.

Bayer, Nic. Frederiksmose 1764.

*) I pakke X 157-1 er samlet nogle fortegnelser over kolonister. Endvidere findes i La Vib.: Lorenz Christensen: Tyske kolonister i Frederiks sogn m. v. (manuskript). I »Familie, Sippe, Volk«, 1940, findes en fortegnelse over kolonister på de jyske heder og i Slesvig. Afvigende eller fejlagtige stavemåder af de indvandrede navne forekommer i alle fortegnelser, især dog i sidstnævnte værk.

- Bech, Friederich. Julianeheide 1763. Tidligere Slesvig.
- Beckler, Georg Adam. Havredal 1760. Ank. Fredericia 2. novb. 1759. 44 år. Gift.
Fra Darmstadt. Havde tjent 11 år ved et regiment i Danmark.
- Beichenbach, Nic. Frederiksmose 1760. 1764 nævnes hans enke sst.
- Beier, Nic. Frederiksmose 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 37 år. Gift.
- Beisel, Nic. Havredal 1760. Julianeheide 1764.
- Betzer, Jac. Peter. Havredal 1760 ff. Afr. Frankfurt 28. aug. 1759. Ank. Viborg 17. okt. s. å. 27 år. Gift. Fra Brückhausen ved Heidelberg.
- Joh Peter. Havredal 1760.
- Beydeck, Jørgen Martin. Moltkenberg 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 32 år. Gift. Fra Durlach. Anførte en transport.
- Biedenbinder, Tobias. Moltkenberg 1760. Grønhøj 1763. Forlangte pas 1765.
- Biedermann, Andr. Grønhøj 1763. Ank. 10. november 1760. 33 år. Fra Erbach. Forlangte pas 1765.
- Bitsch, Jacob Peter. Grønhøj 1760 ff. Ankom Fredericia o. 1. maj 1760. 27 år. Ugift. Stod for familien, idet faderen var død i Altona. Fra Erbach.
- Blaimejer, Christian. Grønhøj 1763. Tidligere Slesvig.
- Bläser, Joh. Peter. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år. Gift. Fra Darmstadt.
- Borger, Joh. Grønhøj 1760.
- Brauning, Joh. Leonhard. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Fra Pfalz.
- Brehm, Christian. Havredal 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 23 år. Gift.
- Breuner, Georg sen. Havredal 1760 ff. Afr. Frankfurt 15. sept. 1759. Ank. Fredericia 22. okt. s. å. 44 år. Gift. Fra en gård nær Heidelberg.
- Georg, jun. Havredal 1760. Ankom Fredericia 22. okt. 1760. Gift.
- Brun, Andreas. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Fra Pfalz.
- Vallentin. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 25. sept. 1759. Ank. Fredericia 2. novb. s. å. 19 år. Ugift. Fra Schriesheim.
- Buchroth, Peter. Moltkenberg 1764. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 48 år. Gift. Fra Hildesheim.
- Busch, Baltzar. Frederiksmose 1764. Forlangte pas 1765.
- Butz, Adam. Christianshede 1764. 27 år. Ugift.
- Joh. Michel. Christianshede 1764. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 37 år. Gift. Fra Pfalz.
- Bähr, Nic. Frederikshåb 1760–63.
- Bärthel, Jacob. Grønhøj 1763 ff. 26 år. Gift. Formodentlig fra Bohnbach.
- Christman, Peder. Frederiksmose 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år. Gift. Fra Pfalz.
- Clausen, Joh. Georg. Frederiksmose 1760–63.
- Damm, Joh. Jacob. Grønhøj 1763. Ank. Fredericia 10. novb. 1760. 30 år. Fra Erbach.
- Daniel, Joh. Wentzel. Christianshede 1763. Ank. 27. 9. 1760. 41 år. Fra Weinbach.
- Dannewald, Johan. Frederiksdal 1764. Ank. 10. 11. 1760. Fra Kurpfalz. Kobbersmed. Forlangte pas 1765.
- Ludvig. Frederiksdal 1763. Forlangte pas 1765.
- Simon. Frederiksdal 1763. Forlangte pas 1765.

- Decker, Leonhard. Moltkenberg 1760.
- Dickes, Friederich. Havredal 1760 ff. Tidl. på fabrikken i Odense.
- Diefenthaler, Andreas. Havredal 1760-62. Tidl. på fabrikken i Odense. Dræbt i slagsmål 1762.
- Dieter, Friederich. Frederiksnåde 1760. Ank. o. 1. maj 1760. 52 år. Gift. Fra Erbach.
- Georg. Grønhøj 1760. Ank. o. 1. maj 1760. 28 år. Gift. Fra Weinheim, Darmstadt.
- Ditmar, Jacob. Havredal 1760. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 52 år. Gift. Teglbærnder. Fra Ladenburg ved Heidelberg.
- Drechter, Thomas. Grønhøj 1763. Ank. 10. novb. 1760. 32 år. Fra Erbach.
- Dreyer, Johan. Christianshede 1764. Ank. 27 sept. 1760. 53 år. Fra Weinbach.
- Drexel, Christian. Frederiksdal 1760.
- Döringer, Heinrich. Moltkenberg 1760.
- Dörr, Johan Peter. Grønhøj 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 51 år. Gift. Fra Erbach.
- Dörstein, Jacob. Frederikshåb 1760-63.
- Martin. Moltkenberg 1760.
- Eberhard, Georg. Havredal 1760. Ank. Fredericia 2. novb. 1759. 30 år. Gift. Fra Schriesheim.
- Eichner, Hans Jørgen. Havredal 1760. Ank. Viborg 17. okt. 1759. 24 år. Gift.
- Erhard, Joh. Georg. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Væver. Fra Birchenau.
- Ernich, Jacob. Frederiksmose 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 32 år. Gift. Fra Pfalz.
- Ernst, Joachim Ludvig. Julianehede 1776.
- Ewald, Joh. Peter. Randbøl Hede 1764. Tidligere fabrikken i Odense.
- Ewig, Georg. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 25. sept. 1759. Ank. Fredericia 2. novb. s. å. 22 år. Ugift. Fra »ved Heidelberg«.
- Ewig, Nic. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 25. sept. 1759. Ank. Fredericia 2. novb. s. å. 30 år. Gift. Fra Schriesheim.
- Filbert, Joh. Peter. Grønhøj 1760 ff. Ank. Fredericia 2. novb. 1760. 50 år. Gift. Smed. Fra Erbach.
- Fischer, Christopher. Frederiksdal 1760.
- Hans Georg. Moltkenberg 1760-63.
- Michel. Frederikshåb 1764.
- Fitzner, Joh. Gottlob. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 39 år. Gift. Møller. Fra Sachsen.
- Vilhelm. Moltkenberg 1760. Frederiksnåde 1764 ff. Gift. Smed. Fra Stathoch (?)
- Flamer, Simon. Grønhøj 1763. Tidl. Slesvig.
- Fleck, Joh. Adam. Julianehede 1763.
- Joh. Peder. Julianehede 1763. Ank. 19. jan. 1761 til Fredericia. 30. år. Ugift. Fra Gravenland.
- Frank, Hans Thomas. Frederiksdal 1760. Havredal 1763 ff.
- Jacob. Frederikshåb 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år. Gift. Muermester. Fra Pfalz.
- Frichel, Joh. Caspar. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 33 år. Gift. Tømrer. Fra Mainz.

- Fuchs, Vallentin. Havredal 1760. Ank. 26. okt. 1759 til Fredericia. 24 år. Ugift. Fra Altenbach ved Heidelberg.
- Fuhrmann, Heinrich. Frederiksdal 1763. Ank. Fredericia 19. jan. 1761. 23 år. Gift. Fra Pfalz.
- Fuscher, Michel. Frederiksnåde 1763.
- Gabler. Frederiksdal 1763. Skoleholder.
- Gangnus, Caspar. Ved Frederiks kirke 1765. Bortrejst s. å.
- Georg. Frederiksdal 1760–65.
- Gantzhorn, Joh. Adam. Frederiksmose 1764 ff.
- Geist, Adam. Havredal 1760. Frederikshåb 1763. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. Ugift. Fra Linnewalt amt, Weinheim, Odewald.
- Gembert, Leonhard. Frederiksmose 1760–63.
- Gerich, Sebastian. Christianshede 1764. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 51 år. Hans hustru døde 1760. Fra Pfalz.
- Gramlich, Hans Adam. Havredal 1760.
- Grandulf, Ludvig. Grønhøj 1763. Tidligere Slesvig.
- Grünsteidel, Joh. Georg. Frederiksnåde 1760–63. Fra Ahlsbach.
- Güterich, Joh. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 21 år. Gift. Fra Pfalz.
- Gütte, Michel. Frederiksdal 1760–63.
- Halle, Conrad. Frederiksmose 1760.
- Handschue, Johs. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 48 år. Gift. Linnedvæver. Fra Darmstadt.
- Harritz, Joh. D. Grønhøj 1760 ff. Fra Erbach.
- Joh. Peter. Grønhøj 1760. Rejste s. å. til Tyskland. Ugift.
- Hasenfuss, Diedrich, sen. Frederiksdal 1760–63.
- Diedrich, jun. Frederiksdal 1760–63.
- Reinhold. Frederiksdal 1760. 1763 hans enke.
- Hass, Leonhard. Havredal 1760.
- Ulrich. Moltkenberg 1763.
- Heiligenstadt, Caspar. Moltkenberg 1760.
- Helmuth, Christoffer. Grønhøj 1763. Ank. Kolding 10. novb. 1760. 25 år. Væver. Fra Heidelberg.
- Michel. Grønhøj 1763. Ank. 10. novb. 1760. 30 år. Væver. Fra Heidelberg.
- Peter. Grønhøj 1763.
- Helwig, Peter. Frederiksnåde 1760. Tidligere ved fabrikken i Odense. 49 år. Havde været soldat i 13 år. Gift. Fra Würzburg.
- Herbelschmidt, Joh. Adam. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 48 år. Gift. Fra Mainz.
- Nicolaus. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia 22. okt. 1750. Gift.
- Herholt, Mathias. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 26 år. Gift. Fra Ladenburg.
- Hermann, Philip. Havredal 1760. Frederikshåb 1764. Ank. 10. juli 1760 til Vejle. Gift. Fra Greichau, Pfalz.
- Hess, Conrad. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Skoleholder. Fra Erbach.
- Heyer, Gottlieb. Frederikshåb 1760.
- Hochnoch, Christian. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 22 år. Gift.

- Hoel, Andr. Chr. Frederiksdal 1760. Havredal o. 1763 ff.
- Joh. Georg. Frederiksdal 1760. Hans enke blev 1762 g. m. Simon Dannewald sst. Hofacker, Daniel. Frederiksnåde 1760.
- Hofner, Antoni. Frederiksnåde 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 23 år. Gift. Fra Würzburg.
- Hubert, Abraham. Moltkenberg 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 28 år. Gift. Fra Durlach.
- Christian. Moltkenberg 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Fra Pfalz.
 - Friederich. Frederikshåb 1760-63.
- Hörter, Georg. Christianshede 1760-63.
- Jacob. Christianshede 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år. Gift. Fra Pfalz.
- Jacob, Michel. Frederikshåb 1760-63.
- Jeck, Carl. Havredal 1760. Ank. Fredericia 2. novb. 1759. 50 år. Gift. Fra Schriesheim.
- Jeckel, Vallentin. Frederikshåb 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 39 år. Gift. Anførte en transport. Fra Pfalz.
- Johan, Michel. Frederikshåb 1760-63.
- Jung, Johan. Grønhøj 1760 ff. Ank. o. 1. maj 1760 til Fredericia. 45 år. Gift. Fra Darmstadt.
- Jörder, Johan. Frederikshåb 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 46 år. Gift. Fra Pfalz.
- Kampf, Johannes. Moltkenberg 1760-66.
- Keil, Peter. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 28. aug. 1759. Ank. Viborg 17. okt. s. å. 32 år. Gift. Fra Birchenau ved Heimstedt.
- Keller, Joh. Jost. Havredal 1764 ff. Tidligere ved fabrikken i Odense. Skoleholder.
- Michel. Frederikshåb 1760.
- Kerber, Georg. Grønhøj 1763.
- Kleter, Conrad. Julianehede 1763.
- Kling, Georg. Frederiksmose 1760. Havredal 1763.
- Johan Adam. Grønhøj 1764. Ank. 10. novb. 1760. 30 år. Forlangte pas 1765. Fra Hessen-Darmstadt.
 - Nicolai. Frederiksmose 1760-63.
- Knebler, Georg. Grønhøj 1763.
- Knedler, Wendel. Christianshede 1763.
- Knitzer, Andreas. Frederikshåb 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år. Gift. Fra Pfalz.
- Knosp, Philip Adam. Christianshede 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 43 år. Gift. Fra Durlach.
- Kraft, Joh. Heinrich. Julianehede 1763.
- Kramer, Andreas. Frederiksdal 1760-63. Døde 1763.
- Joh. Caspar. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 25 år. Gift. Fra Pfalz.
 - Leonhard. Frederikshåb 1760. Grønhøj 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Fra Pfalz.
 - Theobald. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 27 år. Gift. Linnevæver. Fra Pfalz.

- Krat, Christian. Grønhøj 1760 ff. Fra Württemberg.
 – Joh. Conrad. Grønhøj 1760.
- Kraut, Joh. Christoffer. Frederiksmose 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år.
 Gift. Skomager. Fra Grossen Sachsen.
- Kriegbaum, Georg. Grønhøj 1760 ff. Fra Erbach.
- Kriegbaum, Mathias. Frederiksnåde 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 49 år.
 Gift. Fra Pfalz. Bevilget hjemrejse 1762.
- Krüger, Friederich. Frederiksdal 1760–63.
- Kumbler, Adam. Frederiksnåde 1760–63.
 – Christian. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 39 år. Gift. Fra Erbach.
- Kunsmann, Johan. Frederiksmose 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 39 år. Gift. Fra Weinheim.
 – Philip. Frederiksmose 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 23 år. Gift. Fra Pfalz.
- Küch, Heinrich. Grønhøj 1760. Tidl. soldat.
- Lang, Joh. Philip. Havredal 1760. Ank. Fredericia. o. 1. maj 1760. 37 år. Gift. Fra Erbach.
- Lauth, Joh. Baltzar. Grønhøj 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 53 år. Gift. Tidl. linnedvæver. Fra Erbach.
- Leier, Georg Adam. Frederikshåb 1760–63. Havredal 1760 ff. Fra Niedorf, Pfalz.
- Lutz, Georg. Frederiksmose 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 35 år. Gift. Murermester. Fra Pfalz.
 – Joh. Adam. Moltkenberg 1763.
 – Michel. Moltkenberg 1760–63.
- Maj, Joh. Wendel. Brunmark, Tikøb sogn 1759.
 – Marcus. Brunmark, Tikøb sogn 1759. Frederikshåb 1760. Gift. Fra Schriesheim.
 – Sebastian. Havredal o. 1760. Tidl. Brunmark, Tikøb sogn.
- Marquard, Peder. Grønhøj 1760 ff.
- Maul, Andreas. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 53 år. Gift. Fra Darmstadt.
 – Joh. Georg. Grønhøj 1760. Ugift.
 – Joh. Philip. Grønhøj 1760 ff. Gift.
 – Philip Ludvig. Grønhøj 1760. Ugift.
- Megen, Gottfried Traugott. Løgager, Them sogn. Ank. 1760 til Fredericia. Agtede at anlægge en papirmølle m. v. Fra Reutlingen.
- Mejer, Christian. Christianshede 1763.
 – Joh. Michael. Havredal 1760–63.
- Melchior, Bert. Christianshede 1763.
- Meyer, Hans Georg. Christianshede 1764. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 42 år. Gift. Tømmermand. Fra Brückhausen.
 – Leonhard. Frederiksmose 1760. S. å. Havredal. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 26 år. Gift. Fra Pfalz.
 – Martin. Havredal 1760.
- Moll, Johan. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. Ugift.
- Moningen, Georg. Frederiksdal 1760.
- Morast, Joh. Philip. Frederikshåb 1760–63. Havredal 1764 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 21 år. Gift. Fra Schriesheim.

- Müller, Joh. Georg. Frederikshåb 1760–63.
 – Heinrich. Julianehede 1764. Tidl. ved fabrikken i Odense. Gift.
 – Jacob. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 33 år. Gift. Fra Odenwald.
- Münster, Conrad. Grønhøj 1760. Forlangte pas 1765.
- Märcher, Michael. Havredal 1760 ff.
- Neubauer, Joh. Adam. Frederikshåb 1760–63. Ank. Fredericia. o. 1. maj 1760. 33 år.
 Fra Pfalz.
- Neuberger, Heinrich. Christianshede 1763.
- Nielsen, Johannes. Frederiksmose 1763. Fra Pfalz.
- Nielsson, Poul. Frederiksmose 1760.
- Noe, Georg. Randbøl Hede, form. Frederiksnåde 1760.
- Pouli, Antoni. Frederikshåb 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 32 år. Gift.
 Skoleholder. Fra Pfalz.
- Petri, Jacob. Frederiksnåde 1760.
- Pfarr, Johannes. Havredal 1763–70. Reformert præst.
- Pfeifer, Joh. Andreas. Frederiksdal 1760.
- Pletzer, Adam. Frederiksmose 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 24 år. Gift.
 Fra Pfalz.
- Pritzer, Johannes. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 31 år. Gift. Linned-
 væver. Fra Darmstadt.
- Rau, Christoffer. Havredal 1760–65. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 66 år. Gift.
 Tidl. feltskær. Fra Leutershausen. Anførte en transport.
- Rautenbusch, Philip. Frederiksmose 1760. Grønhøj 1763.
- Rauth, Philip. Christianshede 1763. Havredal 1763 ff. Ank. 27. 9. 1760. 30 år. Gift.
 Fra Weinbach.
- Reder, Joh. Georg. Grønhøj 1763. Forlangte pas 1765.
- Regeling, Frantz. Moltkenberg 1760.
- Rehe, Joh. Nicolai. Grønhøj 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 47 år. Gift.
 Glarmester. Fra Erbach.
- Reth, Hans Michel. Frederiksnåde 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 28 år. Gift.
 Fra Pfalz.
- Rettig, Andreas. Grønhøj 1761. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 45 år. Gift. Linned-
 væver. Fra Erbach.
- Reuter, Georg. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 28. aug. 1759. Ank. Viborg 17. okt.
 s. å. 23 år. Gift. Fra Brückhausen ved Heidelberg.
- Ritmann, Joh. Georg. Moltkenberg 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 26 år. Gift.
 Fra Württemberg.
- Risch, Wendel. Christianshede 1763.
- Ritter, Conrad. Havredal 1760. Ank. Fredericia o. 22. okt. 1759. 40 år. Gift. Fra
 Ladenburg.
- Jørgen Martin. Christianshede 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 36 år. Gift.
 Brygger. Fra Ansbach.
- Roost, Johan. Grønhøj 1760 ff. Fra Pfalz.
- Roth, Joh. Adam. Grønhøj 1760. Havredal 1763. Ank. 27. sept. 1760. 57 år. Gift.
 Fra Weinbach.
- Michel. Frederikshåb 1760–63.
- Rothermel, Joh. Adam. Frederikshåb 1760–63.

- Rothermel, Joh. Georg. Frederikshåb 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 47 år. Gift. Fra Pfalz.
- Rubertus, Georg. Havredal 1760.
- Stephan. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 25. sept. 1759. Ank. Fredericia 2. novb. s. å. 21 år. Gift. Fra Schriesheim.
- Rudi, Conrad. Havredal 1760.
- Rübe, Friederich. Grønhøj 1760. Hans enke døde 1762.
- Sander, Georg. Havredal 1763. Ank. 19. jan. 1761. Fra Frankfurt.
- Sauerbrey, Jacob. Moltkenberg 1760–63.
- Schade, Joh. Georg. Havredal 1760. 1763 hans enke.
- Schaf, Joh. Georg. Moltkenberg 1760. Grønhøj 1763.
- Schilling, August. Frederiksdal 1760.
- Georg Michel. Frederiksdal 1760.
 - Jacob. Christianshede 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 27 år. Gift. Fra Württemberg.
 - Johan. Grønhøj 1763.
- Schlafer, Joh. Ulrich. Moltkenberg 1760–64. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 33 år. Gift. Fra Württemberg.
- Schmidt, Andreas. Grønhøj 1763. Ank. 10. novb. 1760. 50 år. Gift. Fra Michelstadt, Erbach.
- Jacob. Havredal 1760. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 37 år. Gift. Skrædder. Fra Ober Flockenbach.
 - Heinrich. Grønhøj 1761. Ank. 10. novb. 1760. 23 år. Fra Erbach.
 - Vallentin. Frederikshåb 1760–63.
- Schmuck, Hans Georg. Julianehede 1763–64. Grønhøj 1764. Ank. 27. sept. 1760. 30 år. Gift. Linnedvæver. Fra Weinbach.
- Joh. Heinrich. Moltkenberg 1760. Ank. 27. sept. 1760. 21 år. Skolemester under opholdet i Kolding. Linnedvæver. Fra Weinbach.
- Schremser, Joh. Georg. Havredal 1760.
- Schubach, Philip. Frederikshåb 1760–63.
- Schue, Gerhard. Frederiksmose 1760–63.
- Schukraft, Hans. Frederiksnåde 1760–65. Fra Hoffe.
- Schultz, Gabriel. Frederiksdal 1763. Ank. 19. jan. 1761 til Fredericia. 40 år. Gift. Fra Polen.
- Joachim. Havredal 1763. Smed.
 - Marten. Frederikshåb 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 32 år. Gift. Fra Pfalz.
- Schwan, Wendel. Havredal 1760. Ank. Fredericia 2. novb. 1759. 20 år. Gift. Fra Schriesheim. I arrest 1762 som indblandet i en drabssag, men flygtede.
- Schwartz, Christian. Frederiksnåde 1760–63. Ank. 10. november 1760. 32 år. Gift. Fra Ober-amt Bretten, Kurpfalz.
- Frantz. Frederiksnåde 1760 ff.
- Schweckheimer, Marcus. Moltkenberg. 1760.
- Schweitzer, Georg. Frederiksmose 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 26 år. Gift. Skrædder. Fra Pfalz.
- Schäfer, Christian. Havredal 1760.
- Joh. Friederich. Frederiksnåde 1764. Ank. 27. sept. 1760. 21 år. Gift her. Fra Weinbach.

- Schönheiter, Leonhard. Grønhøj 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 55 år.
Gift. Snedker. Fra Reinbach i grevskabet Erbach.
- Schönleben, Michel. Hans enke bosat Julianehede o. 1763. Ank. 27. sept. 1760. 54 år. Tidl. apoteker og feltskærer. Fordrevet fra Wien.
- Smith, Adam. Frederiksmose 1760–63.
– Heinrich. Grønhøj 1763. Ank. Kolding 2. okt. 1760. 23 år. Gift.
– Johannes. Frederiksmose 1760–63.
– Sylvester. Grønhøj 1760. Forlangte pas 1765.
- Spengel, Samuel. Moltkenberg 1760–63.
- Stahl, Friederich. Frederiksnåde 1760–63.
– Martin. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 27 år. Fra Pfalz.
– Vallentin. Frederikshåb 1763.
- Stam, Martin. Julianehede 1764. Ank. 27. sept. 1760. 35 år. Fra Pfalz.
- Stautz, Johan. Frederiksdal 1762. Ank. Fredericia 1. maj 1760. 32 år. Gift. Skomager. Fra Pfalz. Anførte en transport.
- Staye, Joh. Christoffer. Frederikshåb 1760–63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Fra Pfalz.
- Steincke, Johan Michael. Frederiksdal 1760.
- Stumpf, Melchior. Moltkenberg 1760–63.
- Ulrich, Vallentin. Frederiksnåde 1760.
- Unkel, Ferdinand. Julianehede 1763.
- Wacker(hausen), Christoffer. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. Gift. Fra »en mil fra Heidelberg«.
- Wagner, Theobald. Frederiksmose 1760–63.
- Valter, Jacob. Frederikshåb 1760.
– Johan Peter. Frederikshåb 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 51 år. Gift. Fra Pfalz.
- Weber, Johan Peter. Christianshede 1763. Ank. 27. sept. 1760. 22 år. Gift i Vejle. Skædder. Fra Hessen.
– Georg Conrad. Christianshede 1763. Ank. 27. sept. 1760. 28 år. Fra Weinbach.
– Nicolai. Frederiksmose 1760–63.
– Philip Christoffer. Christianshede 1763. Ank. 27. sept. 1760. 58 år. Gift. Fra Weinbach.
- Wechesser, Andreas. Havredal 1760.
– Johannes. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 28. aug. 1759. Ank. Viborg 17. okt. s. å. 25 år. Gift. Fra Sandhausen »20 mil fra Heidelberg«.
- Weingartner, Johan. Grønhøj 1763.
- Weller, Carl Ludvig. Frederikshåb 1760. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 28 år. Gift. Fra Pfalz.
- Wentz, Johan. Grønhøj 1760.
- Wendelrisch, Adam. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 62 år. Gift. Fra Pfalz.
– Ludvig. Frederiksmose 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 34 år. Gift. Fra Pfalz.
- Vieler, Johan Wolfgang. Havredal 1763 ff.
- Winkler, Sebastian. Frederiksdal 1763. Ank. Fredericia 19. 1. 1761. 23 år. Fra Østrig.

- Woigt, Michael. Frederikshåb 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 24 år. Gift. Fra Leutershausen.
- Joh. Nicolaus. Frederiksmose 1763. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 24 år. Gift. Fra Leutershausen.
- Wollard, Joh. Nicolai. Havredal 1761. Ank. 27. sept. 1760. 47 år. Skrædder. Fra Weinbach.
- Würschel, Joh. Jac. Havredal 1760. Afr. Frankfurt 28. aug. 1759. Ank. Viborg 17. okt. s. å. Fra Brückhausen.
- Würtz, Heinrich. Havredal 1760 ff. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 36 år. Gift. Fra Schriesheim.
- Zahnwald, Jacob. Moltkenberg 1764. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 38 år. Gift. Bager. Fra Württemberg.
- Zeiseler, Carl. Frederiksnåde 1760-63. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Fra Pfalz.
- Zimmermann, Joh. Havredal 1760. 30 år. Gift. Fra Brückhausen.
- Øhlenschläger, Jacob. Frederikshåb 1760-63 ff. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 26 år. Gift. Linnedvæver.
- Theobald. Havredal 1760-62. 34 år. Gift. Fængslet 1762 for delagtighed i drab, men flygtede. Fra amt Lindenfelt.

II. Kolonister, ankommet, men ikke bosatte

- Bartmann, Nicolai. Ank. Fredericia novb. 1759. Til Alheden maj 1760.
- Behler, Joh. Adam. Ank. 10. novb. 1761. 35 år. »God bonde, men drikkfældig.« Fra Eucherstein.
- Beisel, Johs. Ank. 10. novb. 1761. 45 år. Skrædder. »Ser ikkun slet ud til en bonde«. Fra Schultzfeld.
- Bertel, Joh. Adam. Ank. 10. novb. 1761. 24 år. Væver. »Ser ud til ikke at være meget nyttig til agerdyrkning«. Fra Grostlandt.
- Berth, Melchior. Ank. 27. sept. 1760. 32 år. Gift. Linnedvæver.
- Bicon, Jørgen Adam. Ank. 10. novb. 1760. 22 år. Bonde. Fra Heidelberg.
- Bitsch (Pitsch), Joh. Jac. Ank. 27. sept. 1760. 26 år. Skrædder. Fra Hessen-Darmstadt
- Blau, Joh. Valentin. Tidligere ved fabrikken i Odense. Ønskede 1764 at blive kolonist.
- Buchenbach, Joh. Ank. o. 1. maj 1760 til Fredericia. 31 år. Gift. Bager. Fra Pfalz.
- Canzeler, Georg. Ank. o. 1. maj til Fredericia. 23 år. Gift. Fra Pfalz.
- Dufft, Joh. Michel. Ank. 27. sept. 1760. 42 år. Skomager. »Er lidet tjenlig«. Fra Weinbach.
- Döringer, Jac. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 25 år. Gift. Fra Pfalz.
- Dörstein, Joh. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Fra Pfalz.
- Engelbrecht, Chr. Fulgte med Nic. Beisel.

- Fleck, Wenzel. Ank. Fredericia 19. jan 1761. 49 år. Gift. Fra Gravenland.
 Fuhrmann, Joh. Valentin. Ank. Fredericia 19. jan. 1761. 26 år. Gift. Regina Beisel.
- Gartner, Joh. Philip. Ank. 10. novb. 1760. 30 år. Bonde. Fra Hessen-Darmstadt.
- Harritz, Antoni. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 25 år. »En ung bondekarl, som skal stå familien for, siden faderen er død på rejsen. Han og brødre synes af godt slags.« Fra Erbach.
- Heilmann, Joh. Georg. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 23 år. Gift. »En slet karl til bondearbejde, er vant til at væve klæde. Har alene eet øje.« Fattig. Fra Erbach.
- Heiner, Joh. Peter. Ank. 10. novb. 1760. 26 år. Gift. Muremester. Fra Lichtenberg amt.
- Hellert, Georg. Rømt 1759.
 – Michael. Rømt 1759.
- Helmuth, Joh. Ank. 10. novb. 1760. 32 år. Væver. Fra Heidelberg.
- Hofmann, Johs. ?
- Hollmejer, Johs. Ank. 27. sept. 1760. 47 år. »En god bonde«. Fra Godelau, Hessen.
- Hüfner, Adam. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 26 år. Gift. Fra Pfalz.
- Jörder, Leonhard. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 37 år. Gift. Fra Pfalz.
 – Nicolaus. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 28 år. Gift. Fra Pfalz.
- Kraus, Georg Jeronimus. Ank. 27. sept. 1760. 30 år. Tømmermand. Fra Baden, Durlach.
- Kriegbaum, Hans Jørgen. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 39 år. Gift. »Synes at være en fornuftig bondekarl.« Fra Erbach.
- Krügel, Joh. Adam. Rømt 1759.
- Kröber, Joh. Georg. Ank. 10. novb. 1760. 24 år. Bonde. Fra Erbach.
- Kutterer, Conrad. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. »En fornuftig bonde, tillige tømmermand«. Fra Pfalz.
- Marcthaller, Joh. Jac. Ank. 10. novb. 1760. 23 år. Bonde. Fra Erbach.
- Meyer, Carl. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 32 år. Gift. Fra Pfalz.
- Mützel, Joh. Adam. Ank. Fredericia 26. okt. 1759? 18 år. Fra Heidelbergegnen.
- Müller, Joh. Adam. Ank. 10. novb. 1760. 50 år Bager. Fra Hessen-Darmstadt.
- Möller, Johs. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 24 år. Gift. Fra Richheim.
- Noa, Hans Jørgen Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 27 år. Gift. Bonde og schæfer. Fra Pfalz.
- Poler, Adam. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 36 år. Muremester. Fra Pfalz.
- Raub, Martin. Opholdt sig 1761 i Fredericia.
- Reich, Wilhelm. Ank. 19. jan. 1761 til Fredericia. 37 år. Gift. Fra Mannheim.
- Rohder, Joh. Georg. Ank. 27. sept. 1760. 38 år. Bonde. Fra Hessen.
- Rössel, Joh. Georg. Opholdt sig indtil 16. maj 1760 i Vejle.
- Sauer, Caspar. Rejst fra Kolding 1760.
- Scheelhaas, Joh. Heinrich. Ank. 27. sept. 1760. 22 år. Snedker og drejer. Fra Weinberg.

Schmith, Leonhard. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 25 år. Gift. Fra Pfalz.
 Schneider, Leonhard. Ank. Fredericia 22. okt. 1759. 28 år. Gift.
 Schrämer, Jørgen. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 27 år. Gift. Fra Pfalz.
 Schubach, Adam. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 34 år. Fra Pfalz. Odenwald.
 Sikinger, Joh. Michel. Ank. 19. jan. 1761 til Fredericia. Gift.
 Smith, Hans Jørgen. Ank. 19. jan. 1761 til Fredericia. Fra Frankfurt.
 – Valentin. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 44 år. Gift. Fra Pfalz, Odenwald.
 Spatz, Wilh. Ank. Fredericia o. 1. maj 1760. 30 år. Gift. Fra Wertheim.
 Stengen, Christopher. Ank. 27. sept. 1760. 43 år. »Temmelig god bonde«. Fra Wein-
 bach.

Weich, Philip. Ank. 19. jan. 1761 til Fredericia. 32 år. Gift. Fra Pfalz.
 Wennicke, Gerhard. Ank. 27. sept. 1760. 38 år. Tøjmaker. Fra Gravenstein, Hessen.
 Werner, Hans. Rømte 1760.
 Winkler, Melchior. Ank. 27. 9. 1760. 20 år. Skrædder. »Er visselig lidet tjenlig.«

Österricher, Hermann. Ank. Fredericia i efteråret 1760. Gift. Fra Ursenbach.

III. Kolonister, afrejst, men ikke ankommet til Jylland

Abel, Martin. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Schriesheim.

Besser, Georg Michael. Afr. o. 1. sept. 1759 med hustru. Fra Brückhausen.

Dalckauer, Kaspar. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Ilmessen.

– Michael. Afr. o. 1. sept. 1759 med hustru. Fra Ilmessen.

Däler, Michael. Afr. o. 1. sept. 1759 med hustru. Fra Heddesheim.

Dietz, Johs. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Schriesheim.

Faulhaber, Thomas. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Frankfurt?

Fischer, Hans Martin. Afr. o. sept. 1759 med hustru. Fra Grossen Sachsen.

Gottschalck, Michael. Afr. o. 1. sept. 1759 med hustru. Fra Heddesheim.

Greiss, Heinrich. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Aschesenburg.

Herdel, Nicolaus. Afr. o. 1. sept. 1759. Fra Schriesheim.

Herzog, Wendel. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Schriesheim.

Hewre, Joh. Georg. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Lützelsachsen.

Hildenbrandt, Joh. Ph. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Ladenburg.

Hass, Wilhelm. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Schriesheim.

Kahrmann, Augustus. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Frankfurt?

Kraft, Melchior. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Schriesheim. Døde på rejsen.

Lautenschläger, Mich. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Frankfurt?

Moll, Johs. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Schriesheim.

Morast, Thomas. Afr. o. 1. sept. 1759 (hans hustru og børn fulgte). Fra Schriesheim.

Müller, Joh. Poul. Afr. o. 1. sept. 1759 med familie. Fra Frankfurt?

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Rigsarkivet

Rentekammerets arkiv. (Vejledende Arkivregistraturer, XII, 1964).

Rtk. 2245.127: Kommissionen af 3. maj 1751 til at undersøge Alheden i Nørrejylland.

Rtk. 2247.30: Dokumenter vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1753-70.

Rtk. 2247.31: Kommissionen af 8. august 1757.

Rtk. 2247.32: Jyske stifters renteskriverkontor. Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1759-63.

Rtk. 2247.33: do. do. 1764-65.

Rtk. 2247.34: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. C. 1766-71.

Rtk. 2247.35: Indkomne breve til gchejmeråd Hans Ahlefeldt vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1760.

Rtk. 2247.36: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1761.

Rtk. 2247.37: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1762-63. 1760-63.

Rtk. 2425.290: Kommissionen af 24. 11. 1759 til at drage omsorg for tyske bønderes etablering på hederne.

Rtk. 2425.291: Breve og indberetninger m. m. vedrørende kolonierne på de jyske heder 1773-1802.

Rtk. 2425.292: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder 1783-86.

Rtk. 2425.293: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1787-89.

Rtk. 2425.294: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1790-1800.

Rtk. 2425.295: Indkomne breve vedrørende kolonierne på de jyske heder. 1801-10.

Rtk. 2426.209: Sagen angående Frederikskirken på Alheden. 1814-38.

Tyske Kancellis arkiv (Vejledende Arkivregistraturer, XI, 1962).

T.K.U.A.: Frankfurt a. M. B. 6-12. Gesandtskabsrelationer. Johan Frederik Moritz' relationer 1756-65.

Landsarkivet, Viborg

Kommissarierne over de jyske heder.

X 157-1: Fortegnelse over kolonierne. 1759-65.

X 157-2: Koncept til indberetning om kolonierne 1760.

X 157-3: Sammenhæftede breve m. m. kolonierne vedkommende. 1760.

X 157-4: Do. 1761.

X 157-5: Do. 1759-60.

X 157-6: Do. 1760.

X 157-7: Do. 1761.

X 157-8: Do. 1762-63.

X 157-9: Do 1763-64.

X 157-10: Do. 1765-66.

- X 157-11: Indkomne breve og koncepter 1762 a.
 X 157-12: Do. 1762 .b
 X 157-13: Do. 1764-65.
 X 157-14: Do. 1765-68.
 X 157-15: Do. 1767-73.
 X 157-16: Indberetninger fra koloniinspektørerne om koloniernes tilstand. 1776-92.
 X 157-17: Do. 1776-92.

Badisches Generallandesarchiv, Karlsruhe

B. G. K. 229/9946 og 206/3255

Universitätsbibliothek, Kiel

Bibl. Mo.: Ex Bibliotheca Moritz. (Indb. i 2 bd. fol., titel: Colonisten).

Det arkivalske kildemateriale til den jyske hedekolonisations historie i Rigsarkivet og i landsarkivet i Viborg er omfattende og som helhed velbevaret.

Kolonisationens afvikling gennem en kommissarisk forvaltning nødvendiggjorde en livlig korrespondance, først og fremmest mellem kommissærerne (Hoffman) og Rentekammeret, men med mange forgreninger til andre instanser og embeder i administrationen. Mange akter forekommer derfor i dubletter og kopier, undertiden også i koncept, hvorved efterprøvning af tvivlsomme enkeltheder lettes, ligesom den fyldige dokumentation synes at dække handlingsforløbet så fuldstændigt, at der kun sjældent bliver brug for kombinationer.

Moritz' arkiv, der er havnet i Kiel, består for størstedelen af koncepter eller kladder til skrivelser, som i renskrift findes i danske arkiver, således hans relationer i Tyske Kancellis arkiv. Skrift og affattelse virker tarvelig. Vidnesbyrdene om Moritz' skriftlige kontakt med de udvandrede bør dog fremhæves.

Materiale vedrørende kolonisternes hvervning og udvandring er eftersøgt i Stadtarchiv i Frankfurt am Main, Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden, Staatsarchiv Marburg og Badisches Generallandesarchiv, Karlsruhe. Kun i sidstnævnte arkiv lykkedes det ved et tilfælde at finde nogle akter af stor interesse, da der ellers ikke synes at være arkivalsk materiale vedrørende udvandringen til Jylland registreret i sydtyske arkiver. Materialet, som angår kolonisationen i Slesvig og Holsten, og som findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig, er ikke benyttet i nærværende underøgelse.

Trykte kilder og litteratur

- Abel, Wilh.:* Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters, 1943.
Andersen, Vald.: Alheden med Frederiks sogns historie, 1953.
Andersen, Vald.: Johannes Kellers optegnelser. (Fra Viborg Amt, 1958, s. 50-68).
Andersen, Vald.: Vorbasse – et hedesogns historie, 1963.
Andersen, Vald.: Steen de Steensen – en nobilitering 1760. (Århus Stifts Årbøger, 57. bd., 1964, s. 122-32).

- Andersen, Vald.*: Kolonikirken på Alheden, Frederiks kirke 1766–1966. (Århus Stifts Årbøger, 58. bd., 1965, s. 136–98).
- Andersen, Vald.*: Teglværket Frederiksværk og gården Nørlund i Bording sogn. Kolonikasserer Søren Thestrup. (Hardsyssels Årbøger, 1967, s. 72).
- Andersen, Vald.*: En papirmølle planlagt i Løgager, Them sogn. (Østjysk Hjemstavn, 1968, s. 95).
- Becker, A.*: Die Pfalz und die Pfälzer, Neustadt an der Haardt 1924.
- Blicher, Niels*: Topographie over Vium Præstekald, 1795. Ny udg. ved Søren Vasegaard, 1924.
- Bonwetsch, Gerhard*: Geschichte der deutschen Kolonien an der Wolga, Stuttgart 1919.
- Bremer, S. O.*: Indvandringen fra Pfalz i det 18. århundrede. (Årbog for Lysgaard, Hids med flere Herreder, 1922, s. 3–10).
- Braun, F.*: Schriften zur Wanderungsgeschichte der Pfälzer. Herausgegeben von der Heimatstelle Pfalz, Kaiserlautern.
- Brunn, Herman*: 1200 Jahre Schriesheim, Mannheim 1964.
- Bøgebjerg, Eilif*: Den danske regering og de tyske kolonisters indkaldelse 1759–65. – (Jyske Samlinger, 5. rk. 1, 1932–34, s. 307–63).
- Carstens, Fr. C.*: Bemærkninger over Alheden og dens Colonier, 1839.
- Christensen, Jens Hedegaard*: Videbrev for kolonierne på Alheden. (Jyske Samlinger, 4. rk. 6, 1928–30, s. 459–69).
- Clausen, Otto*: 200 Jahre Kartoffeln in Schleswig-Holstein. (Die Heimat, 1961).
- Clausen, Otto*: Jubiläumskalender für die zweihundertjährigen Heide- und Moorkolonien. (Jahrbuch für die schleswigsche Geest, 1961).
- Denmarks og Norges økonomiske Magazin, I, 1757.
- Eliassen, P.*: Fra Hans de Hoffmanns dage. (Vejle Amts Årbøger, 1906).
- Fabricius, Joh. Chr.*: Der Oeconomie und Cameral-Wissenschaften Lehrer von der Volks-Vermehrung insonderheit in Dänemark, Hamburg und Kiel 1781.
- Fauth, Hermann*: Pfälzer in Jütland. (Pfälzische Museum. Pfälzische Heimatkunde, 1929).
- Fresin, Josef*: Heimatbuch Leutershausen an der Bergstrasse, Weinheim 1960.
- Gebhard, Otto*: Friderizianische Pfälzerkolonien in Brandenburg und Pommern, 1939.
- Gulddal, M. E.*: Hedeopdyrkningsens første forkæmper. (Hardsyssels Årbøger, 1964, s. 99–108).
- Hartmann, Gabriel*: Schweizer Einwanderung in Schriesheim nach dem 30jährigen Kriege. (Mannheimer Geschichtsblätter. Herausgegeben vom Mannheimer Altertumsverein, Jahrgang 1924).
- Hartmann, Gabriel*: Pfälzer Auswanderer und Dossenheimer Schicksal in Jütland. (Mannheimer Geschichtsblätter, Jahrgang 1925).
- Hartmann, Gabriel*: Auswanderungen aus der Kurpfalz und benachbarten Gebieten nach Jütland 1758–61. (Mannheimer Geschichtsblätter, Jahrgang 1927).
- Hennings, August*: Ökonomische Beobachtungen einer im Jahre 1779 auf Befehl unternommenen Reise durch Jütland, Kbh. und Leipzig 1786.
- Holm, Edv.*: Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs slutning til rigernes adskillelse (1720–1814), 1.–3. bd., 1891–98.
- Hvidtfeldt, Johan*: Breve fra Hans de Hoffmann om hans virksomhed i Fredericia by og Koldinghus amt. (Vejle Amts Årbøger, 1946, s. 95–114).
- Hüberlee, Daniel*: Auswanderung und Koloniegründungen der Pfälzer im 18. Jahrhundert, Kaiserslautern 1909.

- Häusser, L.*: Geschichte der Rheinischen Pfalz, Heidelberg 1856. Ny udg. 1942.
- Jacobsen, J.*: Den jyske hedes bebyggelse og tilplantning. (Årbog for Lysgaard, Hids m. fl. Herreder, 1921, s. 49-72).
- Kau, Hans*: Om kolonien »Frederikshåb« i Randbøl sogn. (Vejle Amts Årbøger, 1912, s. 94-105).
- Klose, Olaf*: Geschichte Schleswig-Holsteins, 6. bd.
- Kollnig, Karl*: Wandlungen im Bewölkerungsbild des pfälzischen Oberrheingebietes. (Heidelberger Veröffentlichungen zur Landesgeschichte und Landeskunde, Heidelberg 1952).
- Kramer, J.*: Alheden og dens kolonier. (Årbog for Lysgaard, Hids m. fl. Herreder, 1922, s. 76-123).
- Lidegaard, Kresten H.*: Gråbonden fortæller, 1948.
- Mortensen, Rasmus*: Hedeopdyrkningen i Vejle amt. (Vejle Amts Årbøger, 1953, s. 39-130).
- Mortensen, Rasmus*: Randbøl Hede. (Vejle Amts Årbøger 1930-1931, s. 46-81).
- Møller, John M.*: Uddrag af et 150årigt håndskrift om den jyske hede. (Fra Ribe Amt, 1909, s. 25-31).
- Møller, John M.*: Historiske oplysninger om Slaugs herred, 1914.
- Nielsen, O.*: Historiske efterretninger om Slaugs herred. (Danske Samlinger, III, 1867-68).
- Olufsen, Chr.*: Oeconomiske Annaler, III, 1802.
- Overgaard, A. C.*: Fra Lysgård Herred, 1920.
- Pontoppidan, E.*: Danske Atlas IV, V, VII, 1761 ff.
- Ravnholt, A.*: Historiske og topografiske efterretninger om Thorning sogn, 1934.
- Rørsig, P. M.*: Fra Alhedens første kolonisation. (Jyske Samlinger, 4. rk. 5, 1925-27, s. 537-55).
- Schack, E.*: Kolonisten-Einquartierung im Kirchspiel Quern. (Die Heimat 1911).
- Swane, J.*: Amtsprovst Johan Peter Købkes selvbiografi. (Personalhistorisk Tidsskrift, 7. rk. 2, 1917, s. 60-83).
- Thaulow, Th. og J. O. Bro Jørgensen*: J. O. Schack-Ratlou, 1932.
- Thorpe, H.*: A special case of heath reclamation in the Alheden district of Jutland, 1700-1955. (Institute of British Geographers, Transactions and Papers, 1957).
- Thyssen, Thyge*: Bauer und Standesvertretung. Werden und Wirken des Bauerntums in Schleswig-Holstein seit der Agrarreform (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 37, 1958).
- Weiss, Jos.*: Zur Entstehungsgeschichte der durch Joh. Kaspar Thürriegel eingeführten deutschen Kolonie an der Sierra Morena 1767-1777. (Historisch-politisch Blätter für das katolische Deutschland, Bd. 138, München 1906).
- Wegener, C. F.*: Grev Adam Gottlob Moltkes efterladte Mindeskrifter. (Hist. Tidsskrift, 4. rk. 2).
- West, Th. Claudi*: Frederiks sogn. (Jysk Månedsskrift, 1911).
- Westergaard, Jens*: Træk af hedeopdyrkningens historie. (Fra Viborg Amt, 1929, s. 53-64).
- Waight, C.*: Die Kolonisierung der Schleswigschen Heiden 1760-65. (Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1896).
- Aakjær, Jeppe*: Den jyske hede før kolonisationen. (Jyske Samlinger, 3. rk. 4, 1904-05, s. 352-435).
- Aakjær, Jeppe*: Hedens peublering eller Af den gamle amtmands papirer (Jyske Samlinger, 4. rk. 3, 1917-19, s. 87-136).

Anden anvendt litteratur er nævnt i henvisninger og noter.

Noter og henvisninger

Heden og hedesagen (s. 9).

1. *Abel*: s. 9–90, s. 162 f. – 2. C. F. Allen: *De nordiske Rigers Historie*, IV, 1872, s. 18. – 3. *Hist. Tidsskr.*, 6. rk. 2, s. 548. 4. *Hist. Tidsskr.* 6. rk. 2, 1809–90, s. 514. – 5. *Hist. Tidsskr.*, 8. rk. 4, 1912–13, s. 197. – 6. *Div. jyske tingbøger*. – 7. Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659, 1958*, s. 93 f. – 8. *Holm*: I, s. 14. – 9. *Sst.* s. 14. – 10. *Rtk. Relations- og resolutionsprotokol 1723*. – 11. *Koldinghus amts kopibog 1722–23*, fol. 246 a, Amtsarkiver, Landsarkivet i Viborg.

Hvem ejede hederne? (s. 16).

1. Jeppe Aakjær: *Af min hjemstavns saga 1921*, s. 605 f. – 2. *Holm*, III, 2. del. s. 43. – 3. *Rtk.* 2245.127.

Teorier og praksis. Kongenshus (s. 25).

1. Hærens arkiv. – 2. *Rtk.* 2247.30. – 3. *Rørsig*, s. 539 f. – 4. *Rtk.* 2247.30. – 5. Trykt i *Neue Wahrheiten zum Vortheile der Naturkunde*, XII, 1760 – 6. *Møller*, 1909, s. 25 ff. – 7. *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin*, I, 1757, fortalen. – 8. *Rtk.* 2247.30.

Opmåling og skelsætning (s. 42).

1. *Rtk.* 2247.31. – 2. *Lysgård-Hids herreders justitsprotokol 29. 10. 1764*. En række vidner var »efter kgl. anordning« indstævnet for at forklare, hvad de vidste om *vildtbanepælene* langs Alhedens østgrænse. Efter vidnernes oplysninger var så godt som alle pælene borte, men der var dog nogen erindring om, hvor de havde stået. – 3. 2247.31. Jeppe Aakjær: *Af min hjemstavns saga 1921*, s. 665 f. – 4. X 157-9. – 5. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1939, s. 186. – 6. *Danske Lov*, udg. af V. A. Secher, 2. udg., 1911. – 7. Johan Hvidtfeldt: *Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952–56*. – 8. *Rtk.* 2247.32. – 9. *Rtk.* 2247.32. – 10. *Rtk.* 2247.32.

Hvervning af kolonister. Joh. Fr. Moritz (s. 50).

1. *Holm*, III, 2. del, s. 68. – 2. Fabrikant *Anton Hübner* kom 1756 fra Wiesbaden til Odense for at drive Den kgl. privilegerede Bomuldsfabrik. Han medbragte en større stab af arbejdere. Fra 31. juli 1756 til 26. marts 1757 udbetalte amtsforvalteren i Odense 3.000 rdl. til fabrikkens drift, der dog viste et underskud på 1300 rdl. En del af væverne var hvervet af Moritz. Snart efter starten flyttedes fabrikken til Tåsinge. (Stamhuset Tåsinges arkiv, Landsarkivet i Odense. *Anton Hübners br. og dok. ang. fabrikken i Odense og dens etablering.*) – 3. *Bibl. Mo.* – 4. Emil Marquard: *Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914, 1952*, s. 232. – 5. *Hartmann*,

1925. – 6. Häberlee, s. 127 f. – 7. Braun: s. 1 f. – 8. Häusser: II, s. 896 f. – 9. *Bibl. Mo.* – 10. T.K.U.A. Bilag til relation under nævnte dato Moritz hentyder til sit besøg i København 1756. – 11. T.K.U.A. Rel. 10. marts 1759: Gegenwärtige Kriegszeiten können die Ausführung der Vorhabens nicht wenig begünstigen.« – 12. X 157-5. – 13. T.K.U.A. Rel. 3. okt. 1759. – 14. Rel. 16. febr. 1760. – 15. Rel. 15. marts 1760. – 16. Brev fra J. C. Rau og H. Würtz til Moritz, dat. 4. april 1760. *Bibl. Mo.* – 17. Papirmager *Traugott Gottfr. Megen* kunne, da han meldte sig hos Moritz, fremlægge attest fra magistraten i Reutlingen, at han ejede ca. 8.000 gylden. Han ville med disse midler oprette en papirfabrik samt bogtrykkeri og bogbinderi i et af de jyske kolonierområder. Desværre mødte planen store hindringer, så Megen til sidst måtte rejse tilbage som en ruineret mand. Rel. 27. sept. 1760. X 157-2. Rtk. 2247.33. – 18. Brev fra Rau til Moritz, dat. 10. sept. 1760. Rel. 18. okt. s. å. – 19. T.K.U.A. Rel. 14.3 og 5.5. 1761. – 20. Til de slesvigske og holstenske kolonier var der indtil 1763 ankommet 3.808 personer. *Otto Clausen*, s. 124 f. – 21. Rel. 20. marts 1762. – 22. Myten, at Moritz fik 1 louisdor for hver hvervet kolonist, har sin oprindelse i den mundtlige tradition. Siden indgik historien i litteraturen. Navnlig i den tyske behandling af kolonisationen i Slesvig og Holsten, således *Klose*, s. 228, nævnes louisdoren.

Kolonisternes ankomst (s. 65).

1. Rejsen foregik gennem militært besatte områder, og der indtraf episoder, som kunne kræve anførernes konduite. Se afsnittet: Kolonisterne. – 2. Nogle af kolonisterne ses at have opholdt sig snart i Randbøl Hede, snart på Alheden. Omplacering fra og til de holstenske kolonier forekom ligeledes, tilsyneladende efter kolonisternes egne ønsker – 3. X 157-5. – 4. X 157-5. – 5. Rtk. 2247.32. – 6. Rtk. 2247.32. – 7. X 157-5. – 8. X 157-5. – 9. Rtk. 2247.32. – 10. Rtk. 2247.30 (kopi-bog). – 11. Rtk. 2247.35. – 12. Rtk. 2247.35. – 13. X 157-5. – 14. X 157-5.

Kolonisationens ledelse og administration (s. 75).

1. Amtmændene i de midtjyske amter havde, ligesom den stedlige befolkning, ingen tro på hedesagens succes. Desuden var de siden 1757 besværet med landmålingen. – 2. X 157-2. Hoffmans journal 1759-60. – 3. Skønt den danske regering havde ønsket hvervning af landbrugere, gik Moltke ind på Moritz' forslag om også at sende vævere o. a. håndværkere til Jylland. Moltke repræsenterede standpunktet: jo flere folk til landet, jo bedre. Om Moltkes indgriben i øvrigt se afsnittet: Konsolidering og reformer 1765. – 4. X 157-2. – 5. 8. marts 1760 skrev Rentekammeret til Bygningskommissionen om forslag på »en udi bondebygninger kyndig person«, der skulle have opsiget med byggeriet i kolonierne. Stiwitz blev foreslået, og 22. marts kunne kammeret meddele Bygningskommissionen, at han var antaget. Således valgt stod Stiwitz i kompetance over Trappaud. – 6. Rtk. 2247.33. – 7. Rtk. 2247.30. – 8. X 157-3. – 9. Det var næppe hensigtsmæssigt at lade Thestrup holde forhør over opsætsige kolonister, hvad han selv beklagede sig over. Rtk. 2247.37. – 10. Rtk. 2425.291. – 11. Rtk. 2247.32. – 12. Rtk. 2247.36. – 13. Rtk. 2247.32. – 14. Rtk. 2247.37. – 15. Rtk. 2247.30. – 16. Rtk. 2425.291. – 17. 2247.32.

Bosættelse (s. 84).

1. Rtk. 2247.32. – 2. X 157-5. – 3. Rtk. 2247.30 (Kopibog) – 4. Rtk. 2247.34. – 5. X 157-3. – 6. Konrektor Peter Jessen var en velhavende mand, der »søgte at af-tvinge såvel sine private ejendomme som rektoratets de størst mulige indtægter«

Han var »mådelig til undervisning og derfor lidet agtet både i og uden for skolen.« (Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles historie 1960, s. 60 f.) – 7. Rtk. 2247.30. – 8. X 157-3. – 9. X 157-6. – 10. Rtk. 2247.35. – 11. Rtk. 2247.35. – 12. Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel 1945, s. 54. – 13. X 157-6. – 14. X 157-4. – 15. X 157-6. – 16. X 157-6. – 17. Rtk. 2247.35. Ved skr. af 13. okt. 1761 havde Rentekammeret (Ahlefeldt) meddelt allernådigst befaling til kommissærerne, at de skulle lade »udse og opmåle en sådan plads som *husmænd og inderster* såvel fra Jylland som Fyn og andre provinser i riget kunne etableres.« Herpå svarede Hoffman, at der i Koldinghus amt, ved Brande, Give og Omme »skal ligge store heder.« Men om disse kunne udvises uden de omliggende beboeres fornærmelse, måtte undersøges. Tanken om en sådan kolonisation ved danske husmænd mødte navnlig velvilje hos Hielmcrone på Herningholm, der indgav et udførligt forslag herom. For 450 rdl. pr. gård – af kongens kasse – ville han skaffe det nødvendige husrum. Først når gårdene var i drift, efter ca. 6 år, kunne han modtage beboerne, »jyske og fynske. Men tyske kolonister kunne ikke nytte mig, såsom jeg mulig ikke kunne være i stand til at styre dem.« (X 157-4).

Byggeri (s. 100).

1. X 157-5. – 2. X 157-5. – 3. Rtk. 2247.30 (Kopibog). – 4. Rtk. 2247.32. – 5. X 157-5. – 6. Selv om der ved denne lejlighed skete en forbigående af Trappaud, som han med grund kunne anke over, må det til kommissærernes undskyldning fremhæves, at sagen hastede. Rtk. 2247.35. – 7. Erichsens relation af 6. juni 1760. Rtk. 2247.35. – 8. Rtk. 2247.35. – 9. Jeppe Aakjær, 1917-19, s. 95. – 10. Rtk. 2247.35. – 11. Rtk. 2247.36. – 12. Rtk. 2247.33. – 13. Rtk. 2425.291. – 14. Rtk. 2247.33. – 15. Rtk. 2247.37.

Skuffelse og opsætsighed (s. 114).

1. X 157-2. – 2. X 157-2. – 3. Rtk. 2247.30. 4. X 157-2. – 5. X 157-2. – 6. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie 1939, s. 310. – 7. X 157-2. – 8. X 157-3. – 9. Fabrikant Anthon Hübner døde 1757. – 10. X 157-6. – 11. Lysgård-Hids herreders justitsprotokol 9. 5. 1763. Rettergangen i denne drabssag bringer et vist indblik i kolonisternes indbyrdes stridigheder. Kompromitterende for retsvæsenet måtte det være, at samtlige tre dømte fandt lejlighed til at flygte. – 12. Rtk. 2247.32. – 13. Rtk. 2247.35.

Administrative problemer og fejlgreb (s. 124).

1. Jacob Henric Schou: Forordninger, 5. del, 1746-1765, 2. udg. 1795, s. 692-93. – 2. X 157-3. – 3. Rtk. 2247.36. J. Wilcke: Kurantmønten 1726-1788, 1927, s. 331. – 4. X 157-4. – 5. X 157-8. – 6. Rtk. 2247.37. – 7. Rtk. 2247.35. – 8. Rtk. 2247.30. – 9. Rtk. 2247.36. – 10. Rtk. 2247.33. – 11. X 157-8. – 12. Brunn, s. 244. Præsten Heune skriver 1735: »Wehe dem, der seinen Nächsten umsonst arbeiten lässt und gibt ihm seinen Lohn nicht.« – 13. Rtk. 2247.37. – 14. H. A. Brorson: Visitatsberetninger og breve, ved L. J. Koch, 1960, s. 351 f. – 15. Rtk. 2247.35. – 16. Rtk. 2247.35. – 17. Rtk. 2247.36. – 18. Rtk. 2247.37. – 19. Rtk. 2247.37.

Kolonisterne (s. 134).

1. 1685 uddøde den reformerte Simmernske linie af det pfalziske kurfyrstehus og den blev efterfulgt af den katolske Pfalz-Neuburgske linie. – 2. Brunn. – 3. Fresin. –

4. B.G.K. 229.99466 og 206.3255. Udvandringen fra Sydvest-Tyskland er ofte fremdraget i hjemstavnsens historiske litteratur, men heri får udvandringen til Jylland kun en beskednen plads, rimeligvis fordi emigrationen hertil var af begrænset omfang. Som helhed synes denne omtale at være holdt på et populært plan og i form af artikler. Et dyberegående arbejde, byggende på primære kilder, synes ikke at foreligge, i hvert fald ikke om den til Jylland gående udvandring. I tidsskriftet *Mein Heimatland* (Freiburg im Breisgau) 24. Jahrg, 1937, skriver Hermann Baier, Karlsruhe, om »Schwierigkeiten der Auswanderungsforschung.« Heri tænkes særlig på udvandringen fra Baden. »Arkivalier omhandlende udvandringen fra Baden, Pfalz og bispedømmet Konstanz er sjældne. For at forstå dette må man gøre sig klart, hvorledes regeringerne stillede sig til udvandringen. Den, som tænkte på at emigrere, regnedes ikke for nogen trofast undersåt. Drejede det sig om »brugbare« folk, lagde man dem allehånde hindringer i vejen for udvandringen, forlangte høj betaling for friheden, for livegenskabet og for rejsetilladelsen. Papirer, som omhandlede sådanne sager, blev ikke tillagt nogen særlig værdi (og må tænkes kasseret i stort omfang) ved arkivordningen i Baden 1801.« – 5. *Bibl. Mo.* – 6. »En Hedereise i Viborg-Egnen«, Ny udg. 1954, s. 64. – 7. Hans Ellekilde: *Slægtsgaarden*, aug. 1955, 7. – 8. *Brunn*, s. 118. – 9. Oplyst af sognepræst Georg Mager, Reichenbach. – 10. Venligst oplyst af Dr. H. Brunn, Schriesheim. – 11. Venligst oplyst af Staatsarchiv des Kanton Zürich, Zürich. – 12. *Brunn*, s. 304. – 13. X 157-8. – 14. X 157-14. – 15. 157-3. 16. *Bibl. Mo.* – 17. T.K.U.A., Rel. 21. marts 1761.

Konsolidering 1763 (s. 148).

1. X 157-4. – 2. Rtk. 2247.36. – 3. Rtk. 2247.32. – 4. Rtk. 2247.32. – 5. Rtk. 2247.36. – 6. X 157-2. – 7. X 157-7. – 8. Rtk. 2247.37. – 9. Rtk. 2247.37. – 10. 6. maj 1761 skriver Rau til Moritz, at flere kolonister udskænkede brændevin, skønt han var beskikket som kromand i Havredal. Blandt de nævnte var Baltzar Barthold. *Bibl. Mo.* – 11. X 157-8. – 12. *Holm*, 3. bd. II, s. 362. – 13. X 157-8. – 14. Rtk. 2247.32. – 15. X 157-8. – 16. X 157-9. 17. Rtk. 2247.32. – 18. Rtk. 2425.290.

Opdyrkningsresultater og økonomi 1760-64 (s. 161).

1. 18. novb. 1760 skrev Ahlefeldt til kommissærerne og bad om »fuldstændig efterretning« om følgende: 1. Hvor mange kolonister der var anbragt på hederne og hvor de var placerede. 2. Hvor længe enhver familie havde været på de dem anviste pladser. 3. Hvad de havde udrettet m. h. t. den anviste jord, dyrkning m. v. 4. Hvor vidt man var avanceret med bygningerne. 5. Hvor mange familier der var i deres huse. 6. Hvorledes der den kommende vinter skaffedes husly for de øvrige. 7. Hvor mange kolonister, der endnu opholdt sig i købstæderne, og om der var håb om, at disse, i givet fald hvor mange, kunne anbringes, og på hvilke steder? – Det sidste spørgsmål viser, at Ahlefeldt på nærværende tidspunkt var opmærksom på, at tilstrømningen af kolonister var ved at tage overhånd. Rtk. 2247.35. – 2. *Jens Hede-gaard Christensen*, s. 459 f. – 3. Rtk. 2247.32. Et af de få konkrete eksempler på, at kolonister virkelig blev straffet. – 4. Rtk. 2247.37. Under 18. december 1762 udsendte Rentekammeret en forespørgsel til amtmænd og proprietærer og bad om deres syn på »lyngs afbrændelse«. De fleste mente, at afbrænding af heden var skadelig, men var betænkelige ved at straffe overtrædelsen af et forbud for hårdt, da bønderne handlede efter gammel tradition. – 5. Rtk. 2247.33. – 6. Rtk. 2247.32. – 7. Rtk. 2247.30. – 8. *Brunn*, s. 262. Sml. *Otto Clausen*, s. 244 og Zorn: *Der Kartoffelbau, Zweibrücken 1853*. – 9. Rtk. 2247.36. – 10. Rtk. 2247.35. – 11. Teg-

mesteren Søren Andersen havde tidligere været avlskarl hos den kendte provst Niels Hurtigkarl i Grønbæk og havde arbejdet med ved provstens teglbrænding. – 12. Rtk. 2247.33. – 13. X 157-14.

Reformer og opbrud 1765 (s. 171).

1. Rtk. 2247.33. – 2. *Holm*, III, 2. del, s. 13. – 3. For 1764 var udgifterne til kolonivæsenet 91.762 rdl., hvilket var mere end i noget tidligere år. – 4. X 157-10. – 5. Rtk. 2247.33. – 6. Rtk. 2425.290. – 7. 2425.290. – 8. Rtk. 2425.290. – 9. Rtk. 2247.33. – 10. Rtk. 2425.290. – 11. Fra Randers amt blev udskrevet 700 vogne, fra Ringkøbing amt 818, fra Skivehus amt 456 vogne. – 12. Rtk. 2425.290. – 13. Rtk. 2425.290. – 14. *Bonwetsch*, s. 11. – 15. X 157-10. – 16. Rtk. 2247.33. – 17. Rtk. 2247.33. – 18. Rtk. 2425.290.

Nye folk i kolonierne. Stabilisering. Status (s. 180).

1. Allerede 17. januar 1766 kunne Hoffman meddele, at der kun var to ledige gårde tilbage i kolonierne. Blandt reflektanterne var en mand fra Kristiansand i Norge og en handskemager fra Odense, og fra Thomas Eipmann og B. Zimmerberg i København kom der forslag om, at de kunne tænke sig at anlægge humlegårde samt tobaks- og kommenplantager på »den såkaldte Heden i Jylland.« Oberstløjtnant Wolfseil ved husarerne indgav en forestilling til Rentekammeret, hvori forlangtes, at en ritmester Messaros, der var på ventepenge, »formedelst hans trængende omstændigheder måtte forhjælpes til en kolonistplads.« Messaros var ikke just landbrugskyndig, »men hengiven til jagt«. Det fremgår tydeligt af sådanne ansøgninger, at man o. 1766 opfattede hedekolonierne som steder, hvor man ved støtte af kongens kasse var sikret en behagelig tilværelse. Det tidligere dagpenge-system kunne da også befordre en sådan forestilling. De danske landbrugere, som kommissærerne havde udvalgt til at besætte gårdene, var formodentlig af samme opfattelse; men deres forsøg på at opnå begunstigelser ud over fæstebrevenes bestemmelser, f. eks. at kommissærerne skulle kautionere for dem ved optagelse af lån, blev dog afvist. – 2. X 157-10. – 3. Rtk. 2425.290. – 4. Rtk. 2247.34. – 5. Rtk. 2247.34. – 6. X 157-10. – 7. *Vald. Andersen*, 1965, s. 147. – 8. X 157-10. – 9. Rtk. 2247.30. – 10. Rtk. 2425.293. – 11. Rtk. 2425.293. – 12. Rtk. 2425.295. – 13. Rtk. 2425.295. – 14. Rtk. 2247.30. – 15. Rtk. 2247.33. – 16. Løjtnant Adolf Christoph v. Schuchardt. »Ved sygdom havde han fået ansigtet så vansiret, at han ikke godt kunne tjene i regimentet.« Hugo Matthiessen: Fæstning og Fristed, 1950, s. 44. – 17. Rtk. 2247.33. – 18. Rtk. 2425.293. – 19. Rtk. 2425.294. – 20. Rtk. 2425.291. Protokol fra taksationsforretninger og beregninger samt hartkornsansættelse (opdyrkningsprocenten tilføjet af forf.) – 21. Rtk. 2425.290. – 22. Rtk. 2425.291.

Kritik og kendsgerninger (s. 194).

1. En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761. Det danske afsnit af Christian Martfeldts rejsejournal fra den store rejse 1761-68. Ved *Ole Degn*. (Erhvervshistorisk Årbog, 1967, s. 13-16). – 2. *Hennings*, s. 176. – 3. *Fabricius*, s. 48 f. – 4. Københavns Skilderie, 1789, s. 138. – 5. *Blicher*, s. 17 f. – 6. Sst. s. 82. – 7. J. L. Ernst, der 1776 omtales som »en meget stræbsom og skikkelig mand«, blev 21. marts 1785 fradømt sit fæste og idømt voldsbøder for at have nedbrudt sine huse og ruineret gårdens besætning. – 8. Rtk. 2425.292. – 9. Froms skrivelse til kommissionen 17. novb. 1765. – 10. Rtk. 2425.293.

Europæisk perspektiv (s. 207).

1. *Kollnig*, s. 13 f. – 2. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, 1963, s. 27 f. – 3. *Häberlee*. – 4. Se afsnittet: Teorier og praksis. – 5. Lorenz Christensen: Tyske kolonister i Frederiks sogn. (Manuskriptsaml. Alm. dansk personalhistorie. Landsarkivet i Viborg). – 6. Gregorius Orloff regnedes siden for kejserindens elsker. – 7. Denne ordning havde lighed med den russiske *mir*, ejendomsfællesskabet, der siden kom til udtryk i kollektiverne. – 8. *Bonwetsch*. – 9. Da kolonisterne var kommet til forskellige tider, besluttede den spanske regering 1778 at forlænge skattefriheden for alle kolonister. – 10. 1779 udsendte August Hennings skriftet: »*Olavides*«, et episk digt, hvori tankens frihed og tolerancen prises med adresse til den spanske kolonisator. Skriftet fremkaldte herhjemme en livlig pennefejde, idet man fra kirkelig side opfattede »*Olavides*« som et angreb på religionen. – 11. *Weiss*

Sagregister

- Alhedens 16 f.
alminding 45 f.
askebrænding 9
- bancosedler 124 f.
bebyggelsesplaner 84
besparelser på kolonikontoen 155
birketing 169
bosættelse, store byer 86
brugsret til heden 20, 46
brønde 112, 186
bygninger 100 f.
bygningsmaterialer 101
- dagpenge 69, 165
dagpengene indskrænkes 155, 172
disciplinkrise 154
drabssag 153
- ekstraskat 126 f., 155
enestegårde 10 f.
- finansiering v. listeombæring 38
forordning 1723, 13
forordning 1751, 23
friheder, kolonisternes 13, 55
frondienst 135
fourage 128 f., 159, 174
fysiokratismen 19
fædrift 16, 27
fæstebreve 157 f.
- gran-fyrfrø 168
græsningsret 27, 48 f.
gårde flyttes 171
gårde udflyttes 186
- hartkorn 190 f.
havneanlæg, Fredericia 72
hedebønder 10
hedens arealomfang 11
- heden, tilsneget areal 44 f.
heden undersøges 19 f., 37
hedeopdyrkning 1683-1763, 44
hedeopdyrkning, forslag om 25 f.
hedeopdyrkning af godsejere 22 f.
hedesagen 15
hedeskabet o. 1757 37
heyde-groschen 24
hjemfaldspraksis 10
husbondholdsbreve 159
hvervningsplakater 54 f.
Hübners fabrik, Odense o. Taasinge 54
hævd 46
høveders græsning 48
- indkvartering 68
inflation 124
- karakterer – højkongelig nåde 88
kartofler 166 f.
katolikker 131
kirkelige forhold 130
klingende mønt 124
koloniforvalter 153
kolonikasserer 77
kolonikirken 113
kolonisation
 Preussen 1747 208
 Rusland 1762 209
 Spanien 1767 213
 videregående dansk 98
- kolonisationen
 kritik af 194
 svigtende opsyn 149
- kolonister
 afrejste, ikke ankomne 229
 ankomne 218
 ankomne, ikke bosatte 227
 bortviste 118, 153 f.
 bortvisning indskrænket 155
 bortviste vender tilbage 123
 bosatte 218

- danske 180
 flere uønsket 62
 foreslået bortviste 153
 fra den fynske fabrik 119 f.
 frygter for at blive solgt 156
 fængsles 115
 grunde for udvandring 67
 herkomst 144 f.
 hjemland 135 f.
 hjemsteder 218 f.
 hvervning af 54 f., 134 f.
 hvervningen standses 63
 (ekstra)hjælp 1784 185
 i slagsmål med danske 151 f.
 kendte hverandre 73
 klager 129, 131, 132 f., 186
 landmilits 64
 lydighed 116
 med penge 145
 må modtages, mens de er at få 74
 nægter bosættelse 114
 nægtes kredit 186
 opbrud 1765 176 f.
 oprørske 115
 præsenterer for kongen 114
 skattefrihed ophører 187
 skriver hjem 146
 skulle behandles lemfældigt 75
 til Preussen 157
 til Rusland 209
 soldatertjeneste 64
 troskabsed 117 f.
 undervejs 65 f.
 utilfredse 107
 vil rejse 1766 176
 vurdering af 144, 152
 kommissionen 1751 19
 konduitelister 155
 Kongenshus 25 f.
 korn- og kartoffelavl 166
 kreaturer 129, 177
 krige 9, 13, 136
 kritik, litterær 194 f.
- ladefogder 169
 landmåling 188
 landmålingsprotokol, 1680erne 43
 landmålingskommissionen 42
 louisdor for hver kolonist 64
 lovebøger på tysk 150
 lyng, afbrænding 161
- lønninger 163 f.
 lån 185
 Mannheimer privilegium 1652 207
 manumission 139
 merkantilismen 13
 misvækst 185
 Nobilitering 91 f.
 Nørlund 98, 113
 opdyrkningsresultater 1798 190 f.
 opdyrkningstanken, uvilje mod 22
 opfordring til Hoffman og Diechmann
 75 f.
 overinspektør 80 f.
- papirmager 62
 pas 57
 pension 81 f.
 Pfalz 52
 plakat 57
 rakkerarbejde 129
 Randbøl hede 94 f.
 reduktion af kolonigårde 180
 reformerte 130 f.
 rejsepenge 54, 57, 144
 Rentekammeret 69 f.
 rester 70
 ryttergods 96, 116
- skelproblemer 87 f.
 skoleholder 57, 123
 Skaaphusplanen 69 f.
 slesvig-holstenske kolonier 106, 193
 Den sorte død 9
 spillekort, afgift af 25
 storgodsdrift 10
 synsforretning
 Alheden, 1784 203 f.
 Randbøl hede 1788 206
 sædekorn 183, 185
- teglværker 106
 tiendefrihed 158, 187
 tillidskrise 156
 torpdannelser 9
 Tyske Kancelli 53
 tørveskær 49
 udgifter til kolonivæsenet 193
 vildtbanen 20, 43
 zehnten 135
 ødegårde 11

Stedregister

Omfatter ikke kolonibyer og -gårde, der er nævnt i synsforretningen 1798, samt kolonisternes hjemsteder i Pfalz-Hessen.

- Altona 115, 119, 146
Almeria 214
Almstok, Store o. Lille 98, 162
Astrakan 210
Avnsbjerg 20, 68, 90, 101, 149
- Bayern 211
Benslehøj 23, 87
Bindeballe 44
Brandenburg 40, 52
Bække 44
- Cordoba 215
Daldover 44
Dronningborg amt 129
Dronninglund 30
Dueholm amt 98
- Engelsholm 96, 111
Engesvang 37, 94
Erbach 87
- Fallesgaarde 20, 88
Fitting 44
Flensborg 58
Fløjgaard 20, 88, 151
Frankfurt/M 51, 55
Fredericia 68 f., 118, 171
Frederiks kirke 113, 183
Frederiksborg 26
- Gatschina 211
Gelnhausen 58
Gilbjerg 4, 47
Glückstadt 80
Grene 44
Grovegaard 24
Graamose 37
Guarroman 215
Gudsø skov 114
Göttingen 58
Haderslev 58
- Hald 22, 101
Hald amt 20, 42, 129
Hamburg 166, 168
Harbo hede 37, 94
Heidelberg 135, 168
Herningholm 24, 70
Horsrøgelhøj 88
Høgild 20
Høllund, Ødsted sg. 96
Høllund Vorbasse sg. 44
- Jaen 215
Karlsruhe 138 f.
Karup 20, 69
Kassel 59
Klink, Hejnsvig sg. 14
Kløde mølle 84, 93, 117
Klosterlund, Kragelund sg. 189
Knurborg 47, 95
Knudstrup 68, 101, 153, 117
Kolding 83, 114, 118, 123
Koldinghus amt 15: 75, 129
Kongenshus 28 f., 85
Kragelund, Bække sg. 44
Kragsø hede 24, 27, 69
Kærsholm 21, 101, 117
- Ligaard 98
Lundenæs-Bøvling amt 75, 84, 129
Lübeck 58
Lüneburg 40, 58
Lysgaard 68
Løgtved 122
- Malaga 214
La Mancha 215
Mannheim 136
Marburg 146
Mariager 26
Møllerup, Dueholm amt 99
Moskva 210

- Nebel, Vorbasse sg. 44
 Neuenspach 208
 Nordbæk 44
 Nybjerg mølle 44
 Nørlund 78, 113

 Odense 54, 144, 157
 Oranienbaum 211

 Palstrup 101
 La Parilla 216
 Peterhof 211
 La Penuela 214
 Philadelfia 52
 Plougslund 44
 Plovborg 47

 Rabis 20, 151
 Randbøl 44
 Randers 105, 125
 Rankenbjerg, Vorbasse sg. 14
 Ravnholt, Torning sg. 84
 Resen 162
 Reutlingen 62
 Riberhus amt 129
 Ringkøbing 125
 Rygbjerg 96, 111

 Santa Elena 215
 St. Petersborg 210 f.
 Sct. Lucas de Barrameda 214
 Saratow 212
 Schriesheim 135 f.
 Sejbæk 98
 Silkeborg amt 75, 84, 104, 129
 Selle skovgaard 115
 Sierra Morena 214, 216
 Sigten 94
 Sjørup 101, 107
 Skanderborg 125
 Skive 125
 Skivehus amt 129
 Skjoldbjerg 95, 111

 Skjerrildgaard 37, 67
 Skovhus 89
 Skræ 20, 98
 Skygge hede 27, 93, 180, 185
 Skødebjerg 44
 Skaaphus 69
 Slauggaard 97
 Slesvig 58, 63, 115
 Spøttrup 157
 Stanghede 89
 Stordalen 27 f.
 Strahlenberg 135
 Stuttgart 62
 Søbygaard 115

 Torning 130
 Travendahl 115
 Twer 212
 Tvilumgaard 115
 Trøllund 44
 Taagelund 44
 Taasinge 122

 Ulvedal, Alheden 190

 Vandel 44
 Vedhoved 89
 Viborg 18, 26, 42, 58, 153
 Viborg amt 75, 84
 Vinderslevhøj 88
 Vium 103, 202
 Volga 212
 Vollund 44
 Vorbasse 44
 Wotersen gods 26
 Vrads sande 37

 Zarskoje Selo 211
 Østervig 97

 Årestrup 20, 90 f.
 Århus 68
 Arringsvad 21, 89

Personregister

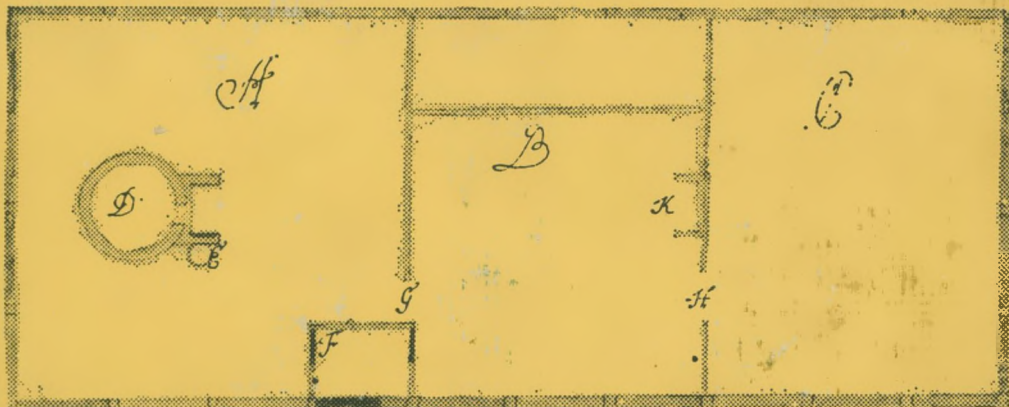
Omfatter ikke de indvandrede kolonister samt beboere af Alhedens kolonigårde 1784.
Der henvises til de skematiske fortegnelser over disse.

- Abildskov, bygmester 101
Andersen, Chr., tømmerm. 105
Ahlefeldt, Hans, Rentekammerets chef
48, 76
Albertin, Peter, amtmand 42, 75, 84
Amthor, oberst 13
Aranda, Pedro, greve 213
Arff, rektor 90
- Bang, Carsten M. 18
Basse, Precourt, hverver 210
Beauregard, hverver 210
Bernstorff, J. H. E., udenrigsmin. 34,
51, 173
Bielhart, landmåler 42
Bisted, N. C., præst 176
Blicher, Niels, præst, forf. 200
Bordewig, bygmester 171
Broglie, kommandant 60
Brorson, H. A., biskop 131
Bruun, Bertel, købmand 105
Brüel, G. W., forstmand 189
Buchner, N., skolelærer 146
Buchwald, Fr., amtmand 201
Bülow, L. V., amtmand 75
- Carl Friederich, markgreve 138
Castonier, kommandant 118
Christensen, Claus, borgmester 88
– Mogens, Klink 14
Cynde, landmåler 190
- Diechmann, A., kommissær 76, 84
Driberg, krigskommissær 187
Dunkelmann, H., kolonist 30
- Esmarch, etatsråd 31
Erichsen, Joh. G., koloniinspektør 98,
106
Ewald, J., præst 131, 176
- Fabricius, Joh. C., professor 199 f.
Falck, Christoffer, reg. kvarterm. 13
- Ferslev, amtmand 186
Filstrup, Jac., landstingsskriver 149
Folsach, Hans, godsejer 18, 175
Freitag, preuss. resident 208
Friedenreich, J., godsejer 20
From, Joh., koloniinspektør 82, 177
- Gjørup, M. R., koloniforvalter 185 f.
Goldschmidt, M. A., forfatter 144
Gram, C. O., overjægermester 104
Grolau, Andr., landmåler 44, 165, 186
v. Grumbach, Karl Ludwig, rhingreve
51
Gudme, H. P. N., præst 89
Güldencrone, amtmand 18
- Hammer, salpetermester 37
Hansen, Anders, sognef., Karup 69
Hartwig, M. Johann Petersen, hverver
139 f.
Hauch, amtmand 98
v. Heinen, C. H., amtmand 42, 67, 75,
84, 101
v. Hielmcrone, Marcus, godsejer 70
Hellfried, amtmand 187
Hennings, Aug., forfatter 199
de Hoffman, Hans, kommissær 35, 38,
75, 84 f.
v. Hohenlohe, Carl Ph., rigsfyrste 51
Holstein, Joh. Ludv., statsminister 91
Holten, landmåler 42
Hvass, J., Tvis kloster 42
Hvitfeldt, amtmand 90
Høeg, H. A., godsejer 24
- Jessen, Peter, konrektor 87 f., 151
v. Justi, J. H., kameralistisk forf. 34,
138
Jørgensen, Sten, godsejer 20
- Kahlen, Ludvig 25 f., 47, 165, 186
Katharina II 209 f.

- Kistenmacher, Joh. D. 66
 Kjærsgaard, Hans, koloniforvalter 81
 Kloch, Lucas, kolonikasserer 77, 175
 Kaalund, H. W., forf. 35.
- Lauridsen, Chr., herredsfoged 42, 84
 Lauritsen, Heyler, brøndgraver 112
 Lauth, Eva 144
 Levetzau, Chr. Fr., godsejer 19
 v. d. Licht, jægermester 96
 Linde, Chr., godsejer 96
 Luge, assessor 149
 Lunow, Jens Laasby, herredsfoged 20, 68
 Lüders, Ph. E., provst 166
- Madsen, Søren, sognefoged, Lysgaard 68
 Marianne, grevinde, 214
 Martfelt, Chr. 196 f.
 Megen, T. G., papirmager 62
 Moldrup, koloniforvalter 200, 202
 Moltke, A. G. 19, 28, 50, 174
 Moritz, Joh. Fr., resident 51 f., 115 f.
 Müller, Heinrich 30
 Møller, Andr. 82
- Olavides, P., kolonidirektør 213 f.
 Olufsen, fyrforvalter 67, 84, 165
 Orloff, G. G., greve 209
 Ostenfeld, Chr., student 90
 – Dorteia Cathr. 88
- v. Petersdorff, Vilh., oberstløjtn. 80 f.
 Pfarr, Joh., ref. præst 131
 Pictet, hverver 210
 Pontoppidan, E., top. forf. 34
- v. Qualen, Henning, overpræsident 73
- Rau, Christopher, feltskærer 57, 62, 65, 146
 Reenberg, Anna Marie 20
 – Eleonora 20
 Reventlow, D. 171 f.
 Rodriquez, P., finansråd 214
 Roosen, Chr. Fr., forvalter 30
- Rosborg, Hans, godsejer 19
 Rosenkrantz, M., dep. v. finanserne 157
 Roy, hverver 210
- Schelde, Niels, reg. skr. 19
 Schinkel, Fr., godsejer 20, 23 f.
 Schiøt, Jørgen A., litterat 35, 37
 Schmidt, Cynde, møller 93
 Schuchardt, landmåler 188
 Sehested, Kristian, udenrigsmin. 13 f.
 Seest, reg. skr. 96
 Selmer, landmåler 190
 Sinderup, Mads Chr. 37
 Skyeberg, tolder 123
 Sofie Magdalena, enkedronning 76
 Solberg, Chr., borgmester 19
 Sonnin, birkedommer 95
 Steenfeldt, Hans E., godsejer 42, 175
 Steensen, Steen, godsejer 20, 90 f.
 Stephansen, Hans, degn 14
 Steuben, mineralog 37
 Stiwitz, H., inspektør 73, 76 f.
 Stürup, Chr., general 18
 Sørensen, Anders, sognef. Vium 68
- Thestrup, Søren, kolonikasserer 35 f., 77 f., 124 f.
 Thomsen, Chr., bygmester 171
 – Richter, købmand 105
 Thonboe, postmester 189
 Thun, P., præst 168
 Thürriegel, Joh. C., hverver 213 f.
 Trappaud, Ditlev, amtmand 42, 68, 75 f.
 – Joh. Chr., kaptajn 150
 Trolle, Knud, jægermester 104
 Turenne, marskal 136
- Volz, hofråd 138
- v. Westen, apoteker 122
 Will, Johs. 66
 Windfeld, M., præst 130
 Woltaire 213
 Woyda, L. E. O., amtmand 14

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
 3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
 4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkeænd. Brevvexling mellem bisp-erne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
 5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
 6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Kr. 52,90 (46,00).
 7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Udsolgt.
 8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
 9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Kr. 46,00 (36,00).
 10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
 11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
 12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
 13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Udsolgt.
 14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
 15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politi-ske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
 16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hof-tjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illu-streret. Udsolgt.
 17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – mi-nister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
 18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nor-diske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
 19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
 20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
 21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Re-formår 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
 22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Be-villinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
 23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 43,70 (36,80).
 24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekoloni-sation. 1969. 246 sider, illustreret. Kr. 37,95 (32,20).
- Priserne i parentes er særpriser for selskabets medlemmer.
- *
- Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:*
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 s. Kr. 18,40 (14,20).

Gründ Tegning paa Vaaringshuus bestaaende af 10 Væg.

